

Б. Ҳ. Каримов

ТАҲЛИЛИ ИҚТИСОДӢ

Дастури таълимӣ

Барои донишҷӯёни мактабҳои олии, ки бо ихтисосҳои 060400 - «Молия ва қарз», 060500 – «Ҳисобдорӣ ва бухгалтерӣ ва аудит», 060800 – «Иқтисод ва идораи корхонаҳо» ва дигар ихтисосҳои иқтисодӣ таълим мегиранд.

Ирфон
Душанбе
2005

ББК 65.5

К - 70

Шӯрои илмӣ-методии Донишкадаи соҳибкорӣ ва хизмат ба
чоп тавсия намудааст

Такризчӣ: номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи
Ҳисобдорӣ ва аудити Донишгоҳи славянии Россияву Тоҷики-
стон М. В. Калемуллоев

Б. Ҳ. Каримов

К – 70 Таҳлили иқтисодӣ: Дастури таълимӣ барои мактабҳои
оли. – Душанбе, Ирфон, 2005 – 240 с.

Дастури таълимӣ аз се бахш иборат мебошад. Дар бахши
якум асосҳои назариявии таҳлили иқтисодӣ баён гардидаанд.
Бахши дуввум ба таҳлили идоравии фаъолияти хоҷагидорӣ
бахшида шудааст. Дар бахши сеvvум бошад оиди таҳлили
натичаҳои молиявии фаъолият ва вазъи молиявии корхонаҳои
саноатӣ сухан меравад.

Дастур барои донишҷӯён, муаллимон, роҳбарону мутахас-
сисони корхонаҳо ва тамоми соҳибкорон нигаронида шудааст.

К $\frac{0601000000-057}{M 501(12) 2005}$ 2005

ISBNs – 607 – 013 60 – 8

ББК 6.5 (4 – 2)

© Б.Ҳ. Каримов, 2005

САРСУХАН

Иқтисодиёти муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон хислати ноустуворӣ дошта, иштирокчиёни он – истехсолкунандагон, харидорон, таъминкунандагон, рақибон, миёнаравҳо, бонкҳо, агентҳои суғурта, органҳои давлатӣ ва дигарон – бештар дар шароитҳои номуайяни амал мекунанд. Чунин номуайяни асосан бо сабаби нарасидани ахбори пурра ва эътимоднок, дуруст истифода бурда натавонистани ахбори мавҷудбудаи оиди бозор ба миён меояд.

Дар чунин шароитҳо барои иштирокчиёни асосии бозор – корхонаҳо (истехсолӣ, тичоратӣ ва ғ.) – интиҳоби дурусти стратегияи хоҷагидорӣ, плани рушди иқтисодии ба таври оқилона тартибдодашуда, сиёсати ҳисобдорӣ, системаи идоракунӣ ва таҳлили иқтисодӣ дар маҷмӯи устувории молиявиро таъмин менамоянд. Устувории молиявӣ натиҷаи фаъолияти ҳамҷояи тамоми ҷузъҳои системаи муносибатҳои молиявӣ буда, онро маҷмӯи омилҳои истехсоливу хоҷагидорӣ ва молиявӣ муайян мекунанд.

Истифодаи самараноконаи тамоми намудҳои сарватҳо (омилҳо), кам намудани хароҷот ва афзун намудани даромаднокӣ – инҳо вазифаҳои муҳимтарини фаъолияти ҳар як субъекти хоҷагидорӣ мебошанд.

Бо мадади таҳлили иқтисодӣ тамоюлотҳои рушди иқтисодиёт омӯхта шуда, омилҳои тағирёбии натиҷаҳои фаъолият тадқиқ карда мешаванд, планҳо ва қарорҳои идоракунӣ асоснок карда мешаванд, назорати рафти иҷроиши онҳо ба ҷо оварда мешавад, захираҳои баландбардории самаранокии истехсолот ошкор карда мешаванд, ба натиҷаҳои фаъолияти корхона баҳо дода мешавад, стратегияи иқтисодии корхона тартиб дода мешавад.

Таҳлили иқтисодӣ асоси илмӣ қабули қарорҳои идоракунӣ дар бизнес мебошад. Барои асоснок намудани қарорҳои идоракунӣ зарур аст, ки проблемаҳои мавҷудбуда ва имконии бизнес, таваккалҳои молиявӣ ва тичоратӣ ошкор ва пешбинӣ карда шаванд, таъсири қарорҳои қабулгардида ба сатҳи даромадҳои корхона муайян карда шавад. Аз ин сабаб иқтисодчии соҳибмаълумот, менечер, молиячӣ, ҳисобдор, аудитор ва дигар мутахассисони соҳаи иқтисод бояд қоидаву усулҳои муосири таҳлили иқтисодиро донанд, барои истифода бурдани онҳо малакаи

баланд дошта бошанд. Бо дониستاني техникаву технологияи тахлили иқтисодӣ мутахассисони иқтисодчии муосир ба ҳама дигаргуниҳои вазъи бозор ба осонӣ мутобиқ шуда, қарори дурӯст дарёфт ва қабул қарда метавонанд. Барои ҳамин ҳам омӯхтани асосҳои тахлили иқтисодӣ ба манфиати ҳар як соҳибкор, менеҷер, мутахассис ва роҳбар мебошад.

Мақсад аз тартиб додани ин дастури таълимӣ дар донишҷӯён барпо намудани тафаккури тахлиливу эҷодӣ бо роҳи азхуд намудани асосҳои методологӣ ва малақаҳои амалии тахлили фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад. Дар рафти омӯзиши фанн донишҷӯён бояд чунон донише гиранд, ки бо истифодаи он ба моҳияти зухурот, ҳодиса ва равандҳои хоҷагидорӣ сарфаҳм раванд, алоқамандӣ ва вобастагҳои байниҳамдигарии онҳоро донанд, онҳоро ҷудо қарда тавонанд, ба система дароранд, амсилабандӣ намоянд, таъсири омилҳоро ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ муайян кунанд, натиҷаҳои ноилгаштаре баҳо диҳанд, захираҳои баландбардории самаранокии фаъолияти кориро ошкор намоянд.

Тахлил дар зинаи микроиқтисодӣ (тахлили фаъолияти хоҷагидорӣ) ин соҳаи донишҷӯест, ки тамоми фаннҳои дар муассисаҳои таълимии иқтисодӣ омӯхташавандаро, чун «Назариyaи иқтисодӣ», «Менеҷмент ва идораи истеҳсолот», «Иқтисодиёти қорхона» (Микроэкономика), «Статистика», «Ҳисобдорӣ», «Аудит», «Молия ва қредит», «Маркетинг» ва ғ. аз ҳама беҳтар муттаҳид месозад.

Донишҷӯ танҳо бо дониستاني фаннҳои номбаршуда метавонад асосҳои тахлили иқтисодиро азхуд намояд ва барои истифодаи амалии қоидаву усулҳои он малақа пайдо намояд.

БАХШИ 1. НАЗАРИЯИ ТАҲЛИЛИ ИҚТИСОДӢ

Мавзӯи 1. Предмет, вазифаҳо ва мундариҷаи таҳлили иқтисодӣ

Мафҳуми таҳлили иқтисодӣ. Мавқеи таҳлили иқтисодӣ дар системаи илмҳои иқтисодӣ. Таҳлил – ин мафҳумест, ки асоси тамоми соҳаҳои илм ва фаъолияти инсонӣ мебошад. Вай калимаи арабӣ буда, дар адабиётҳо ва ҳаёти иқтисодӣ чун ҳаммаъноии калимаи юнонии *анализ (analysis)* истифода мешавад. Маънои таҳлил – ин чудо намудани чиз (ҳодиса, раванд) ба ҷузъҳои алоҳидаи таркибӣ ва омӯхтани онҳо мебошад. Таҳлил имконият медиҳад, ки моҳияти ботинии чиз (ҳодиса, зухурот, раванд)-и омӯхташаванда фаҳмида шавад, мавқеъ ва сахми ҳар як ҷузъи тартибдиҳандаи он муайян карда шавад. Аз натиҷаҳои таҳлил оиди моҳият ва сохтори чиз (ҳодиса, зухурот, раванд)-и омӯхташаванда ва тарзҳои беҳтарини муомила бо он ё истифодабарии он хулоса бароварда мешавад. Масалан, барои он ки ба моҳияти арзиши аслии маҳсулот сарфаҳм рафта шавад, на фақат доништан зарур аст, ки вай аз қадом ҷузъҳо таркиб ёфтааст, инчунин бояд донист, ки бузургии он аз чӣ (қадом омилҳо) вобаста мебошад. Бо зиёд шудани шумораи ҷудокуниҳои афзоиши арзиши аслӣ бо ҷузъҳо ва омилҳо оиди ин зухурот дониши зиёдтар пайдо мешавад ва имкониятҳои беҳтари идора намудани раванди бунёдгардӣ он ба даст меоянд.

Мафҳуми таҳлил бо мафҳуми *синтез – synthesis* (ҷамъбасти намудани ҷузъҳои пешакӣ ҷудогардида ба чизи тоҷа) дар ҳамбастагӣ қарор дорад. Илми муосир таҳлил (анализ) ва синтезро ҳамчун методи асосии омӯзиши зухуроту равандҳои олами воқеъӣ истифода мебарад. Танҳо таҳлил ва синтез дар ягонагӣ омӯзиши илмӣ чизҳоро зухуроту равандҳоро бо тамоми алоқа-ву вобастагӣ ҳамаҷояшон таъмин менамоянд.

Таҳлили иқтисодӣ дар фарқият аз таҳлили физикӣ, кимиёвӣ ва дигар соҳаҳои илм ба усулҳои абстрактӣ-мантиқӣ тадқиқоти зухуроту равандҳои иқтисодӣ мансуб аст. Дар таҳлили иқтисодӣ имконияти истифодабарии заррабин (микроскоп) ва дигар асбобҳо вуҷуд надорад, онҳоро нерӯи абстраксия (истисноии фикрӣ) иваз менамояд.

Тафаккури абстраксии бо далелҳои воқеъӣ коркарди арифметикӣ мантиқӣ маводи ибтидоиро гузашта асосёфта

мундариҷаи зуҳуроти иқтисодии омӯхташавандаро рӯшан менамояд, алоқаҳои дохилии сабабиву оқибатии зуҳурот ва қонуниятҳои муайяни инкишофи онҳоро ошкор менамояд. Дар натиҷа имконияти қабули қарорҳои идоравии мушаххас, тартиб додани пешниҳодҳо барои мукаммалгардонии ин ё он ҳодисаву раванди иқтисодӣ ба вуҷуд меояд.

Таҳлили иқтисодӣ – ин тарзи илмии фаҳмидани моҳияти зуҳуроту равандҳои иқтисодӣ мебошад, ки бо ҷудо кардани онҳо ба ҷузъҳои таркибӣ ва омӯзиши онҳо бо тамоми алоқаву вобастагиҳояшон асос ёфтааст.

Таҳлил – ин вазифаи идоракунӣ мебошад, ки дар зинаҳои макро- ва микроиқтисодӣ ба ҷо оварда мешавад. Мувофиқан ба ин гуфта ду намуди таҳлил ҷудо карда мешавад: таҳлили макроиқтисодӣ ва таҳлили микроиқтисодӣ. *Таҳлили макроиқтисодӣ* – ин таҳлили иқтисодии умуминазариявӣ мебошад, ки масъалаҳои асосии методологӣ ва методии таҳлили зуҳуроту равандҳои иқтисодиро дар зинаи макроиқтисодиёт (иқтисодиёти миллий) меомӯзад. *Таҳлили микроиқтисодӣ* – ин таҳлили мушаххаси иқтисодӣ, яъне таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад, ки барои омӯзиши иқтисодиёти корхонаҳои алоҳидаи соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт (саноат, хоҷагии қишлоқ, нақлиёт ва ғ.) истифода мешавад.

Таҳлили фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ асоси қабули қарорҳои идоракунӣ дар зинаи микроиқтисодиёт мебошад. Вале набояд ин намуди таҳлилро чун ҷудокунии муқаррарии чизи омӯхташаванда ва ифодакунии ҷузъҳои таркибии он фаҳмид. Ҳар як субъекти хоҷагидорӣ худ як системаест бо маҷмӯи алоқаҳои байни ҷузъҳои худ ва ҳам муҳити атроф. Ошкоркунӣ ва ифодакунии оддӣ ин алоқаҳо низ ба манфиати омӯзиши иқтисодиёт нест. Муҳим он аст, ки бо ёрии амалиётҳои таҳлилӣ сифатҳои ҷиҳатҳои нисбатан муҳими фаъолияти корхона ошкор мегарданд ва пешомадҳои вазъи он муайян карда мешаванд. Минбаъд, дар асоси ин пешомадҳо планҳои фаъолияти истеҳсолӣ ва бозорӣ субъекти хоҷагидорӣ, инчунин амалиётҳои назорати иҷроӣ онҳо тартиб дода мешаванд.

Таҳлили иқтисодӣ дар натиҷаи инкишоф ва ҷудошавии илмҳои ҷамъиятӣ ташаккул ёфтааст. Пештар вазифаҳои алоҳидаи таҳлилно илмҳои ҳисобдорӣ ба ҷо меоварданд. Бо мурури васеъгардии қорҳои иқтисодӣ зарурати ҷудошавии таҳлил ҳамчун соҳаи алоҳида ба миён омад, чунки фанҳои

ҳисобдорӣ акнун ба талаботҳои нави иқтисодӣ пурра ҷавобгӯ набуданд. Таҳлили иқтисодӣ маълумотҳои воқеъиро маҷмӯъан ва ба таври системавӣ истифода мебарад ва дар ин маврид ба истифодабарии қоидаву тарзҳои тадқиқотии статистикӣ, планкашӣ, ҳисобдорӣ, риёзӣ мекушад.

Таҳлили иқтисодӣ бо тамоми илмҳои иқтисодӣ ва якҷанд илмҳои ғайрииқтисодӣ алоқамандӣ дорад. Пеш аз ҳама фанни таҳлили иқтисодӣ бо фанни назарияи иқтисодӣ алоқамандӣ дорад. Назарияи иқтисодӣ қонунҳои иқтисодӣ, механизми таъсири онҳоро ба фаъолияти иқтисодӣ омӯхта, асоси назариявии инкишофи тамоми илмҳои иқтисодии дигарро бунёд менамояд. Ҳангоми пешбарии амалиётҳои таҳлилӣ бояд таъсири қонунҳои иқтисодӣ ба фаъолияти хоҷагидорӣ ба ҳисоб гирифта шаванд. Дар навбати худ таҳлил ба инкишофи назарияи иқтисодӣ мадад менамояд. Тадқиқотҳои сершумори таҳлилӣ оиди зухурёбии ин ё он қонунҳои иқтисодӣ маълумот ғун мекунанд. Омӯзиши ин маълумотҳо имконият медиҳад, ки қонунҳои нави пештар маълумнабудаи иқтисодӣ пайдо шаванд, ояндабинҳои умумитари рушди иқтисодиёти милли ё ҷаҳонӣ тартиб дода шаванд.

Таҳлил бо фаннҳои иқтисодиёти соҳаҳо алоқамандӣ дорад. Бе донишҳои иқтисодиёти соҳа ва ташкили истеҳсолот дар корхонаи омӯхташаванда ба ҷо овардани таҳлили амиқи фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ корхона номумкин аст. Дар навбати худ натиҷаҳои таҳлили иқтисодӣ барои мукамал гардонидани ташкили истеҳсолот, татбиқкунии ташкили илмӣ меҳнат, таҷрибаи пешқадам ва ғ. истифода мешаванд.

Таҳлили иқтисодӣ бо фанни планкашӣ ва идораи истеҳсолот алоқаи зич дорад. Дар таҳлил маводи гуногуни планӣ истифода мешавад. Аз ин сабаб таҳлилчӣ бояд асосҳои танзими давлатии иқтисодиёт ва методикаи планкашии истеҳсолоти корхонаи таҳлилшавандаро хуб донад. Ҳамзамон планкашии илман асоснок ва идоракунии давлатии иқтисодиёти милли ва корхонаҳо бе истифодаи васеи натиҷаҳои таҳлили иқтисодӣ ғайриимкон аст. Таҳлил барои тартибдиҳии планҳо ва интихоби қарорҳои идоракунии бехтарин асоси ахборӣ бунёд менамояд.

Таҳлили иқтисодӣ бо фанни ҳисобдорӣ алоқаи зич дорад, чунки ҳуди таҳлил таърихан дар асоси ҳисобдорӣ ба вуҷуд омадааст. Ҳисобдорӣ буғалтерӣ таъминкунандаи асосии ахбори иқтисодӣ оиди фаъолияти хоҷагидорӣ корхона мебошад. Дар аввал вазӣ-

фаҳои таҳлиро ҳисобдор ба ҷо меовард. Вай барои худ ҳисоботҳо тартиб дода, муайян менамуд, ки вазъи воятаҳои хоҷагӣ (амвол) ва манбаъҳои пайдоиши онҳо чӣ гуна аст, сарватҳо босамар истифода мешаванд ё не, тамоми сарватҳо барои баландгардонии самаранокии истехсолот истифода мешаванд ё не, дар хоҷагидорӣ чӣ проблемаҳо вучуд доранд.

Бо инкишофи муносибатҳои бозорӣ, пайдошавии ҳазорҳо корхонаҳои хурд ва соҳибқорони инфиродӣ, ки дар шахси ҳисобдор тамоми хизмати иқтисодиро дороанд, аҳамияти фаъолияти таҳлилии ҳисобдорон меафзояд.

Дар қатори маълумотҳои зиёди ҳисобдорӣ дар таҳлил инчунин ҳисоботи статистикӣ истифода мешавад. Статистика усулҳои гурӯҳбандӣ, индексҳо, коррелятсия, регрессия ва дигар усулҳои муҳимро пешкаш намуда, шумораи қоидаву усулҳои таҳлиро зиёд менамояд. Саҳми маълумотҳои статистикӣ дар таҳлил начандон зиёд аст, чунки илми статистика пеш аз ҳама бо зухуроту равандҳои оммавӣ алоқаманд аст, тадқиқотҳо афзалан дар миқёси соҳаҳо, ноҳияҳо ва миқёси умумидавлатӣ ба ҷо оварда мешаванд.

Таҳлили иқтисодӣ бо молия ва кредити корхонаҳо алоқамандии зич дорад. Бе донишҳои тартиби амалкунандаи молиякунонӣ ва кредитдиҳии соҳаҳои иқтисодӣ милли, алоқамандиро бо органҳоро муассисаҳои молиявиро кредитӣ ба ҷо овардани таҳлили иқтисодии касбӣ ғайриимкон аст. Бо вучуди ин андозаҳои маблағсупорӣ ба бучет, шароитҳои гирифтани кредит, фоизҳо барои истифодабарии кредит ва дигар олотҳои молиявиро кредитӣ бо баназардошти натиҷаҳои таҳлил мукамал мегарданд.

Гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ пайдошавии соҳаи нави дониш ва фаъолияти иқтисодӣ - аудитро ба миён овард. Дар адабиётҳои иқтисодии солҳои охир мафҳуми аудит чун тафтиш, ревизия, таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ фаҳмида мешавад, яъне таҳлили иқтисодӣ асоси аудит мебошад. Дар баъзе манбаъҳои адабиёти таҷрибаи ғарбро ифодакунанда аудит гуфта, таҳлили иқтисодии комплексӣ (маҷмӯӣ) дар назар дошта мешавад.

Дар байни илмҳои ғайрииқтисодӣ таҳлили иқтисодӣ пеш аз ҳама бо риёзиёт ва технология алоқамандӣ дорад. Зарурати ҳал намудани масъалаҳои мураккаби таҳлилӣ барои инкишофи риёзиёт мусоидат намуданд, масалан, пайдоиши программасозии риёзӣ. Бо истифодабарии усулҳои риёзӣ дар тадқиқотҳои иқтисодӣ таҳлил нисбатан чуқур ва асосноктар гардид. Таҳлил намудани ин

ё он раванди истехсолот бе дониستاني хусусиятҳои технологии он номумкин аст. Танҳо иқтисодии дар ин соҳаи истехсолот соҳибмаълумот метавонад натиҷаҳои ин истехсолотро объективона баҳо диҳад, барои беҳгардони онҳо тавсияву пешниҳодҳои хуб диҳад. Ҳамзамон мукамалгардии технологияи истехсолот бе иҷрои тадқиқотҳои таҳлилии ғайриимкон аст.

Предмет ва объекти таҳлили иқтисодӣ. Ҳар як илм дорои предмети тадқиқоти худ мебошад, ки онро бо мақсади мувофиқ ва усулҳои хоси худ меомӯзад. Мувофиқи фаҳмиши фалсафӣ предмети илм ин ягон қисм ё ҷиҳати воқеияти объективӣ мебошад, ки онро фақат ҳамин илм меомӯзад. Ҳамон як объектро якчанд илм омӯхта метавонад. Ҳар як илм дар он як ҷиҳат ё муносибатҳои махсусро дарёфт намуда меомӯзад. Ана ҳамин ҷиҳати махсусе, ки илми мушаххас онро меомӯзад – предмети ҳамин илм мебошад ва вай имконият медиҳад, ки як илм аз илми дигар фарқ кунад.

Барои тамоми илмҳои иқтисодӣ объекти умумии омӯзиш ин муносибатҳои истехсоли мебошанд. Ба шарофати ҳамин тамоми илмҳои иқтисодӣ ба як система муттаҳид мешаванд. Бо вучуди ин ҳар як илм соҳиби предмети фарқкунандаи худ мебошад.

Фаъолияти хоҷагидорӣ ва равандҳои дар он ҷоришаванда объекти илмҳои иқтисодии зиёд ба шумор мераванд: назарияи иқтисодӣ, макро- ва микроиқтисодиёт, идора, ташкил ва планкашии фаъолияти хоҷагидориву молиявӣ, статистика, ҳисобдорӣ, таҳлили иқтисодӣ ва ғ.

Иқтисодиёт таъсири қонунҳоро ба инкишофи равандҳои иқтисодӣ дар шароитҳои мушаххаси соҳа ва ё корхонаи алоҳида меомӯзад. Статистика ҷиҳатҳои миқдории зухуроти равандҳои иқтисодии оммавино тадқиқ мекунад. Предмети ҳисобдорӣ гирдгардиши сармоя дар раванди фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад, вай амалиётҳои хоҷагидорӣ ва ҳаракати ба ин алоқаманди воситаҳои корхона ва натиҷаҳои фаъолияти онро дар санадҳои инъикос менамояд.

Предмети таҳлили иқтисодӣ бошад, сабабҳои бунёдишавӣ ва тағирёбии натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад. Фаҳмидани алоқаҳои сабабиву оқибатӣ дар фаъолияти хоҷагидорӣ имконият медиҳад, ки моҳияти зухуроти иқтисодӣ фаҳмида шавад ва дар ин асос ба натиҷаҳои ноилгардида баҳои дуруст дода шавад, захи-

раҳои баландбардории самаранокии истехсолот ошкор гарданд, плану қарорҳои идоракунии асоснок карда шаванд.

Гуруҳбандӣ, басистемадарорӣ, амсилабандӣ, ченкунии алоқаҳои сабабиву оқибатӣ – инҳо масъалаҳои муҳимтарини методологии таҳлили иқтисодӣ мебошанд. Танҳо бо рӯшан намудани алоқаҳои сабабиву оқибатии ҷиҳатҳои гуногуни фаъолияти хоҷагидорӣ ҳисобкунии тағирёбии натиҷаҳои асосии фаъолият аз ҳисоби ин ё он омил, асосноккунии қарорҳои идоракунии, ченкунии тағирёбии маблағи фоида, захираи устувории молиявӣ, арзиши аслии воҳиди маҳсулот ҳангоми тағирёбии ҳар як вазъи истехсолӣ мумкин мегардад.

Объекти таҳлили иқтисодӣ дар зинаи микроиқтисодӣ ин субъектҳои хоҷагидорӣ (корхонаҳо), натиҷаҳои иқтисодии фаъолияти онҳо мебошанд, ки дар планҳо, ҳуҷҷатҳои ҳисобдорӣ қорӣ, ҳисобот ва дигар манбаъҳои ахборӣ инъикос ёфтаанд.

Фарқи асосии предмет аз объект дар он аст, ки предмет фақат ҳосият ва аломатҳои аз диди ҳамин илм муҳимро дар бар мегирад. Чунин аломати муҳими таҳлили иқтисодӣ алоқаҳои сабабиву оқибатии зухуроти равандҳо дар микёси микроиқтисодиёт мебошад.

Мундариҷа ва вазифаҳои таҳлили иқтисодӣ. Мундариҷаи таҳлили иқтисодӣ ин омӯзиши чуқур ва ҳаматарафаи ахбори иқтисодӣ оиди амалкунии субъекти хоҷагидорӣ (корхонаи) таҳлилшаванда бо мақсади қабули қарорҳои идоракунии беҳтарин барои таъминкунии иҷроиши программаҳои истехсолии корхона, баҳодихии дараҷаи иҷроиши онҳо, ошкоркунии ҷойҳои суст ва захираҳои дохилихоҷагӣ мебошад.

Таҳлил бояд тадқиқоти комплексии таъсири омилҳои дохилӣ ва берунӣ, бозорӣ ва истехсолиро ба миқдор ва сифати маҳсулоти истехсолшавандаи корхона, натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона ифода намуда, пешомадҳои фаъолияти истехсолии минбаъдаи корхонаро дар соҳаи интиҳобгардидаи хоҷагидорӣ нишон диҳад.

Мақсади асосии иҷрои таҳлил – ин баландбардории самаранокии амалкунии субъекти хоҷагидорӣ ва чустучӯ намудани захираҳои чунин баландбардорӣ мебошад. Барои ноил гаштан ба ин мақсад чунин корҳо ба ҷо оварда мешаванд: баҳодихии натиҷаҳои кор дар солҳои пешина; тартиб додани амалиётҳои назорати фаврии фаъолияти истехсолӣ; тартиб додани чораҳо оиди пешгирии намудани зухуроти манфӣ дар фаъолият; ошкор-

кунии захираҳои баландбардории натиҷаҳои фаъолият; тартибдиҳии план ва меъёрҳои асоснок.

Дар рафти ноилгардии мақсади асосии таҳлили иқтисодӣ чунин вазифаҳо ба ҷо оварда мешаванд:

- омӯзиши ҳислати таъсири қонунҳои иқтисодӣ, муқарраркунии қонуният ва тамоюлоти зухуроту равандҳои иқтисодӣ дар шароитҳои мушаххас;
- баландбардории асоснокии илмиву иқтисодии бизнес-планҳо ва меъёрҳо. Ин пеш аз ҳама бо баҷоорӣ таҳлили иқтисодии баъдина (ҷорӣ) ба даст меояд. Тартиб додани қаторҳои динамикӣ (вақтӣ) дар як чанд давраҳо имконият медиҳад, ки дар инкишофи хоҷагӣ қонуниятҳои муайяни иқтисодӣ муқаррар карда шаванд. Пас омилҳои асосие, ки ба фаъолияти хоҷагидорӣ дар гузашта таъсири муҳим расонидаанд ва омилҳои, ки дар оянда таъсир расонида метавонанд, ҷудо карда мешаванд. Ба таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ дар давраи ҷорӣ диққати бештар дода мешавад, чунки вай ҳамзамон таҳлили пешазпланӣ ба шумор меравад. Натиҷаҳои таҳлили давраи гузашта (таҳлили баъдина) бо мушоҳидаҳои ҷорӣ ҳамҷоя шуда барои тартибдиҳии планҳои меъёрҳои истифода мешаванд;
- омӯзиши объективона ва ҳаматарафаи иҷроиши планҳо ва риоягардии меъёрҳо. Таҳлил бояд на фақат бо мақсади муқаррар намудани далелҳо ва баҳодихии натиҷаҳои бадастомада, балки инчунин бо мақсади ошкоркунии камбудиву норасогӣҳо, хатогиҳо ва расонидани таъсири фаврӣ ба равандҳои иқтисодӣ ба ҷо оварда шавад. Ана аз ҳамин сабаб бояд фаврият ва таъсирнокии таҳлил пурзӯр карда шавад;
- омӯзиши таъсири омилҳои объективӣ ва субъективӣ, дохилӣ ва берунӣ ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ;
- ҷустуҷӯ намудани захираҳои баландбардории самаранокии истеҳсолот дар асоси омӯзиши таҷрибаи пешқадам ва комёбиҳои илму амалия;
- муайян намудани самаранокии иқтисодии истифодабарии сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ;
- ояндабинии натиҷаҳои фаъолият;
- омӯзиши таваккали тичоратӣ;
- таҳлили қиёсии чорабиниҳои маркетингӣ (бозоршиносӣ);

- омода намудани маводи таҳлилӣ барои интихоби қарорҳои идоракунии беҳтарин (оптималӣ)-и ба таҳрири фаъолияти ҷорӣ ва тартибдиҳии планҳои стратегӣ алоқаманд.

Дар шароитҳои мушаххас метавонанд дигар мақсаду вазифаҳои гузошта шаванд, ки онҳо мундариҷаи амалиётҳои таҳлилии иқтисодиро муайян менамоянд.

Ҳамин тариқ, мундариҷаи умумии амалиётҳои таҳлилӣ ҳам аз хусусияти кори корхона ва ҳам аз намуди интихобгардидаи таҳлил (проблемавӣ, ояндабинӣ, фаврӣ ва ғ.) муайян мегардад.

Ҷиҳати мундариҷавии таҳлил чунин унсурҳоро дар бар мегирад:

- гузориш ва шарҳдиҳии масъалаҳои мушаххаси таҳлил;
- муқарраркунии алоқаҳои сабабиву оқибатии зухурот;
- муайянкунии нишондиҳандаҳо ва усулҳои баҳодиҳии онҳо;
- ошкоркунӣ ва баҳодиҳии омилҳои ба натиҷаҳои фаъолият таъсиррасонанда, интихоби омилҳои муҳимтарин;
- тартиб додани роҳҳои барҳамдиҳии таъсири омилҳои манфӣ ва ҳавасмандкунии таъсири омилҳои мусбӣ.

Принсипҳои асосии таҳлилии иқтисодӣ. Ҳангоми ташкил, пешбарии таҳлилии иқтисодӣ ва истифодаи амалии натиҷаҳои он ба принсипҳои муайян бояд таъя намуд, ки онҳоро илм ва амалия тартиб додаст. Принсипҳои муҳимтарини таҳлилии иқтисодӣ чунинанд:

- таҳлил бояд ҳислати илмӣ дошта бошад, яъне ба дастурамалҳо ва нишондодҳои назарияи диалектикий идрок таъя намояд, талаботҳои қонунҳои иқтисодии инкишофи истеҳсолотро ба ҳисоб гирад, дастовардҳои илму техника ва таҷрибаи пешқадам, усулҳои навтарини тадқиқотҳои таҳлилии истифода барад;
- таҳлил бояд ҳангоми баҳодиҳии зухуроту равандҳои иқтисодӣ ва натиҷаҳои фаъолият манфиатҳои давлатро ба ҳисоб гирад, яъне қонунҳои ба фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаҳо алоқаманд риоя карда шаванд; қарорҳои идоракунии дар асоси таҳлил қабулгардида ба сиёсати иқтисодии давлат мутобиқ бошанд;
- муомилаи системавӣ ба таҳлил, яъне ҳар як объекти омӯхташаванда чун системаи динамикий аз як қатор ҷузъҳои бо ҳам ва муҳит алоқаманд ҳисобида шавад. Омӯзиши ҳар як объект бояд бо баназардошти тамоми

алоқаҳо, вобастагиҳо ва тобеъияти дохиливу берунӣ ба чо оварда шавад;

- таҳлил бояд объективӣ, мушаххас, аниқ буда, бо аҳбори муътамад, санчидашуда ва инъикоскунандаи воқеъият таъя кунад, натиҷаҳои он бояд бо ҳисобкунӣҳои аниқ асос ёбанд;
- таҳлил бояд таъсиринок бошад, вай камбудӣҳоро ҳамогиҳоро сари вақт ошкор намуда, ба рафти истеҳсолот ва натиҷаҳои он таъсири фаъолона расонад;
- таҳлил бояд аз рӯи план, ба таври системавӣ ба чо оварда шавад;
- таҳлил бояд фаврӣ бошад ва аз натиҷаҳои он қарорҳои идоракунии тартиб дода шуда ва татбиқ карда шаванд;
- таҳлил бояд босамар бошад, яъне хароҷоти гузаронидани таҳлил самарани зиёд диҳанд.

Намудҳои таҳлили иқтисодӣ. Тартибдиҳии усулҳои махсуси таҳлил ба гурӯҳбандии илман асосноки намудҳои он таъя менамояд, ки аз талаботҳои амалияи идоракунии бармеоянд. Намудҳои таҳлил дар асоси аломатҳои гуногун вобаста аз муомила бо таҳлил, объектҳои таҳлил, методҳо, вазифаҳо, мақсадҳои таҳлил ва ғ. ҷудо карда мешаванд. Ҷудокунии намудҳои таҳлилро вобаста аз аломатҳои муҳимтарин аз назар мегузаронем.

Аз ҷиҳати *аломати соҳавият* таҳлил ба ин намудҳо ҷудо мешавад: *соҳавӣ*, ки методикаи он хусусиятҳои соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт (саноат, хоҷагии қишлоқ, нақлиёт ва ғ.)-ро ба ҳисоб мегирад; *байнисоҳавӣ*, ки он асоси назариявӣ ва методологии таҳлил дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёти миллиӣ ба шумор меравад ва ба ибораи дигар - назарияи таҳлили иқтисодӣ мебошад.

Аз ҷиҳати *аломати вақт* таҳлил ба намудҳои пешина (ояндабинӣ) ва баъдина (гузашта, таърихӣ) ҷудо мешавад.

Таҳлили пешина пеш аз иҷрогардии амалиёти хоҷагидорӣ ба чо оварда шуда, барои асоснокгардони қарорҳои идоракунии ва планҳо, инчунин биниши вазъи оянда ва баҳодиҳии дараҷаи дарназардошташудаи иҷроиши планҳо зарур мебошад. Хусусияти таҳлили пешина дар он дида мешавад, ки зуҳуроти равандҳои иқтисодӣ аз диди оянда, яъне пешомадҳои инкишоф омӯхта мешаванд.

Мундариҷаи қорҳои таҳлилии аз вазифаҳои гузашташуда вобаста аст. Дар ин ҳолат се тарика имконӣ мебошад:

- таҳлил пеш аз тартибдиҳии план бо мақсади омодакунии ахбори ибтидоӣ барои планкашӣ ба ҷо оварда мешавад;
- таҳлил ҳамзамон бо тартибдиҳии план барои иҷрои ҳисобкунӣҳои тариқавӣ ба ҷо оварда мешавад;
- таҳлил пас аз тартибдиҳии план барои муайян намудани эҳтимолияти иҷроиши он, мувофиқ будан ба шароитҳои воқеӣ ва имкониятҳои корхона ба ҷо оварда мешавад.

Таҳлили баъдина пас аз вуқӯи амалиёти хоҷагидорӣ ба ҷо оварда мешавад. Вай барои назорати иҷроиши план, ошкоркунии захираҳои истифоданашуда, баҳодиҳии объективии натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ корхона истифода мешавад. Таҳлили баъдина дар навбати худ ба намудҳои фаврӣ (вазъӣ) ва ҷамъбасти (натиҷавӣ, хотимаӣ) ҷудо мешавад.

Таҳлили фаврӣ фавран пас аз иҷроиши амалиёти хоҷагидорӣ ва ё тағирёбии вазъият дар фосолаи кӯтоҳи вақт (баст, шабонарӯз, даҳа ва ғ.) ба ҷо оварда мешавад. Таҳлили фаврӣ бо мақсади ҳалли масъалаҳои, ки дар пеши идораи фаврӣ гузошта шудаанд, ба ҷо оварда мешавад.

Таҳлили ҷамъбасти пас аз анҷомёбии давраи ҳисоботӣ (моҳ, чоряк, сол) ба ҷо оварда мешавад. Дар ин вақт фаъолияти корхона дар маҷмӯъ ва ҳамаҷаҳа аз рӯи маълумоти ҳисоботӣ дар давраи мувофиқ омӯхта мешавад. Вазифаи асосии таҳлили ҷамъбасти - баҳодиҳии объективонаи натиҷаҳои фаъолият, ошкоркунии маҷмӯъии захираҳои истифоданашуда, татбиқгардонии истифодабарии онҳо барои баландбардорӣ самаранокии истеҳсолот дар давраҳои плании оянда, инчунин ошкор намудани камбудиву хатогиҳо ва айбдорон мебошад.

Аз ҷиҳати *аломати фазовият* чунин намудҳои таҳлил ҷудо мешаванд: дохилихоҷагӣ ва байнихоҷагӣ.

Таҳлили дохилихоҷагӣ фаъолияти фақат корхонаи таҳлилшаванда ва ҷузъҳои сохтори онро меомӯзад. Ҳангоми *таҳлили байнихоҷагӣ* натиҷаҳои фаъолияти ду ва ё зиёда корхонаҳо муқоиса карда мешаванд. Ин имконият медиҳад, ки таҷрибаи пешқадам, захираҳо, камбудии ошкор карда шаванд ва дар ин асос ба самаранокии фаъолияти корхона баҳои объективона дода шаванд.

Аз ҷиҳати аломати *вазифаҳои идоракунии* чунин намудҳои таҳлили иқтисодӣ ҷудо карда мешаванд: молиявӣ, идоравӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ, иқтисодиву статистикӣ, маркетингӣ, инвестиционӣ, иқтисодиву экологӣ, вазифавиву арзишӣ, логистикӣ ва ғ.

Таҳлили молиявӣ ин омӯзиш, ташхис ва ояндабинии вазъи молиявии корхона ва ошкоркунии захираҳои устувориҳои молиявии он мебошад. Дар миқёси корхона таҳлили молиявиро сохторҳои молиявии корхона ба ҷо меоранд. Таҳлили молиявии берунаро бошад бонкҳо, фирмаҳои аудиторӣ, инвесторҳо ба ҷо меоранд.

Таҳлили идоравиро ҷузъҳои сохтори корхона бо мақсади гирифтани ахбори зарурӣ барои планкашӣ, назорат ва қабули қарорҳои идоракунии беҳтарин, тартибдиҳии стратегия ва тактика оиди масъалаҳои сиёсати молиявӣ, фаъолияти маркетингӣ, мукамалгардонии техника, технология ва ташкили истеҳсолот ба ҷо меоранд. Таҳлили идоравӣ хислати фаврӣ дошта, натиҷаҳои он сирри тичоратӣ мебошанд.

Таҳлили иҷтимоиву иқтисодӣ алоқамандии равандҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, таъсири байниҳамдигарӣ ва таъсири онҳоро ба натиҷаҳои фаъолияти хочагидорӣ меомӯзад. Ин намуди таҳлилро сохторҳои иқтисодии корхона ва органҳои бо-лоии идора, озмоишгоҳ (лабораторияҳо)-и иҷтимоишиносӣ, органҳои статистикӣ ва дигарон ба ҷо меоранд.

Таҳлили иқтисодиву статистикӣ барои омӯзиши зухуроти оммавӣ дар зинаҳои гуногуни идора (корхонаҳо, соҳаҳо, ноҳияҳо) аз тарафи органҳои статистикӣ ба ҷо оварда мешавад.

Таҳлили маркетингӣ барои омӯзиши муҳити атрофии фаъолияти корхона (бозорҳои фурӯши мол, рақобаттовариҳои маҳсулот, талабот ва пешниҳодот, таваккали тичоратӣ, бунёдкунии сиёсати нарх, тартибдиҳии тактика ва стратегияи фаъолияти маркетингӣ) аз тарафи шуъбаи маркетинги корхона ба ҷо оварда мешавад.

Таҳлили инвеститсионӣ барои тартибдиҳии программа ва баҳодихии самаранокии фаъолияти инвеститсионии корхона хизмат мекунад.

Таҳлили иқтисодиву экологӣ аз тарафи органҳои ҳифзи муҳит ва сохторҳои иқтисодии корхона бо мақсади тадқиқоти таъсири байниҳамдигарии равандҳои экологӣ ва иқтисодии бо нигоҳдорӣ ва беҳгардонии муҳит алоқаманд ба ҷо оварда мешавад.

Таҳлили вазифавиву арзишӣ вазифа (функсия)-ҳоеро, ки объекти омӯзиш иҷро мекунад ва методҳои тадқиқи онҳоро тадқиқ мекунад. Таъиноти асосии таҳлили вазифавиву арзишӣ ин аст, ки вазифаҳои нолозимии объект (дастгоҳ, мошина) ошкор карда шаванд ва хароҷоти барзиёд аз ҳисоби барҳамдиҳии ҷузъҳои

ашёҳои нолозим, содакунии дастгоҳ, ивазкунии масолеҳ ва ғайра пешгирӣ карда шаванд.

Таҳлили логистикӣ чараёнҳои молиеро меомӯзад, ки аз таъминкунандагони ашёи хом оғоз меёбанд ва тавассути корхона гузашта, дар зинаи харидорон ба анҷом мерасанд. Логистика соҳаҳои гуногуни фаъолияти корхонаро чун таъминот, истеҳсолот ва фурӯш ба ҳамдигар мутобиқ намуда, чараёнҳои моддӣ ва пулии корхонаро метезонад.

Аз ҷиҳати *методикаи омӯзиши объектҳо* чунин намудҳои таҳлил ҷудо карда мешаванд: сифатӣ, миқдорӣ, экспресс-таҳлил ва ғ.

Таҳлили сифатӣ - ин тарзи тадқиқоте мебошад, ки бо тавсифи муқоисавии сифатӣ ва баҳодиҳиҳои экспертии зухуроту равандҳо асос ёфтааст.

Таҳлили миқдорӣ (омилӣ) бошад, бо муқоисакунии миқдорӣ ва тадқиқоти дараҷаи ҳиссиётнокии зухуроти иқтисодӣ ба тағирёбии омилҳои гуногун асос меёбад.

Экспресс-таҳлил – ин тарзи ташҳиси вазъи иқтисодии корхона мебошад, ки дар асоси аломатҳои яхелаи барои зухуроти муайяни иқтисодӣ хосбуда ба ҷо оварда мешавад.

Аз ҷиҳати *субъектҳо (истифодабарандагон)* чунин намудҳои таҳлил ҷудо карда мешаванд: дохилӣ ва берунӣ. *Таҳлили дохилӣ* бевосита дар ҳуди корхона барои эҳтиёҷоти идора ба ҷо оварда мешавад; *таҳлили берунӣ* бошад дар асоси ҳисоботи молиявӣ ва статистикӣ аз тарафи органҳои молиявӣ, бонкҳо, аксионерҳо, инвесторҳо ба ҷо оварда мешавад.

Аз ҷиҳати *фарогирии объектҳои омӯхташаванда* таҳлил ба намудҳои яклухт ва интиҳобӣ ҷудо мешавад. Ҳангоми *таҳлили яклухт* тамоми зухуроту равандҳои иқтисодии корхона омӯхта мешаванд. *Таҳлили интиҳобӣ* бошад, як қисми онҳоро фаро мегирад.

Аз ҷиҳати *мундариҷаи барномаи худ* таҳлил ба чунин намудҳо ҷудо мешавад: комплексӣ (*маҷмӯӣ*), яъне таҳлили тамоми ҷиҳатҳои фаъолияти корхона; *маҳаллӣ*, яъне таҳлили фаъолияти сохторҳои алоҳидаи корхона; *мавзӯӣ*, яъне таҳлили масъалаҳои алоҳидаи иқтисодии корхона.

Аз ҷиҳати *фарогирии давраҳо* таҳлил ба чунин намудҳо ҷудо мешавад: солона, чорякӣ, моҳона, даҳрӯза, ҳаррӯза, якбора, бемаврид.

Ҳар яке аз намудҳои номбаршудаи таҳлил аз ҷиҳати мундариҷа, ташкилӣ ва методикаи гузаронидан фарқ мекунанд. Дар

амалия намудҳои таҳлил дар алоҳидагӣ кам дучор мешаванд ва бештар онҳо дар якҷоягӣ ба ҷо оварда мешаванд.

Аҳамияти таҳлили иқтисодӣ дар системаи идораи корхона. Таҳлили иқтисодӣ унсури зарурии иҷроиши ҳар як вазифаи идораи иқтисодиёт мебошад. Вазифаҳои муҳимтарини идораи иқтисодиёт (фаъолияти иқтисодӣ) инҳоанд:

- таъминоти ахбории идора (чамъоварӣ, коркард, басистема-дарорӣ ва гуруҳбандии ахбор оиди зухурот ва равандҳои иқтисодӣ);
- таҳлили рафт ва натиҷаҳои фаъолияти иқтисодӣ, баҳодихии пешрафт ва имкониятҳои мукамалгардонии он дар асоси маҳакҳои (критерияҳои) муътамад;
- планкашӣ (фаврӣ, ҷорӣ, ояндабинӣ);
- ташкили идора (ташкили амалкунии босамари ин ё он унсури механизми хоҷагидорӣ бо мақсади беҳгардонии истифодаи сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ);
- назорати рафти иҷроиши бизнес-планҳо ва қарорҳои идоравӣ.

Самаранокии қабули қарорҳои идоравӣ бо миқдори тадқиқотҳои таҳлилии муайян мегардад. Ҳисобдорӣ, планкашӣ ва таҳлил сифати қарорҳои идоравиро таъмин менамоянд.

Унсури ибтидоии системаи идора планкашӣ мебошад, ки самтҳо ва мундариҷаи фаъолияти корхонаро муайян менамояд. Унсури муҳимтарини планкашӣ ин муайянкунии роҳҳои татбиқгардонии мақсади гузоштасуда – бадастории натиҷаҳои молиявии беҳтарин мебошад.

Бе доштани ахбори муътамад ва бутун қабули қарорҳои идоракунии беҳтарин ғайриимкон аст. Ҳисобдорӣ басистема-дарорӣ ва чамъбастгардонии доимии маълумотҳои барои идораи истеҳсолот ва назорати рафти иҷроиши бизнес-планҳо заруриро таъмин менамояд.

Барои беҳгардонии идора оиди тамоюлот (тенденсияҳо) ва хислати тағиротҳои иқтисодиёти корхона тасавуроти амиқ бояд дошт. Чунин ахбор танҳо дар асоси таҳлили иқтисодӣ ба даст меояд. Дар рафти таҳлил ахбори ибтидоӣ санчида мешавад. Мувофиқати он ба шаклҳои (формаҳои, санадҳои) муқарраргардида, дурустии ҳисобкуниҳои арифметикӣ, чамъбастгардӣ ва қиёспазирии нишондиҳандаҳо муайян карда мешавад. Пас ахбор ба коркард гирифта мешавад: санадҳо (хуччатҳо) ва мундариҷаи онҳо омӯхта мешаванд; тамоилот (қачравӣҳо) муайян

ва муқоиса карда мешаванд; таъсири омилҳо ба объекти таҳлилшаванда муайян карда мешавад; захираҳо ва роҳҳои истифодабарии онҳо ошкор карда мешаванд; камбудиву хатогиҳо нишон дода мешаванд. Натиҷаҳои таҳлил ба система (низом) дароварда шуда ва ҷамъбаст карда мешаванд. Дар асоси натиҷаҳои таҳлил қарорҳои идоравӣ қабул карда мешаванд. Аз ин бармеояд, ки таҳлили иқтисодӣ қарорҳои идоравиро асоснок намуда, воқеъият ва самаранокии идораи истеҳсолотро таъмин менамояд.

Таҳлили иқтисодӣ ҳамчун вазифаи идора бо планкашӣ ва ояндабинии истеҳсолот алоқаи зич дорад, чунки бе таҳлили чуқур бачоорӣ ин вазифаҳо ғайриимкон аст. Аҳамияти муҳими таҳлил дар омодакунии ахбор барои планкашӣ, баҳодихии сифат ва асоснокии нишондиҳандаҳои планӣ ва назорати рафти иҷроиши планҳо ифода меёбад. Планкашӣ аз таҳлили натиҷаҳои фаъолияти корхона ибтидо гирифта, бо он ба поён мерасад. Таҳлил имконият медиҳад, ки сатҳи планкашӣ баланд бардошта шавад ва вай илман асоснок гардад.

Таҳлил дар ҷиҳати муайянкунӣ ва истифодабарии захираҳои баландбардории самаранокии истеҳсолот аҳамияти калон дорад. Вай ба истифодаи сарфакоронаи сарватҳо, ошкоркунӣ ва татбиқгардонии таҷрибаи пешқадам, ташкили илмӣ меҳнат, техника ва технологияи нав, пешгирикунӣ хароҷоти зиёдатӣ ва ғ. мусоидат мекунад.

Бо табдили механизми хоҷагидорӣ, принципу методҳои идоракунӣ аҳамияти таҳлил дар идораи истеҳсолот меафзояд. Маҳдудии сарватҳо ва ногузирии интиҳоб роҳбаронро водор мекунад, ки доимо оиди бозорҳои фурӯш, манбаъҳои ашёи хом, омӯзиши талабот ва нархгузорӣ тадқиқот баранд, ки ин ҳама бояд самаранокии истеҳсолотро таъмин намояд.

Мавзӯи 2. Метод ва методикаи таҳлили иқтисодӣ

Методи таҳлили иқтисодӣ, хусусиятҳои он. Тарҷумаи калимаи «метод» (*method*) аз юнонӣ маънои «роҳ ба ягон чиз»-ро дорад. Мувофиқи фаҳмиши муосир *method* – ин тарзи ноилгардӣ ба мақсад, фаъолияти ба таври муайян батартибдаровардашуда мебошад. Методи илм – ин тарзи тадқиқот, рафтор ба омӯзиши зухуроту равандҳо мебошад.

Методи умумитарини тадқиқотҳои илмӣ ин диалектика мебошад. *Диалектика* бо ду ҷиҳат фаҳмида мешавад: якум, тамоми зухуроту равандҳо дар алоқамандӣ ва вобастагии байниҳам-

дигарӣ омӯхта мешаванд ва дуввум – ҳама зухуроту равандҳо дар ҳаракат, тағирёбӣ ва инкишоф омӯхта мешаванд.

Таҳлили иқтисодӣ ҳангоми тадқиқоти зухуроту равандҳои иқтисодӣ рафтори диалектикиро истифода мекунад, ки он тавассутӣ як қатор қоидаву тарзҳои вазъи объектро амсилакунанда татбиқ мегардад.

Методи таҳлили иқтисодӣ дорои хусусиятҳои худ мебошад. Хусусиятҳои муҳимтарини методи диалектикий таҳлили иқтисодӣ инҳоанд: истифода бурдани системаи нишондиҳандаҳои иқтисодие, ки фаъолияти иқтисодии субъекти хоҷагидориро ҳамагарафа васф мекунанд; сабабҳои тағирёбии ин нишондиҳандаҳо омӯхта мешаванд; алоқамандии байни онҳо ошкор карда мешаванд; таъсири миқдории нишондиҳандаҳои омилӣ (сабабӣ) ба баландгардии самаранокӣ истехсолот муайян карда мешавад.

Зухуроти хоҷагидорӣ ҳангоми таҳлил дар бунёдшавӣ ва инкишоф омӯхта мешаванд. Хусусияти фарқкунандаи методи таҳлили иқтисодӣ ин истифодаи системаи нишондиҳандаҳои иқтисодие мебошад, ки дар рафти планкашӣ, тартиб додани бизнес-планҳои намуди мушаххаси фаъолият бунёд мегарданд. Таҳлили ин ё он самтҳои фаъолият ҳисобкунии нишондиҳандаҳои навро талаб мекунад, ки онҳо бо нишондиҳандаҳои планӣ (ҳисобӣ) муқоиса карда мешаванд.

Фаъолияти хоҷагидорӣ, нишондиҳандаи алоҳида дар таҳти таъсири омилҳои гуногун қарор дорад, ки ин ё он тағиротҳои бузургҳои нишондиҳандаро муайян мекунанд. Чунин нишондиҳандаҳо моҳияти зухуроти алоҳида ва ё умуман фаъолияти хоҷагидориро инъикос мекунанд. Мутлақо чен намудани таъсири тамоми ин омилҳо ниҳоят мураккаб ва душвор мебошад. Аз ин рӯ сабабҳо-омилҳо бояд ҳамагарафа омӯхта шаванд, ба гурӯҳҳо ҷудо карда шаванд, муҳимтарини онҳо, ки ба бузургии нишондиҳандаи таҳлилшаванда таъсири арзанда мерасонанд, ҷудо карда шаванд.

Ҷиҳати фарқкунандаи методи таҳлили иқтисодӣ ин ошкоркунӣ ва ченкунии алоқамандиву вобастагӣҳои байни нишондиҳандаҳои системаи иқтисодӣ – корхона мебошад. Ҳар як нишондиҳанда аз як қатор омилҳо-сабабҳо вобаста мебошад, ки дар навбати худ ҳар яке онҳо низ бо маҷмӯи дигар омилҳо-сабабҳо муайян мешаванд. Аз ин ҷо занҷири муайяни вобаста-

гии як нишондиҳанда аз нишондиҳандаҳои дигар пайдо мешавад, ки дар он ҳар як нишондиҳанда-омил мавқеъ ва аҳамияти худро дорад. Дар рафти таҳлил муҳим он аст, ки тартибу пайдарпаии азназаргузаронии омилҳо вайрон нагардад, чунки ин метавонад ба натиҷаҳои баҳодихӯҳои нодуруст оварад.

Ҳамин тариқ, методи таҳлили иқтисодӣ ин омӯзиши ком-плекси ва системавии зуҳурот ва равандҳои иқтисодӣ, ченкунӣ ва ҷамъбастанҳои таъсири омилҳо ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ бо мақсади баландбардории самаранокии истеҳсолот мебошад.

Методикаи таҳлили иқтисодӣ. Методи омӯзиш бо методикаи он алоқаи зич дорад. Тавассути методика метод татбиқ мегардад. Методика ҳамчун маҷмӯи қоидаҳо, усулҳо ва тарзҳои иҷроии бемақсадонаи ин ё он қор ҳамеша мушаххас мебошад. Вай аз мақсад, вазифа ва объектҳои омӯзиш, аз мундариҷаи барномаи омӯзиш, намудҳои таҳлили иқтисодӣ, пайдадарпай ва мӯҳлатҳои иҷроии таҳлил вобаста мебошад.

Методикаи таҳлили иқтисодӣ - ин маҷмӯи усулу қоидаҳои тадқиқоти зуҳуроту равандҳои фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад, ки ноилгарди мақсади таҳлиро ба миён меоранд.

Ҷиҳатҳои муҳими методикаи таҳлили иқтисодӣ ин интиҳоби системаи нишондиҳандаҳо барои тадқиқоти объектҳои предметҳои таҳлил, тартибдиҳии амсилаҳои алоқаҳои байниҳамдигарии онҳо мебошанд. Ченкунии алоқаҳои сабабиву оқибатӣ дар таҳлил, баҳодихӣ натиҷаҳои таъсири омилҳои гуногун ба нишондиҳандаҳои ниҳой, қорқарди ибтидоии ахбори аввали тавассути тарзу усул (олот)-ҳои махсус иҷро карда мешаванд. Ин олотҳо ҷузъи муҳимтарини методикаи таҳлили иқтисодӣ мебошанд.

Дар ҳаёати усулу қоидаҳои таҳлили иқтисодӣ тарзҳои усулҳои риёзии ченкунӣ ва баҳодихӣ мавқеъи муҳимдоранд. Амалан дар рафти ҳалли ҳар як масъалаи таҳлилий дар соҳаҳои гуногуни бизнеси муосир иҷрокунии ҳисобкунӣҳои арифметикӣ ногузир мебошад.

Усулҳои анъанавии қорқарди таҳлилии ахбори иқтисодӣ инҳо мебошанд: муқоисакунӣ, истифодаи графикҳо, ҷадвалҳо, баланс, бузургҳои нисбӣ ва миёна, гурӯҳбандӣ, усулҳои эвристикӣ бо интуитсия, таҷрибаи гузашта, баҳодихӣҳои экспертӣ тақиякунанда ва ғ. Иҷрои ягонтои ин намудҳои қорқарди таҳли-

лии ахбор бе истифодабарии воситаву усулҳои риёзӣ ғайримкон аст.

Ҳар як методикаи (қоидаву усули) таҳлил нишондод ва ё дастурҳои методологии истифодабарии тадқиқотҳои таҳлиро ифода менамояд. Вай чунин унсурҳоро дар бар мегирад:

- тартибдихии вазифа (масъала) ва мақсадҳои таҳлил;
- объектҳои таҳлил;
- системаи нишондихандаҳое, ки бо ёрии онҳо ҳар як объекти таҳлил омӯхта мешавад;
- дастурҳо оиди пайдарпай ва давраҳои иҷрокунии тадқиқотҳои таҳлилӣ;
- ифодаи тарзҳо ва усулҳои тадқиқоти объектҳои омӯхташаванда;
- манбаъҳои маълумотҳои дар таҳлил истифодашаванда;
- дастур ва нишондодҳо барои ташкили таҳлил (кӣ корҳои таҳлиро пеш мебарад);
- воситаҳои техникаи барои коркарди ахбори таҳлилӣ истифодашаванда;
- тавсифи санадҳои инъикоскунандаи натиҷаҳои таҳлил;
- истеъмолкунандагони натиҷаҳои таҳлил.

Методикаи таҳлили омилӣ. Ҳама зухуроту равандҳои иқтисодӣ дар алоқамандӣ ва вобастагии байниҳамдигарӣ қарор доранд. Баъзеи онҳо бо дигарашон алоқаи бевосита дошта, баъзеашон алоқаи бавосита доранд. Масалан, ба бузургии маҳсулоти умумии корхона чунин ду омил асосӣ таъсири бевосита мерасонанд: шумораи коргарон ва ҳосилнокии меҳнати онҳо. Тамоми омилҳои дигар бошанд ба воситаи ана ҳамин ду омил ба бузургии маҳсулоти умумӣ таъсир мерасонанд.

Ҳар як зухуротро метавон ҳам чун сабаб ва ҳам чун оқибат ҳисоб намуд. Масалан, агар ҳосилнокии меҳнат аз як тараф, чун сабаби тағирёбии ҳаҷми истеҳсолот, сатҳи арзиши аслии маҳсулот фаҳмида шавад, аз тарафи дигар – чун оқибати тағирёбии сатҳи механикони ва автоматонии истеҳсолот, мукамалгардии ташкили меҳнат ва ғ. фаҳмида мешавад.

Агар зухурот чун оқибат, натиҷаи таъсири як ё якчанд сабабҳо фаҳмида шавад ва чун объекти таҳлилшаванда ҳисобида шавад, пас вай *нишондихандаи натиҷавӣ* номида мешавад. Ни-

шондихандаҳое, ки рафтори нишондихандаи натиҷавиро муайян мекунанд, *нишондихандаҳои омилӣ* ном доранд.

Ҳар як нишондихандаи натиҷавӣ аз омилҳои сершумор ва гуногун вобаста мебошад. Ҳар чӣ қадаре ки таъсири омилҳо ба нишондихандаи натиҷавӣ чуқуртар омӯхта шавад, натиҷаҳои таҳлил ва баҳодихии сифати кори корхона ҳамон қадар беҳтар мегарданд. Аз ин ҷо ҷиҳати муҳимтарини методологии таҳлили иқтисодӣ – ченкунии таъсири омилҳо ба бузургии нишондихандаҳои таҳлилшаванда - бармеояд. Бе омӯзиши ҳаматарафа ва чуқури омилҳо оиди натиҷаҳои фаъолият ҳулосаи асоснок баровардан, ошкор намудани захираҳои истехсолот, асоснокунии планҳо ва қарорҳои идоракунии мумкин нест.

Аз сабабе, ки таҳлили иқтисодӣ бештар ба омӯзиш ва тадқиқоти омилҳо сару кор дорад, онро таҳлили омилӣ низ меноманд.

Таҳлили омилӣ гуфта методикаи омӯзиши комплексӣ ва системавии ченкунии таъсири омилҳоро ба бузургии нишондихандаҳои натиҷавӣ меноманд.

Чунин намунаҳои таҳлили омилӣ чудо карда мешаванд:

- детерминантӣ (функционалӣ) ва стохастикӣ (эҳтимолӣ, коррелятсионӣ);
- мустақим (дедуктивӣ) ва чаппа (индуктивӣ);
- яқзинавӣ ва бисёрзинавӣ;
- статикӣ ва динамикӣ;
- гузашта (таърихӣ, ретроспективӣ) ва ояндабинӣ (перспективӣ).

Таҳлили омилӣ детерминантӣ – методикаи тадқиқоти омилҳое мебошад, ки алоқаи байни онҳо ва нишондихандаи натиҷавӣ ҳислати функционалӣ (муайяншавандагӣ) дорад. Яъне нишондихандаи натиҷавӣ метавонад бо ёрии ҳосили ҷамъ, зарб, тақсим ва ё фарқи бузургии омилҳо ифода карда шавад.

Таҳлили омилӣ стохастикӣ бошад методикаи тадқиқоти омилҳое мебошад, ки алоқаи онҳо бо нишондихандаи натиҷавӣ нопурра, эҳтимолӣ (коррелятсионӣ) мебошад. Агар хангоми вобастагии функционалӣ (пурра) бо тағир ёфтани аргумент (муайянкунанда) ҳамеша ҳамин гуна тағироти функция ба амал ояд, хангоми алоқаи коррелятсионӣ тағирёбии бузургии аргумент якҷанд тариқаи тағирёбии қимати функцияро медиҳад, ки аз ҳамҷоягии дигар омилҳои бузургии ҳамин нишондихандаро муайянкунанда вобаста мебошанд.

Таҳлили стохастикӣ барои омӯзиши алоқаҳои ғайримустақим (бавосита) равона мебошад. Дар таҳлил қоидае ҳаст, ки аввал бояд алоқаҳои мустақим (функционалӣ) ва пас алоқаҳои ғайримустақим (стохастикӣ) омӯхта шаванд. Таҳлили стохастикӣ ёрирасон ва пурқунандаи таҳлили детерминантӣ мебошад.

Ҳангоми *таҳлили мустақим* тадқиқоти алоқаҳои сабабиву оқибатӣ бо усули мантиқии дедуксия – аз умумӣ ба ҷузъӣ иҷро карда мешавад. *Таҳлили ҷанпа* бошад бо усули мантиқии индуксия – аз ҷузъ, алоҳида ба умум, бутун иҷро карда мешавад.

Таҳлили омилӣ яқзинавӣ барои омӯзиши омилҳои фақат як зинаи тобеъият бе ҷудокунии онҳо ба ҷузъҳои таркибӣ истифода мешавад. Масалан, $y = a \times b$. Ҳангоми *таҳлили омилӣ бисёрзинавӣ* омилҳои a ва b ба ҷузъҳои таркибӣ ҷудо карда мешаванд, то ки он ҷузъҳо низ омӯхта шаванд.

Таҳлили омилӣ статикӣ барои омӯзиши таъсири омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ дар санна (лаҳзаи вақт)-и муайян хизмат мекунад. *Таҳлили омилӣ динамикӣ* бошад – ин методикаи омӯзиши алоқаҳои сабабиву оқибатӣ дар динамика (муддати вақт) мебошад.

Таҳлили омилӣ гузашта (ретроспективӣ) сабабҳои тағирёбии натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидориро дар давраҳои вақти гузашта меомӯзад, *таҳлили омилӣ ояндабинӣ (перспективӣ)* бошад, рафтори ояндаи омилҳоро нишондиҳандаҳои натиҷавиро меомӯзад.

Вазифаҳои асосии таҳлили омилӣ инҳоянд:

- интихоби омилҳо барои таҳлили нишондиҳандаҳо;
- гурӯҳбандӣ ва басистемадорории омилҳо бо мақсади таъмини системанокӣ;
- амсилабандии алоқамандҳои байни нишондиҳандаҳои натиҷавӣ ва омилӣ;
- ҳисобкунии таъсири омилҳо ва баҳодихии нақши (саҳми) ҳар кадоми онҳо дар тағирёбии бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ;
- кор бо амсилаи омилӣ (таъбиқи амалии он барои идораи равандҳои иқтисодӣ).

Гурӯҳбандии омилҳо дар таҳлили иқтисодӣ. Гурӯҳбандии омилҳо имконият медиҳад, ки мавқеъ ва нақши ҳар як омил дар бунёдгардии бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ аниқтар муа-

йян карда шавад. Омилҳои таҳлилшаванда аз рӯи аломатҳои гуногун ба гурӯҳҳо ҷудо карда мешаванд: табиаташон, таъсирашон ба натиҷаҳои фаъолият ва ғайра.

Омилҳо вобаста аз *табиаташон* ба чунин намудҳо ҷудо мешаванд: табиӣ-иклимӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва истехсоли-иқтисодӣ.

Омилҳои *табиӣ-иклимӣ* бештар ба натиҷаҳои фаъолияти корхонаҳои соҳаҳои хоҷагии қишлоқ, саноати истихроҷкунанда, хоҷагии ҷангал таъсир мерасонанд. Ба эътиборгирии чунин омилҳо имконият медиҳад, ки натиҷаҳои фаъолияти корхона аниқтар баҳо дода шаванд.

Омилҳои *иҷтимоӣ-иқтисодӣ* онҳоеанд, ки ба шароитҳои зисти кормандон, ташкили корҳои маданияву оммавӣ, варзишӣ, ҳифзи тандурустӣ ва монанди инҳо мансубанд. Ин гуна омилҳо барои харҷи пурратар истифода бурдани сарватҳои истехсолии корхона ва баландбардории самаранокии кори вай мусоидат мекунанд.

Омилҳои *истехсоли-иқтисодӣ* бошанд бутунӣ ва самаранокии истифодабарии сарватҳои истехсолии корхона ва натиҷаҳои ниҳии фаъолияти онро муайян мекунанд.

Омилҳо аз ҷиҳати *таъсирашон ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ* ба чунин намудҳо ҷудо мешаванд: асосӣ ва дуввумдараҷа, дохилӣ ва берунӣ, объективӣ ва субъективӣ, умумӣ ва ҷузъӣ, доимӣ ва тағирёбанда, экстенсивӣ ва интенсивӣ.

Омилҳои *асосӣ* он омилҳоеанд, ки ба натиҷаҳои фаъолият таъсири муҳим мерасонанд. Омилҳои *дуввумдараҷа* бошанд ба натиҷаҳои фаъолият дар шароитҳои муайян таъсири муҳим намерасонанд. Ҳамон як омил вобаста аз вазъият ҳам асосӣ ва ҳам дуввумдараҷа буда метавонад. Ҷудо карда тавонистани омилҳо дурустии ҳулосаҳоро аз натиҷаи таҳлил таъмин менамояд.

Омилҳои *дохилӣ* аз фаъолияти корхонаи таҳлилшаванда вобастаанд. Омилҳои *берунӣ* бошанд, аз фаъолияти корхона вобаста нестанд, вале миқдоран дараҷаи истифодабарии сарватҳои истехсоли ва молиявии корхонаи таҳлилшавандаро муайян менамоянд.

Омилҳои *объективӣ* аз майлу хоҳиш ва иродаи одамон вобаста нестанд, масалан, офатҳои табиӣ. Омилҳои *субъективӣ* бошанд аз фаъолият ва кордонии шахсони алоҳида, мутахассисон ва кормандони корхонаву ташкилотҳо вобастаанд.

Омилҳои *умумӣ* ба якҷанд нишондиҳандаҳо таъсир мерасонанд, омилҳои *ҷузъӣ* бошанд фақат ба як нишондиҳандаи

таҳлилшаванда таъсир мерасонанд. Умумӣ будани қисми зиёди омилҳо аз он бармеояд, ки дар байни нишондиҳандаҳои алоҳидаи иқтисодӣ алоқамандиву вобастагӣҳо мавҷуданд.

Аз ҷиҳати *муддати таъсирашон* ба натиҷаҳои фаъолият омилҳо ба намудҳои доимӣ ва тағирёбанда ҷудо мешаванд. Омилҳои *доимӣ* ба зуҳуроти таҳлилшаванда беист дар муддати зиёди вақт таъсир мерасонанд. Таъсири омилҳои *тағирёбанда* бошад давравӣ мебошад, масалан, татбиқи техника ва технологияи нав, маҳсулоти нав ва ғ.

Дар таҳлил ҷудо намудани омилҳо ба намудҳои экстенсивӣ ва интензивӣ аҳамияти муҳим дорад. Омилҳои *экстенсивӣ* онҳоеанд, ки бо афзоиши миқдории нишондиҳандаи натиҷавӣ вобастаанд. Масалан, зиёд шудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо роҳи васеъ кардани истеҳсолот (миқдори дастгоҳҳо, масолеҳ ва дигар сарватҳо). Омилҳои *интензивӣ* бошанд, дараҷаи кӯшиши кормандон, шиддатнокии меҳнатро дар раванди истеҳсолот нишон медиҳанд, масалан, баландшавии сатҳи ҳосилнокии меҳнат.

Агар ҳангоми таҳлил мақсади чен намудани таъсири ҳар як омил ба натиҷаҳои фаъолият гузошта шавад, пас омилҳоро ба намудҳои миқдорӣ ва сифатӣ, мураккаб ва содда ҷудо менамоем.

Омилҳои *миқдорӣ* онҳое мебошанд, ки муайянии миқдории зуҳуротро ифода мекунанд (шумораи коргарон, таҷҳизот, ашёи хом ва ғ.). Омилҳои *сифатӣ* бошанд аломатҳои дохилӣ ва хусусиятҳои объектҳои омӯхташавандаро муайян мекунанд (ҳосилнокии меҳнат, сифати маҳсулот ва ғ.).

Қисми зиёди омилҳои дар таҳлил омӯхташаванда аз якҷанд ҷузъҳои таркибӣ иборат мебошанд. Вале баъзеи онҳо ба қисмҳо ҷудо намешаванд. Аз ин рӯ омилҳо ба намудҳои *мураккаб* (*комплексӣ*) ва *содда* (тақсимнашаванда) ҷудо карда мешаванд. Мисоли омилҳои мураккаб ҳосилнокии меҳнат ва мисоли омилҳои содда – миқдори рӯзҳои кори давраи ҳисоботӣ мебошад.

Чӣ тавре, ки пештар гуфта будем, баъзе омилҳо ба нишондиҳандаҳои натиҷавӣ таъсири бевосита (муस्ताқим) ва баъзе дигарашон таъсири бавосита (ғайримустақим) мерасонанд. Аз ин рӯ омилҳо ба намудҳои дараҷаи аввал, дуввумдараҷа, севвумдараҷа ва ҳоказо ҷудо мешаванд. Омилҳои дараҷаи аввал ҳамонҳоеанд, ки ба нишондиҳандаи натиҷавӣ таъсири бевосита мерасонанд. Омилҳои дараҷаҳои дуввум, севвум ва ҳоказо

бошанд тавассути омилҳои дараҷаи пешина ба нишондиҳандаҳои натиҷавӣ таъсири худро мерасонанд.

Басистемадарории омилҳо дар таҳлили иқтисодӣ. Рафтори системавӣ дар таҳлили иқтисодӣ омӯзиши ҳамбастваи омилҳоро бо баътиборгирии алоқаҳои дохилӣ ва берунӣ, таъсири байниҳамдигарӣ ва тобеъияти онҳо талаб менамояд, ки бо роҳи басистемадарории омилҳо ба даст оварда мешавад. *Басистемадарорӣ* ин чобачогузории зухурот ва равандҳои омӯхташаванда бо тартиби муайян ва ошкоркунии алоқамандиву тобеъияти онҳо мебошад.

Яке аз усулҳои басистемадарории омилҳо ин тартиб додани системаҳои омилӣ детерминантӣ мебошад. *Системаи детерминантӣ* тартиб додан – ин ифода намудани зухуроти омӯхташаванда дар намуди ҳосили чамъ, зарб, тақсим ё фарқи якчанд омилҳои бузургии вайро муайянкунанда ва бо вай дар вобастагии функционалӣ қарордошта мебошад.

Масалан, ҳаҷми маҳсулоти умумии корхонаи саноатӣ (МУ)-ро метавон ҳамчун ҳосили зарби ду омилӣ дараҷаи аввалӣ ифода намуд: шумораи миёнасолони коргарон (ШК) ва коркарди миёнасолони як коргар (КМС). Дар навбати худ коркарди миёнасолони як коргар аз миқдори миёнаи рӯзҳои коркардашудаи як коргар дар сол (Р) ва коркарди миёнарӯзонаи коргарон (КМР) вобастагии бевосита дорад. Коркарди миёнарӯзонаро бошад ҳамчун ҳосили зарби давомнокии рӯзи корӣ (Д) ва коркарди миёнасоатаи як коргар (КМСТ) метавон ифода намуд. Системаи омилӣ детерминантӣ ин вобастагиҳо чунин намуд мегирад:

$$МУ = ШК \times КМС;$$

$$КМС = Р \times КМР;$$

$$КМР = Д \times КМСТ.$$

Системаи омилӣ детерминантӣ аз ҳисоби ҷудокунии омилҳои комплексӣ васеъ карда мешавад. Омилҳои ҷузъӣ (дар мисоли овардашуда – шумораи коргарон, миқдори рӯзҳои коркардашуда, давомнокии рӯзи корӣ) ба зарбкунандаҳо ҷудо намешаванд.

Бо инкишоф додани система омилҳои комплексӣ ба омилҳои дараҷаи пасттар ҷудо карда мешаванд ва тадричан система аз омилҳои ҷузъӣ (ҷудонашаванда) бунёд мешавад. Вале чунин инкишофдиҳии системаҳои омилӣ ниҳоят душвор мебошад. Бинобар ин инкишофи системаи омилӣ то дараҷаи имконӣ ба ҷо оварда мешавад ва вай омилҳои нисбатан умумиро дар бар мегирад. Бояд гуфт, ки омӯзиши омилҳои мушаххастар барои таҳлил аҳамияти зиёдтар дорад.

Аз ин чо бармеояд, ки мукамалгардони методикаи таҳли-ли омилӣ бояд ба омӯзиши алоқамандонаи омилҳои мушаххас, ки бо нишондиҳандаи натиҷавӣ дар вобастагии стохастикӣ қарор доранд, нигаронида шавад. Дар байни омилҳои омӯхташаванда чунин омилҳои мавҷуданд, ки ба нишондиҳандаҳои натиҷавӣ таъсири бевоситаи кам ё зиёд мерасонанд ва инчунин омилҳои ҳастанд, ки на ба нишондиҳандаи натиҷавӣ, балки ба ҳамдигар таъсир мерасонанд.

Ҳамин тариқ басистемадарории омилҳои имконият медиҳад, ки алоқамандии онҳо ҳангоми бунёдгардии бузургии нишондиҳандаи таҳлилшаванда бештару чуқуртар омӯхта шаванд.

Амсилабандии детерминантӣ ва табилдиҳии системаҳои омилӣ. Яке аз вазифаҳои таҳлили омилӣ ин амсилабандии алоқамандии байни нишондиҳандаи натиҷавӣ ва омилҳои бузургии онро муайянкунанда мебошад.

Амсилабандӣ – ин бо муодилаи рӯзи мушаххас ифода намудани алоқамандии нишондиҳандаи омӯхташаванда ва омилҳои мебошад.

Дар таҳлили омилӣ амсилаҳои детерминантӣ (муайяншавандагӣ, функционалӣ) ва стохастикӣ (эҳтимолий, коррелятсионӣ) истифода мешаванд. Бо ёрии амсилаҳои омилӣ детерминантӣ алоқаи функционалии байни нишондиҳандаи натиҷавӣ (функсия) ва омил (аргумент)-ҳо таҳқиқ карда мешавад.

Ҳангоми амсилабандии системаҳои омилӣ детерминантӣ бояд як қатор талаботҳо ба ҷо оварда шаванд:

- омилҳои, ки ба амсила қӯш карда мешаванд ва ҳуди амсилаҳо бояд ҳислати ба таври муайян зоҳиршаванда дошта бошанд, воқеан вучуд дошта бошанд, на ин ки бузургҳои абстрактӣ ё зухуроти зехнӣ бошанд;
- омилҳои ба система дохилгардида бояд на фақат ҷузъҳои зарурии амсила (муодила) бошанд, балки инчунин бояд бо нишондиҳандаҳои омӯхташаванда дар вобастагии сабабиву оқибатӣ қарор дошта бошанд;
- тамоми нишондиҳандаҳои амсилаи омилӣ бояд миқдоран ченшаванда бошанд, яъне онҳо дорои воҳиди ченак ва таъминоти ахбории лозимӣ бошанд;
- амсилаи омилӣ бояд имконияти ченкунии таъсири омилҳои алоқидаро таъмин намояд; ин маъное дорад, ки дар вай бояд ҷиҳати ченшавандагии тағиротҳои нишондиҳандаҳои натиҷавӣ ва омилӣ ба эътибор гирифта шавад ва ҷамъи

таъсири омилҳои алоҳида ба тағирёбии умумии нишондиҳандаи натиҷавӣ баробар бошад.

Дар таҳлили детерминантӣ чунин намудҳои бештар дучоршавандаи системаҳои омилӣ (амсилаҳо) ҷудо мегарданд: аддитивӣ, мултипликативӣ, каратӣ, омехта.

Амсилаҳои аддитивӣ:

$$y = \sum_{i=1}^n x_i = x_1 + x_2 + \dots + x_n.$$

Амсилаҳои аддитивӣ дар он ҳолатҳое истифода мешаванд, ки бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ баробари ҷамъи алгебравии якчанд нишондиҳандаҳои омилӣ мебошад.

Масалан, амсилаи ҳисобкунии дарозии даври молиявӣ амалиёти корхона (ДДМА) амсилаи аддитивӣ мебошад:

$$ДДМА = ДДМ + ДДА,$$

дар ин ҷо: ДДМ – дарозии даври молиявӣ; ДДА – дарозии даври амалиётӣ.

Амсилаҳои мултипликативӣ:

$$y = \prod_{i=1}^n x_i = x_1 \times x_2 \times \dots \times x_n.$$

Амсилаҳои мултипликативӣ дар он ҳолатҳое истифода мешаванд, ки бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ баробари ҳосили зарби якчанд омил мебошад.

Масалан, бо амсилаи мултипликативӣ вобастагии маблағи фурӯш ($M\Phi$)-ро аз ҳаҷми фурӯш бо ченаки табиӣ (Q) ва нархи воҳиди маҳсулот (Z) метавон ифода намуд:

$$M\Phi = Q \times Z.$$

Амсилаҳои каратӣ:

$$y = \frac{x_1}{x_2}.$$

Амсилаҳои каратӣ дар ҳолатҳое истифода мешаванд, ки бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ бо тақсими бузургҳои як омил ба омил дигар пайдо мешавад.

Ба амсилаҳои омилӣ каратӣ мисол мешавад нишондиҳандаи фондфарогирӣ ($\Phi\Phi$), ки бо тақсимкунии арзиши миёнасолонаи фондҳои асосӣ (ΦA) бар ҳаҷми маҳсулоти умумии корхона (MU) ҳисоб карда мешавад:

$$\Phi\Phi = \frac{\Phi A}{MU}.$$

Амсилаҳои омехта – ин ҳамчоягии амсилаҳои аддитивӣ, мултипликативӣ ва каратӣ бо тарикаҳои гуногун мебошад:

$$y = (x_1 + x_2) \times x_3; \quad y = \frac{x_1}{x_2} + x_3 \quad \text{ва хоказо.}$$

Масалан, нишондиҳандаи бузургии харочоти пурра барои воҳиди маҳсулот (X) амсилаи омехта мебошад, ки ҳамчун ҳосили тақсими ҷамъи харочоти доимӣ ($XД$) ва харочоти тағирёбанда ($XТ$)-и корхона дар як давра бар миқдори маҳсулоти дар ҳамин давра истеҳсолшудаи корхона (Q) ҳисоб карда мешавад.

$$X = \frac{XД + XТ}{Q}.$$

Васеъгардонии амсилаҳои аддитивӣ аз ҳисоби ба чузъҳои таркибӣ тақсимкунии яке аз нишондиҳандаҳои омилӣ ба ҷо оварда мешавад.

Масалан, ҳаҷми фурӯши маҳсулот ($QФ$) ба фарқи байни ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ($QИ$) ва бақияҳои маҳсулоти бафурӯшнарафта ($B_{мфн}$) баробар мебошад:

$$QФ = QИ - B_{мфн};$$

Як қисми маҳсулоти бафурӯшнарафта метавонад дар анборҳои корхона бошад ($B_{ан}$), қисми дигаре метавонад барои харидорон бор карда шуда бошад ($B_{бор}$). Пас амсилаи ибтидоии овардашуда чунин намуд гирифта метавонад:

$$QФ = QИ - B_{анб} - B_{бор}.$$

Васеъгардонии амсилаҳои мултипликативӣ бо роҳи пай дар пай ба омилҳои зарбшаванда ҷудо намудани омилҳои амсилаи ибтидоӣ ба ҷо оварда мешавад. Масалан, ҳангоми таҳлили раванди бунёдгардии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот чунин амсилаҳои детерминантиро истифода бурдан мумкин аст:

$$MУ = ШК \times КМС;$$

$$MУ = ШК \times P \times КМР;$$

$$MУ = ШК \times P \times Д \times КМСТ,$$

дар ин ҷо: $MУ$ – маҳсулоти умумӣ; $ШК$ – шумораи коргарон; $КМС$ – коркарди миёнсолонаи як коргар; P – миқдори рӯзҳои коркардаи як коргар дар сол; $КМР$ – коркарди миёнарӯзонаи як коргар; $Д$ – давомнокии миёнаи рӯзи корӣ; $КМСТ$ – коркарди миёнасоатаи як коргар.

Барои амсилаҳои *қаратӣ* якчанд тарзҳои тағдилдиҳӣ истифода мешаванд: дарозкунӣ, тақсими формалӣ, васеъгардонӣ ва ихтисоркунӣ.

Тарзи *дарозкунӣ* талаб мекунад, ки сурати қасри муодилаи ибтидоӣ бо роҳи ивазкунии як ё якчанд омилҳо ба ҷамъи нишондиҳандаҳои ҳамчун иваз карда шавад. Масалан, арзиши аслии воҳиди маҳсулот (S_i) ҳамчун функсияи ду омил: тағирёбии ҷамъи умумии хароҷот (X) ва ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот (QI) ифода карда мешавад.

Амсилаи ибтидоии ин системаи омилӣ чунин намуд мегирад:

$$S_i = \frac{X}{QI}.$$

Агар ҷамъи умумии хароҷот (X)-ро ба чунин ҷузъҳои алоҳидаи он иваз кунем: пардохти меҳнат ($ПМ$), ашёи хом ва масолаҳ ($АХМ$), амортизатсияи воситаҳои асосӣ (A), дигар хароҷот ($ДХ$), пас амсилаи омилӣ детерминантӣ чунин намуди амсилаи аддитивии дорой омилҳои навро қабул мекунад:

$$S_i = \frac{ПМ}{QI} + \frac{АХМ}{QI} + \frac{A}{QI} + \frac{ДХ}{QI} = X_1 + X_2 + X_3 + X_4,$$

дар ин ҷо: X_1 – меҳнатфарогирии маҳсулот; X_2 – масолаҳфарогирии (материалфарогирии)-и маҳсулот; X_3 – фондфарогирии маҳсулот; X_4 – сатҳи дигар хароҷот.

Ҳангоми тарзи *тақсими формалӣ* амсилаи омилӣ маҳраҷи қасри амсилаи ибтидоӣ бо роҳи иваз намудани як ё якчанд омилҳо ба ҳосили ҷамъ ё зарби нишондиҳандаҳои ҳамчун дароз карда мешавад. Агар

$$y = \frac{a}{b} \text{ ва } b = m + n + p, \text{ пас } y = \frac{a}{b} = \frac{a}{m + n + p}.$$

Дар натиҷа амсилаи ниҳонӣ ҳамон намуде ҳосил мегардад, ки чун амсилаи ибтидоӣ намуди қаратӣ мебошад. Дар амалияи ҳисобкуниҳои таҳлилӣ чунин тақсимкуниҳо ниҳоят зиёд дучор мешаванд. Масалан, ҳангоми таҳлили нишондиҳандаи даромаднокии истеҳсолот R :

$$R = \frac{P}{S},$$

дар ин ҷо: P – маблағи фоида аз фурӯши маҳсулот; S – арзиши аслии истеҳсол ва фурӯши маҳсулот.

Агар чамъи харочот (арзиши асли)-ро ба чузъҳои алоҳидан он иваз намоем, пас амсилаи ниҳой дар натиҷаи табдилдиҳӣ чунин намудро мегирад:

$$R = \frac{P}{\text{ПМ} + \text{АХМ} + A + \text{ДХ}}.$$

Ҳангоми усули *васеъгардонӣ* амсилаи омили ибтидоӣ аз ҳисоби зарб намудани сурат ва махрачи каср ба як ё якчанд нишондиҳандаҳои нав дароз карда мешавад.

Масалан, агар ба амсилаи ибтидоии $y = \frac{a}{b}$ нишондиҳандаи нави c -ро қўш кунем, пас амсила чунин намудро мегирад:

$$y = \frac{a}{b} = \frac{a : c}{b : c} = \frac{x_1}{x_2}.$$

Дар ин ҳолат амсилаи ниҳое ба даст оварда мешавад, ки намуди амсилаи аввалиро дорад, вале бо маҷмӯи омилҳои нав. Масалан, нишондиҳандаи фонддаромаднокӣ (R_ϕ) ҳамчун ҳосили тақсими маблағи ғоида (P) бар арзиши миёнасолонани фондҳои асосӣ (Φ) ҳисоб карда мешавад:

$$R_\phi = \frac{P}{\Phi}.$$

Агар сурат ва махрачи касро ба ҳаҷми фурӯши маҳсулот ($Q\Phi$) (молгардиш) тақсим кунем, пас амсилаи каратие бо маҷмӯи нави омилҳо: даромаднокии маҳсулоти фурӯхташуда ($R_{M\Phi}$) ва фондфарогирии маҳсулоти фурӯхташуда ($\Phi\Phi_{M\Phi}$) ҳосил мешавад.

$$R = \frac{P}{\Phi} = \frac{P : Q\Phi}{Q\Phi} = \frac{R_{M\Phi}}{\Phi\Phi_{M\Phi}}.$$

Ҳамин тариқ, нишондиҳандаҳои натиҷавиро метавон ба чузъҳои таркибӣ (омилҳо) чудо намуда, онҳоро бо тарзҳои гуногун ва намудҳои гуногуни амсилаҳои детерминантӣ ифода намуд. Интиҳоби тарзи амсилабандӣ аз объекти таҳлил, мақсади гузашташуда, инчунин донишу малакаи таҳлилчӣ вобаста мебошад.

Раванди амсилабандии системаи омилӣ – ин лаҳзаи ниҳоят мураккаб ва масъулиятноки таҳлил мебошад. Натиҷаҳои ниҳони таҳлил аз он вобастаанд, ки амсилаҳои сохташуда алоқамандии байни нишондиҳандаҳои омӯхташавандаро чӣ қадар воқеъӣ ва аниқ инъикос мекунанд.

Намудҳои амсилаҳои иқтисодии дар таҳлил истифодашаванда. Усулҳои таҳлилии дар якҷоягӣ бо намудҳои гуногуни амсилаҳои иқтисодӣ истифода мешаванд. Амсилаҳо вобаста аз вазифаҳои иқтисодие, ки дар таҳлил иҷро мешаванд ба се намуди асосӣ ҷудо мешаванд: тасвирӣ (дискриптивӣ), ояндабинӣ (предикативӣ) ва меъёрӣ (нормативӣ).

Амсилаҳои тасвирӣ вазияти иқтисодии мавҷударо тавсиф медиҳанд ва дар таҳлили иқтисодӣ бештар барои баҳодихии вазъи молиявии корхона истифода мешаванд. Ба ин гуна амсилаҳо мансубанд: бунёдқунии системаи балансҳои ҳисоботӣ, дар шаклҳои гуногун ифода намудани ҳисоботи молиявӣ, таҳлили амудӣ ва уфуқии ҳисобот, системаи коэффисиентҳои таҳлилӣ, навиштаҳои таҳлилӣ ба ҳисобот. Ҳамаи ин амсилаҳо бо истифода бурдани ахбори ҳисоботи буғалтерӣ асос меёбанд.

Таҳлили амудӣ ҳисоботи буғалтериро ба таври дигар – дар шакли бузургҳои нисбии тавсифдиҳандаи сохтори нишондиҳандаҳои натиҷавӣ ифода менамояд. Ҳамчун ҷузъи асосии таҳлил дар ин ҳолат қаторҳои динамикии ин бузургҳо қабул мегарданд. Қаторҳои динамикӣ имконият медиҳанд то тағиротҳои сохторӣ дар ҳаёти воситаҳои хоҷагӣ (активҳо) ва манбаъҳои пайдоиши онҳо (пассивҳо) назора ва пешгӯӣ карда шаванд.

Таҳлили уфуқӣ имконият медиҳад, ки тамоюлоти тағирёбии моддаҳои алоҳидаи баланс ва ё гурӯҳи онҳо ошкор карда шаванд. Ин намуди таҳлил бо ҳисобқунии суръатҳои афзоиши моддаҳои баланс ва ё ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо асос меёбад.

Системаи коэффисиентҳои таҳлилӣ – ин ҷузъи муҳими таҳлили вазъи молиявии корхона мебошад, ки менечерҳо, таҳлилчиён, аксионерҳо, инвесторҳо, кредиторҳо ва дигарон онро дар фаъолияти худ истифода мекунанд. Коэффисиентҳо бештар ҳангоми ҳисобқуниҳои ликвиднокӣ (ба пул табдилёбӣ), устувории молиявӣ, таҳлили фаъолияти ҷорӣ, таҳлили даромаднокӣ, таҳлили вазъ ва фаъолияти корхона дар бозори сармоя истифода мешаванд. Бо ёрии коэффисиентҳо саҳми ҷузъҳои алоҳида дар бунёдгардии зухурот ё объекти том, вазни қиёсии ҷузъ дар сохтори том муайян карда мешавад.

Амсилаҳои ояндабинӣ – ин амсилаҳои хислати пешгӯикунандагӣ дошта мебошанд ва дар таҳлил барои ояндабинии даромадҳои корхона ва вазъи молиявии ояндаи он хизмат мекунанд. Амсилаҳои ояндабинии дар таҳлил бештар дучоршаванда инҳоянд: амсилаҳои ҳисобқунии нуктаи ниҳонии (критикии)

ҳачми фурӯш, тартибдихии ҳисоботҳои молиявии ояндабинӣ, амсилаҳои таҳлили динамикӣ, амсилаҳои таҳлили вазъӣ.

Амсилаҳои меъёрӣ барои муқоиса намудани нишондиҳандаҳои натиҷаҳои воқеъии фаъолияти корхона бо бузургиҳои планӣ ё меъёрии ин нишондиҳандаҳо хизмат менамоянд. Ин гуна амсилаҳо асосан дар таҳлили молиявии дохилӣ, инчунин дар ҳисобдорӣ идорақунӣ, бахусус дар идораи хароҷот истифода мешаванд.

Мавзӯи 3. Усулҳои коркарди ахбор дар таҳлили иқтисодӣ

Усули муқоисақунӣ дар таҳлили иқтисодӣ. Муқоисақунӣ яке аз усулҳои мебошад, ки дар таҳлил ҳангоми коркарди ахбори иқтисодӣ зиёд истифода мешавад. Ҳар як нишондиҳандаи барои баҳодиҳӣ ва назорат истифодашаванда фақат ҳангоми муқоиса қардан бо нишондиҳандаҳои дигар аҳамият пайдо мекунад.

Муқоисақунӣ – ин усули илмӣ идрок мебошад, ки дар рафти он зуҳурот ё ашёҳои номаълуми омӯхташаванда бо зуҳуроти ашёҳои маълум барои муайян намудани ҳислатҳои умумӣ ва ё фарқияти байни онҳо қиёс қарда мешаванд. Бо ёрии муқоисақунӣ чиҳатҳои умумӣ ва махсуси зуҳуроти иқтисодӣ муайян қарда шуда, тағиротҳо ва тамоюлоту қонуниятҳои инкишофи объектҳои таҳлилшаванда омӯхта мешаванд.

Дар таҳлили иқтисодӣ муқоисақуниро ҳамчун усули асосӣ ва ёридиҳандаи ҳалли ҳама гуна масъалаҳо истифода мебаранд.

Муқоисақунии нишондиҳандаҳои иқтисодӣ бо як чанд самтҳо ба ҷо оварда мешавад. Бо муқоиса намудани маълумотҳои ҳисоботӣ ва маълумотҳои планӣ сатҳи иҷроиш (ва ё иҷро нашудан)-и супоришҳои планӣ муайян қарда мешавад.

Нишондиҳандаҳои воқеъии соли ҳисоботиро бо ҳамин гуна нишондиҳандаҳои якҷанд солҳои гузашта муқоиса намуда, натиҷаҳои фаъолиятро дар динамика ва тамоюлоти инкишофи раванди иқтисодиро баҳо медиҳанд.

Ҳангоми муқоиса намудани нишондиҳандаҳои корхонаи таҳлилшаванда бо бузургиҳои миёнаи ҳамин гуна нишондиҳандаҳои соҳавӣ мавқеъи корхона дар бозор дар байни корхонаҳои рақибон, саҳми корхона дар бозори маҳсулот ошқор қарда мешавад.

Яке аз самтҳои муҳими муқоисакунӣ дар таҳлил ин муқоиса намудани натиҷаҳои фаъолияти корхона то ва ё баъди ягон маъракаи муҳим (тағирёбии муҳими ин ё он омил) бо мақсади муайян намудани таъсири миқдории омил ва муайянкунии захираҳои мебошад.

Бо мақсади назорати истифодабарии тамоми намудҳои сарватҳои муқоисакунӣ нишондиҳандаҳои воқеӣ бо нишондиҳандаҳои меъёрӣ, меъёрҳои хароҷот ба ҷо оварда мешавад.

Амалиёти муқоисакунӣ дар таҳлили иқтисодӣ як чанд давраро дар бар мегирад: интиҳоби объектҳои муқоисашаванда; интиҳоби намуди муқоисакунӣ (динамикӣ, фазовӣ, нисбат ба бузургҳои планӣ); интиҳоби шумораи аломатҳои муқоисакунӣ; интиҳоби базаи (асоси) муқоисакунӣ ва ғ.

Дар рафти таҳлили иқтисодӣ чунин намудҳои таҳлили қиёсӣ ҷудо карда мешаванд:

- *таҳлили қиёсии уфуқӣ (вақтӣ)* – муқоиса намудани ҳар як мавқеи қиматҳои бо мавқеи пешина. Барои муайян намудани тамоилоти мутлақ ва нисбии дараҷаи воқеии нишондиҳандаи омӯхташаванда аз қимати базавии он (план, соли гузашта, дараҷаи миёна, комёбиҳои илму техника ва таҷрибаи пешқадам) истифода мешавад;
- *таҳлили қиёсии амудӣ (сохторӣ)* – муайян намудани сохтори нишондиҳандаҳои натиҷавӣ, муайянкунии саҳм, вазни қиёсии ҷузъҳои дар нишондиҳандаи натиҷавӣ (ҷамъбасти);
- *таҳлили трендӣ* – ҳангоми омӯзиши суръатҳои афзоиш ва пешравии нисбии нишондиҳандаҳои дар як қатор солҳо нисбат ба давраи базавӣ, яъне ҳангоми тадқиқоти қаторҳои динамикӣ истифода мешавад;
- *таҳлили қиёсии якченака* – як ё якчанд нишондиҳандаи як объект ва ё якчанд объект аз рӯи як нишондиҳанда муқоиса карда мешаванд;
- *таҳлили қиёсии бисёрченака* – муқоиса намудани натиҷаҳои фаъолияти якчанд корхона аз рӯи шумораи зиёди нишондиҳандаҳо.

Шарти муҳимтарине, ки ҳангоми таҳлил бояд риоя карда шавад, – ин ногузирии таъмин намудани қиёсшавандагии нишондиҳандаҳои мебошад, чунки фақат бузургҳои сифатан якхела муқоиса шуда метавонанд.

Қиёснашавандагии нишондиҳандаҳо бо як чанд омилҳо (сабабҳо) ба миён омада метавонад: дараҷаҳои гуногуни нарх ё ҳаҷмҳои фаъолият, тағиротҳои сохторӣ, гуногунии сифати маҳсулот, фарқиятҳои методикаҳои ҳисобкунии нишондиҳандаҳо, гуногунии давраҳои тақвимӣ ва ғ. Муқоиса намудани нишондиҳандаҳои қиёснашаванда ба хулосаву баҳодиҳиҳои нодурусти натиҷаҳои таҳлил меорад. Аз ин рӯ пеш аз иҷро намудани муқоисакунӣ бояд нишондиҳандаҳо ба намуди қиёсшаванда оварда шаванд. Қиёсшавандагӣ ҳамон вақт ба даст меояд, ки агар нишондиҳандаҳои муқоисашаванда аз рӯи омилҳои номбаршуда ба базаи ягона оварда шаванд.

Агар қиёснашавандагӣ бо сабаби дараҷаҳои гуногуни баҳодиҳии арзишӣ (нарх) рӯҳ дода бошад, пас барои бартараф намудани ин омил дараҷаҳои нишондиҳандаҳо бо ҳамон як нарх ифода карда мешаванд. Масалан, барои таъмин намудани қиёсшавандагии маҳсулоти умумии корхона ҳаҷми табиӣ онро дар давраи ҳисоботӣ ва базисӣ бо нархҳои давраи базисӣ ифода мекунанд:

$$MY = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0},$$

дар ин ҷо q_1 ва q_0 - ҳаҷми табиӣ истеҳсолоти маҳсулоти намуди i мувофиқан дар соли ҳисоботӣ ва дар соли базисӣ; p_0 - нархи маҳсулоти намуди i дар соли базисӣ.

Қиёснашавандагии бисёре аз нишондиҳандаҳои иқтисодӣ метавонад бо сабаби омили ҳаҷм рӯҳ диҳад. Масалан, агар ҷамъи хароҷоти соли ҳисоботиро $\sum(q_1 s_1)$ бо хароҷоти соли базисӣ $\sum(q_0 s_0)$ муқоиса кунем, пас фарқи байни ин ду нишондиҳанда на фақат аз ҳисоби тағирёбии арзиши аслии намудҳои алоҳидаи маҳсулот, балки инчунин аз ҳисоби тағиротҳои ҳаҷмҳои истеҳсолот низ ба вучуд меояд. Барои он ки нишондиҳандаҳо намуди қиёсшаванда гиранд, зарур аст, ки таъсири омили ҳаҷмӣ бартараф карда шавад. Аз ин рӯ маблағи хароҷоти соли базисиро бояд бо ҳаҷми воқеии истеҳсолоти соли ҳисоботӣ $\sum(q_1 s_1)$ ҳисоб намуд ва пас онро бо маблағи хароҷоти воқеӣ (ҳисоботӣ) муқоиса бояд кард:

$$I_z = \frac{\sum q_1 s_1}{\sum q_1 s_0}.$$

Истифодабарии муқоисақуниҳои бисёрченака дар таҳлили иқтисодӣ. Таҳлили қиёсии бисёрченака барои баҳодихии комплексии натиҷаҳои фаъолияти корхона ё ҷузъҳои сохтори вай дар он ҳолатҳое истифода мешавад, ки баҳодихии ҷамъбастии мартабавии (рейтингии) натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ лозим бошад. Чунин баҳодихиро метавонанд органҳои идораи болоӣ ё инвесторҳо барои муайян намудани сатҳи таваккали молиявӣ ба ҷо оранд.

Зарурияти баҳодихии комплексии қиёсии фаъолияти хоҷагидорӣ дар ду ҳолат ба миён меояд. Якум, вақте, ки фаъолияти кории якчанд корхона аз рӯи маълумотҳои мавҷудбудаи оиди фаъолияти онҳо дар асоси системаи ягонаи нишондиҳандаҳо талаб карда мешавад: дар ин вақт барои ҳар як корхонаи таҳлилшаванда нишондиҳандаи баҳодихандаи интегралӣ (муттаҳидае) ҳисоб карда мешавад, ки бо ёрии он муқаррар намудани сатҳи (нисбии) бо-мувафақиятии кори онҳо мумкин аст. Дуввум, баҳодихии комплексӣ барои муқоиса намудани натиҷаҳои фаъолияти ягон корхонаи алоҳида дар муддати вақт истифода мешавад. Дар натиҷа як нишондиҳандаи ҷамъбастии интегралӣ муайян карда мешавад, ки бо ёрии он тавсифи миқдорӣ ва сифатии динамикаи инкишофи объекти таҳлилшаванда дар муддати вақт ба даст оварда мешавад.

Ҳоло ҳалли масъалаи баҳодихии мартабавӣ бо ду самт ба ҷо оварда мешавад. Якум – тартиб додани нишондиҳандаи ҷамъбасти (сунъӣ) ва ё интегралӣ, ки тамоми ҷиҳатҳои муҳими фаъолияти хоҷагидориро дар худ акс намояд. Вале чунин нишондиҳанда ҳоло ёфт нашудааст ва тадқиқотҳои сершумори илмӣ душвории тартибдиҳии онро нишон медиҳанд. Аз ин рӯ баҳодихии мартабавии фаъолияти корхонаҳо одатан бо истифодабарии маҷмӯи нишондиҳандаҳо ба ҷо оварда мешавад.

Самти дуввуми баҳодихии комплексӣ – тартибдиҳии алгоритми амалиётҳои ҳисобкунӣ мебошад, ки дар асоси маҷмӯи нишондиҳандаҳо баҳодихии якхелаи натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидориро таъмин менамояд.

Шарти муҳимтарини бақорбарии усулҳои баҳодихии комплексии қиёсӣ ин истифодабарии имкониятҳои қиёсшавандагии нишондиҳандаҳои гуногуне мебошад, ки бештар бо ҳам сифатан қиёснашавандаанд. Чунончи ба системаи нишондиҳандаҳои баҳодихӣ нишондиҳандаҳои арзишӣ, меҳнатӣ, табиӣ ва ғайра ворид шуда метавонанд. Аз ин рӯ амалиёти баҳодихии натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидориро чунон бояд ташкил намуд, ки аломатҳои инфиро-

дии нишондиҳандаҳои алоҳида ба баҳои ниҳой таъсир расонида натавонанд, яъне муқоисакунӣ на бо қиматҳои мутлақ, балки дар асоси қиматгириҳои (вариатсияҳои) нисбии онҳо ба ҷо оварда шавад.

Барои ба даст овардани баҳодиҳии комплексии ҷамъбасти истифодаи усулҳои гуногуни ҳамбастакунии нишондиҳандаҳои гуногун бар як нишондиҳандаи интегралӣ мумкин аст.

Ҳамбастакунии як қатор нишондиҳандаҳо ба нишондиҳандаи интегралӣ ягона имконият медиҳад, ки фарқияти вазъи бадастомада аз базаи муқоисакунӣ пурра аз рӯи гурӯҳи нишондиҳандаҳои интихобгардида муайян карда шавад. Гарчанде вай наметавонад, ки сатҳи ин фарқиятро чен кунад, вале имконият медиҳад, ки оиди беҳгардии (бадшавии) натиҷаҳои кор дар муддати вақти таҳлилшаванда хулосаи ягона бароварда шавад. Тартиб додани нишондиҳандаи интегралӣ маъно надорад, ки барои баҳодиҳӣ фақат ҳуди он истифода мешавад. Баръакс, истифодаи нишондиҳандаи интегралӣ тадқиқоти системаи нишондиҳандаҳоеро талаб менамояд, ки асоси баҳодиҳӣ мебошанд; хулосаҳои фақат дар асоси нишондиҳандаи интегралӣ баровардашуда хислати танҳо самтмуайянкунандагӣ доранд, онҳо дар муайянкунии хислати тағиротҳои (фарқиятҳои) натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ аз рӯи тамоми нишондиҳандаҳо нақши дуввумдараҷа (вале муҳим) мегузоранд. Ва аз сабаби он, ки нишондиҳандаи интегралӣ барои баҳодиҳии объективии натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣи объекти истеҳсоли ахбори иловагии муҳим медиҳад, бояд усулҳои бунёдкунии нишондиҳандаи интегралӣ тартиб дода шуда ва мукамал карда шаванд.

Барои ҳалли масъалаҳои баҳодиҳии комплексии қиёсӣ бештар алгоритмҳои истифода мешаванд, ки бо усулҳои «ҷамъи ҷойҳо», «ҷамъи ҳолҳо (баллҳо)», ҷамъкунии қиматҳои тамоми нишондиҳандаҳо, масофаҳо, таксонометрӣ асос ёфтаанд. Ҳангоми истифодабарии ин усулҳо ахбори ибтидоӣ дар матритсае оварда мешавад, ки ҷузъҳои қиматҳои нишондиҳандаҳо мебошанд. Масалан, дода шудааст m объект ва n нишондиҳандаҳо, ки аз рӯи онҳо баҳодиҳӣ ба ҷо оварда мешавад. Ҳар як нишондиҳандаи i дар объекти j бо бузургии a_{ij} дода шудааст. Ҳамин тариқ, матритсае дода шудааст, ки сатрҳои он кори объекти алоҳидаро аз рӯи n нишондиҳандаҳои гуногун тавсиф медиҳанд. Нишондиҳандаҳои яхелаи объектҳои гуногун бояд бо бузургиҳои қиёсшаванда ифода карда шаванд.

Ба матритсаи ибтидоӣ ду сутун илова карда мешавад. Сутуни якум қиматнокии нишондиҳандаро ҳангоми баҷоорӣ баҳодихӣи комплексӣ нишон медиҳад, яъне мартабабандии нишондиҳандаҳо аз ҷиҳати қиматнокиашон дароварда мешавад. Сутуни дувум бошад тамоми маҷмӯи нишондиҳандаҳои баҳодихандаро ба нишондиҳандаҳои стимулятор (таккондиҳанда) ва дестимулятор (монешавандаи таккон) гурӯҳбандӣ мекунад, ки зиёдшавӣ ва ё мувофиқан камшавии қиматҳои онҳо баҳои умумии қори объектро хубтар мегардонад. Ҷузъҳои ин сутун қиматҳои (+1)-ро мегиранд, агар нишондиҳандаи i – стимулятор бошад ва қимати (-1)-ро мегиранд, агар нишондиҳандаи i – дестимулятор бошад.

Акнун баъзе аз ин усулҳоро аз назар мегузаронем.

Усули ҷамъкунии қиматҳои тамоми нишондиҳандаҳо ҳангоми баҳодихӣи комплексӣ дар ҳолатҳои истифода мешавад, ки агар нишондиҳандаҳои ибтидоӣ самти якхела ва қиёсшавандагии умумӣ дошта бошанд (масалан, тамоми нишондиҳандаҳо бо фоизи иҷроии план ифода шуда бошанд). Ҳамсамтии нишондиҳандаҳои таҳлилий имконият медиҳад, ки объектҳои истеҳсоли (иқтисодӣ) аз ҷиҳати зиёдшавӣ ва ё камшавии қиматҳои нишондиҳандаи интегралӣ мартабабандӣ карда шаванд.

Камбудии усули ҷамъи қиматҳои тамоми нишондиҳандаҳо ин рӯҳ додани баҳои баланди натиҷаҳо аз рӯи нишондиҳандаи интегралӣ ҳангоми пастравии муҳими яке аз нишондиҳандаҳои ҷузъӣ мебошад, ки аз ҳисоби дастовардҳои баланди дигар нишондиҳандаҳои ҷузъӣ пӯшонда мешавад.

Усули ҷамъи ҷойҳо. Ҳангоми истифодабарии ин усул аз рӯи маълумотҳои ибтидоӣ матритсаи ёридиҳандае сохта мешавад, ки дар он аз рӯи ҳар як нишондиҳандаи i объектҳо мутобиқи қимати ин нишондиҳанда батартиб дароварда мешаванд. Нишондиҳандаҳои стимулятор аз рӯи камшавиашон ва нишондиҳандаҳои дестимулятор аз рӯи зиёдшавии қиматҳои ҳар як нишондиҳанда ба тартиб дароварда мешаванд. Баҳои умумӣ аз рӯи ҳар як объект бо ҷамъкунии ҷойҳои ҳамаи нишондиҳандаҳо муайян карда мешавад. Маҳаки объекти беҳтарин – қимати min -и баҳои ҷамъбасти мебошад.

Усули ҷамъи ҳолҳо. Ҳангоми тартибдиҳии баҳодихӣҳои ҳоли (балли) ба ғайр аз маълумотҳои ибтидоии оиди қимати нишондиҳандаҳо боз барои баҳодихӣи ҳар як нишондиҳанда ҷадвал (шкала)-ҳо дода мешаванд. Ҷадвалҳои бештар паҳнгардида ин ҷадвалҳои муттасил ва ҷудошаванда (дискретӣ) мебошанд. Онҳо бо шумораи

камтарин ва зиёдтарини холқое тавсиф карда мешаванд, ки бо онҳо нишондиҳанда баҳо дода мешавад. Ҳудудҳои болоӣ ва поёнии шкала дорои қиматҳои ҳам мусбӣ, ҳам манфӣ буда метавонанд, яъне баҳо ҳам мусбат ва ҳам манфӣ шуда метавонад.

Ҷадвали ҷудошаванда фосилаҳои муайяни холқоро медиҳад, ки бо ёрии онҳо нишондиҳанда баҳо дода мешавад. Чун қоида дар ин ҳолат баҳои холии шумораи бутун гирифта мешавад. Дар ҳолати ҷадвали мутгасил баҳоҳо ба нуқтаҳои дилхоҳи ягон порчаи муайянкунандаи ин нишондиҳанда мансуб буда метавонанд.

Пас аз интихоби ҷадвали холқо дар асоси матритсаи ибтидоӣ матритсаи иловагӣ сохта мешавад, ки ҷузъҳои он холқои нишондиҳандаҳои мувофиқ мебошанд. Баҳои интегралӣ ҷамъбасти барои ҳар як объект бо ҷамъкунии холқои ҳар як нишондиҳанда ба баҳодиҳӣ қўшгардида муайян карда мешавад. Объекти беҳтарин ҳамон объекте ҳисоб меёбад, ки дорои қимати *max*-и баҳои ҷамъбасти бошад.

Қиматнокии нисбии нишондиҳандаҳо дар ин методика бо ёрии ҳудудҳои поёни ва болоӣ мувофиқ дар ҷадвалҳои холқо метавон нишон дод. Усули ҷамъи холқо тартиб додани шумораи калони баҳоҳои ҷадвалиро талаб менамояд, ки бояд байни худ мувофиқа дошта бошанд.

Камбудии муҳими усулҳои аз назар гузаронидашуда ин аст, ки дар онҳо вазнокии нишондиҳандаҳои муайян ва дараҷаи фарқияти сатҳи онҳо ба ҳисоб гирифта намешавад. Дар ин самт истифода бурдани таҳлили бисёрченакаи қиёсии бо *усули масофаҳо* асосёфта пешомади хуб дорад. Усули масофаҳо имконият медиҳад, ки на фақат бузургӣҳои мутлақӣ нишондиҳандаҳои ҳар як корхона ба ҳисоб гирифта шаванд, балки инчунин дараҷаи наздикии (дурии) онҳо аз корхонаи намуна (эталон) низ ба эътибор гирифта шаванд. Аз ин рӯ нишондиҳандаҳои корхонаҳои муқоисашаванда бояд бо ҳиссаҳои нишондиҳандаҳои корхонаи намуна, ки ба вай қимати як дода шудааст, ифода карда шаванд.

Ҳалли масъалаҳои таҳлили қиёсии бисёрченака бо усули масофаҳо дар як чанд давра ба ҷо оварда мешавад.

Давраи 1. Системаи нишондиҳандаҳо, ки аз рӯи онҳо натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ баҳо дода мешаванд асоснок карда мешавад, маълумотҳо оиди ин нишондиҳандаҳо ғун карда мешаванд ва матрит-

саи маълумотҳои ибтидоии a_{ij} бунёд карда мешавад, ки дар сатрҳои он рақамҳои нишондиҳандаҳо ($i=1, 2, \dots, n$) ва дар сутунҳояш рақамҳои корхонаҳо ($j = 1, 2, m$) навишта мешаванд. Маълумотҳои ибтидоӣ метавонанд ҳам дар шакли нишондиҳандаҳои лаҳзавии вазъи корхонаро дар саннаи муайян инъикоскунанда ва ҳам нишондиҳандаҳои суръатии динамикаи фаъолияти корхонаро тавсифдиҳанда ифода карда шаванд ва бо коэффисиентҳои афзоиш нишон дода шаванд. Ҳангоми таҳлил ҳамзамон омӯхтани ҳам нишондиҳандаҳои лаҳзавӣ ва ҳам суръатӣ мумкин аст.

Давраи 2. Барои ҳар як нишондиҳандаи ба баҳодихӣ қўшгардида қиматҳои баландтарин (*max*) муайян карда мешаванд, ки чун қимати 1 қабул карда мешаванд. Пас нишондиҳандаҳои ҳамаи корхонаҳои ба баҳодихӣ мартабавӣ дохилгардида ба ҷузъи қимати баландтарин (*max*) доштаи корхонаи намунавӣ тақсим карда мешаванд. Дар натиҷа матритсаи коэффисиентҳои стандартикардашуда (x_{ij}) сохта мешавад:

$$x_{ij} = \frac{a_{ij}}{\max a_{ij}}.$$

Корхонаи намунавӣ одатан аз маҷмӯи корхонаҳои монанди ба як соҳа мансуббуда бунёд мегардад. Вале ин имконияти интиҳоби корхонаи намунавиро аз маҷмӯи корхонаҳои соҳаҳои гуногуни фаъолият инкор намекунад, чунки бисёри нишондиҳандаҳои молиявӣ барои субъектҳои гуногуни хоҷагидорӣ низ қиёсшавандаанд.

Агар аз диди иқтисодӣ қимати беҳтарин – қимати хурдтарин (*min*) бошад (масалан, хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ), пас бояд шкалаи ҳисобкуниро чунон тағир дод, ки ба натиҷаи хурдтарин бузургии калонтарини коэффисиент мувофиқ ояд, яъне нишондиҳанда табдил дода шавад (масалан, ба ҷои нишондиҳандаи хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ нишондиҳандаи барориши маҳсулот аз 1 сомонӣ хароҷот қабул карда мешавад).

Давраи 3. Барои ҳар як корхонаи таҳлилшаванда қимати баҳои мартабавии он бо чунин формула муайян карда мешавад:

$$R_j = \sqrt{(1 - x_{1j})^2 + (1 - x_{2j})^2 + \dots + (1 - x_{nj})^2},$$

дар ин ҷо: R_j - баҳои мартабавӣ барои корхонаи j -вум; $X_{1j}; X_{2j}; \dots X_{nj}$ - нишондиҳандаҳои стандартикардашудаи корхонаи таҳлилшавандаи j -вум.

Ё ин ки бо баҳисобгирии қиматнокии нишондиҳандаҳои алоҳидаи гуногунсафт:

$$R'_j = \sqrt{K_1 \times (1 - X_{1j})^2 + K_2 \times (1 - X_{2j})^2 + \dots + K_n \times (1 - X_{nj})^2},$$

дар ин ҷо K_n – коэффисиенти қиматнокии нишондиҳандаи n -ум.

Давраи 4. Корхонаҳо бо камшавии баҳои мартабавиашон ба тартиб дароварда мешаванд. Мартабаи баландтаринро ҳамон корхонае дорад, ки дорои қимати хурдтарини баҳои мартабавии қиёсӣ мебошад.

Ин усули таҳлили қиёсии бисёрченака дорои чунин бартариҳо мебошад:

- ба муносибати комплекси бисёрченака бар баҳодихии фаъолияти истеҳсоливу молиявии корхонаҳо таъя мекунад;
- дастовардҳои воқеии тамоми рақибкорхонаҳо ва дараҷаи наздикии онҳоро ба нишондиҳандаҳои корхонаи намунавӣ ба ҳисоб мегирад;
- баҳодихии бозътимодии шариккор (партнёр)-ро, ки ба натиҷаҳои фаъолияти гузашта ва ҷорӣ он асос ёфтааст миқдоран ченшаванда мегардонад ва имконият медиҳад, то ҷиҳати субъективият дар баҳодихӣ дур карда шуда, мартабаи корхона воқеъитар баҳо дода шавад.

Дар баробари бартариатҳо ин усул низ аз камбудихо холӣ нест. Пеш аз ҳама – амалиёти ҳисобкуниҳо мураккаб буда, натиҷаҳо на он қадар аёнианд. Дуввум, амалиёти ҳисобкунӣ худ мукамалкуниро талаб менамояд: қиматгириҳои нишондиҳандаҳои гуногун аз ҳам метавонанд ба қадри муҳим фарқ кунанд – ин маъное дорад, ки нишондиҳандаҳои дорои тағиротҳои калонтар дар баҳодихии умумӣ дорои вазни калонтар буда метавонанд ва оқибат онҳо ноаёнона нисбат ба дигар нишондиҳандаҳо бартарӣ пайдо мекунанд.

Усули таксонометрӣ тариқаи чамбастгардидаи усули масофаҳо мебошад. Ин усул на фақат қиматҳои мутлақӣ нишондиҳандаҳоро ба ҳисоб мегирад, инчунин имконият медиҳад, ки тағироти гуногунӣ онҳо бо роҳи табдилдиҳии матритсаи ибтидоӣ ба матритсаи стандартикардашуда барҳам дода шаванд (ба эътибор гирифта нашаванд). Ин амал бо ёрии чунин формулаҳо иҷро мегардад:

$$x_{ij} = \frac{a_{ij} - \bar{a}_i}{\sigma_i}; \quad \bar{a}_i = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_{ij}; \quad \sigma_i = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (a_{ij} - \bar{a}_i)^2},$$

дар ин ҷо \bar{a}_i - миёнаи арифметикии тамоми дараҷаҳои нишондиҳандаи i (сатри матритсаи ибтидоӣ); σ_i - тамоили миёна-арифметикии нишондиҳандаи i .

Матритсаи стандартикардашуда барои ҳисобкунии баҳои комплексӣ матритсаи ибтидоӣ мебошад.

Баҳои мартабавии ҷамъбасти бо ин усул низ чун бо усули ма-софаҳо ҳисоб карда мешавад.

Истифодабарии бузургиҳои мутлақ, нисбӣ ва миёна дар таҳлили иқтисодӣ. Зухуроти иқтисодие, ки дар таҳлил омӯхта мешаванд, дорои муайянии миқдорӣ мебошанд, ки бо бузургиҳои мутлақ ва нисбӣ ифода меёбад.

Бузургиҳои мутлақ андозаҳои миқдории зухуротро бе муносибат ба андозаҳои зухуроти дигар бо воҳидҳои ченаки вазн, ҳаҷм, дарозӣ, давомнокӣ, арзиш ва ғ. нишон медиҳанд. Масалан, ҳаҷми табиӣ истеҳсол – 25 тонна, маблағи фурӯш – 50000 сомонӣ.

Ҳангоми таҳлили динамикӣ бо роҳи ҳисоб кардани фарқи бузургии нишондиҳанда дар давраи ҷорӣ (ҳисоботӣ) ва бузургии ҳамин нишондиҳанда дар давраи пешина (базисӣ) тамоилоти мутлақӣ нишондиҳанда ёфта мешавад:

$$\Delta a = a_1 - a_0.$$

дар ин ҷо: Δa - тамоилоти (фарқи) мутлақӣ нишондиҳанда, a_1 – қимати воқеӣ ва a_0 – қимати плании (базисии) он.

Бузургиҳои нисбӣ бошанд, таносуби бузургиҳои зухуроти таҳлилшавандаро бо бузургии ягон зухуроти дигар ва ё бо бузургии худӣ ҳамин зухурот дар давраи дигари вақт ё барои объекти дигар ифода менамоянд. Нишондиҳандаҳои нисбӣ дар натиҷаи тақсим кардани як бузургӣ ба бузургии дигар, ки ба сифати базаи муқоисакунӣ қабул шудааст, ба даст оварда мешаванд. Базаи муқоисакунӣ маълумотҳои плани, соли базисӣ, дигар корхона, байнисоҳавӣ шуда метавонанд. Бузургиҳои нисбӣ дар шакли коэффисиентҳо (ҳангоми базаи 1) ва ё фоизҳо (базаи 100) ифода карда мешаванд.

Дар таҳлили иқтисодӣ намудҳои гуногуни бузургиҳои нисбӣ истифода мешаванд: супориши план, иҷроиши план, динамика, сохтор, шиддатнокӣ, самаранокӣ ва ғ.

Бузургии нисбии супориши план таносуби сатҳи плани соли ҷориро бо сатҳи воқеии он дар соли гузашта ва ё бо сатҳи миёнаи якҷанд солҳои пешина ифода менамояд.

Бузургии нисбии иҷроиши план таносуби байни дараҷаҳои воқеӣ ва плании нишондиҳандаи соли ҳисоботиро бо фоиз ифода менамояд.

Бузургии нисбии динамика барои тавсифи тағиротҳои нишондиҳандаҳо дар ягон муддати вақт истифода мешавад. Вайро бо роҳи тақсим намудани бузургии нишондиҳандаи соли чорӣ ба сатҳи он дар давраи пешина муайян менамоянд. Ин тағиротҳо суръати афзоиш ва пешравӣ номида мешаванд ва одатан бо коэффисиентҳо ё фоизҳо ифода карда мешаванд. Масалан, суръатҳои афзоиш ва пешравии бузургии a бо фоизҳо ин тавр ҳисоб карда мешаванд:

$$T_a^{afz} = \frac{a_1}{a_0} \times 100\%,$$

$$T_a^{neu} = \frac{a_1 - a_0}{a_0} \times 100\% \quad \text{ё} \quad T_a^{neu} = T_a^{afz} - 100\%.$$

Бузургиҳои нисбии динамика базисӣ ва занҷирӣ мешаванд. Ҳангоми ҳисобкунии бузургии нисбии базисӣ қимати ҳар як мавқеъи қатори динамикӣ бо мавқеъи соли базисӣ муқоиса карда мешавад. Ҳангоми ҳисобкунии бузургии нисбии занҷирӣ бошад қимати ҳар як мавқеъ ба қимати мавқеъи пешина муқоиса карда мешавад.

Бузургии нисбии сохтор – ин ҳиссаи нисбии (вазни қиёсии) ҷузъ дар том мебошад, ки бо коэффисиент ё фоиз ифода карда мешавад. Масалан, вазни қиёсии намудҳои алоҳидаи маҳсулот дар ҳаҷми умумии истеҳсолот:

$$B_{k_{Mi}} = \frac{M_i}{M_{\text{ум}}} \times 100\%.$$

дар ин ҷо $B_{k_{Mi}}$ – вазни қиёсии маҳсулоти намуди i дар ҳаҷми умумии истеҳсолот; M_i – миқдори маҳсулоти i ; $M_{\text{ум}}$ – миқдори умумии маҳсулот.

Бузургиҳои нисбии шиддатнокӣ дараҷаи паҳнгардӣ, инкишофи ягон зухуротро дар муҳити муайян нишон медиҳанд, масалан, фоизи коргарони дорой ихтисоси олий ва ғ.

Бузургиҳои нисбии самаранокӣ – ин таносуби самара бо сарватҳо, бо хароҷот мебошад, масалан, фоида бар 1 сомонӣ хароҷот, бар 1 сомонӣ маблағи фуруш, бар як коргар ва ғ.

Дар таҳлили иқтисодӣ дар қатори бузургиҳои мутлақ ва нисбӣ инчунин бузургиҳои миёна истифода мешаванд. *Бузургиҳои миёна* барои тавсифи миқдории ҷамъбасти маҷмӯи зухуроти монанд аз рӯи ягон аломат истифода мешаванд, яъне бо як адад тамоми маҷмӯи объектҳои тавсиф медиҳанд.

Дар ҳисобкуниҳои таҳлилий бештар миёнаҳои арифметикии содда ва баркашгардида, инчунин миёнаҳои геометрии истифода мешаванд, ки алгоритмҳои ҳисобкуниҳои онҳо чунинанд:

Миёнаи арифметикии содда:

$$\bar{x} = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{n} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n},$$

дар ин ҷо: x – тарикаҳои аломат; n – шумораи тарикаҳо.

Миёнаи арифметикии содда дар шароитҳои истифода мешавад, ки ҳамаи қиматҳои инфиродии маҷмӯъ маълуманд. Агар ҳаҷми маҷмӯъ калон бошад ва қатори тақсимотро ифода намояд, пас қимати *миёнаи арифметикии баркашгардида* истифода мешавад:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i w_i}{\sum_{i=1}^n w_i}.$$

дар ин ҷо: $\sum_{i=1}^n x_i w_i$ – ҷамъи ҳосилҳои зарби бузургии нишон-

диҳандаҳо ба зуддӣ (вазн)-ҳои онҳо; $\sum_{i=1}^n w_i$ – шумораи умумии

воҳидҳои маҷмӯъ.

Агар зуддиҳо на бо бузургиҳои мутлақ, балки бо бузургиҳои нисбӣ ифода гардида бошанд (масалан, бо ҳиссаҳои воҳид - коэффисиентҳо), пас алгоритми ҳисобкунӣ чунин аст:

$$\bar{x} = \sum x d,$$

дар ин ҷо: d – зуддинокӣ.

Миёнаи геометрии имконият медиҳад, ки на ҷамъ, балки ҳосили зарби қиматҳои инфиродии бузургӣ нигоҳ дошта шавад:

$$\bar{x}_{geom} = \sqrt[n]{x_1 \times x_2 \times \dots \times x_n},$$

дар ин ҷо: x – тарикаҳои аломат; n – шумораи тарикаҳо.

Ҳангоми истифодабарии бузургиҳои миёна дар таҳлил бояд ба эътибор гирифт, ки онҳо тавсифи умумии зуҳуротро медиҳанд ва ба маълумотҳои оммавӣ таъя мекунанд. Аз ин сабаб бояд мундариҷаи бузургиҳои миёна кӯшода шавад, онҳо бо бузургиҳои миёнагурӯҳӣ ва дар ҳолатҳои зарурӣ бо нишондиҳандаҳои инфиродӣ пурра карда шаванд.

Гуруҳбандии ахбор дар таҳлили иқтисодӣ. Усулҳои гуруҳбандии ахбор дар таҳлили иқтисодӣ истифодаи васеъ пайдо намудаанд. *Гуруҳбандии ахбор* – ин аз рӯи аломатҳои мувофиқ ба гуруҳҳои сифатан монанд ҷудо намудани маҷмӯи объектҳои омӯхташаванда мебошад. Вобаста аз мақсадҳои таҳлил гуруҳбандиҳои шаклӣ, сохторӣ ва таҳлилии истифода мешаванд.

Ба гуруҳбандиҳои *шаклӣ* мисол шуда метавонад - гуруҳи корхонаҳо аз рӯи шакли моликият, ҳаҷмҳои истеҳсолот ва ғ.

Гуруҳбандиҳои *сохторӣ* имконият медиҳанд, ки бунёди дохилии нишондиҳандаҳо, таносуби ҷузъҳои алоҳидаи онҳо омӯхта шаванд. Бо ёрии гуруҳбандиҳои сохторӣ масалан, ҳайати кормандон аз ҷиҳати ихтисос, собиқаи корӣ, синну сол; ҳайати корхонаҳо аз рӯи иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот, пасткунии арзиши аслии ва ғ. омӯхта мешавад.

Гуруҳбандиҳои *таҳлилии (сабабиву оқибатӣ)* барои муайян намудани мавҷудият, самтҳо ва шаклҳои алоқаҳои байни нишондиҳандаҳои омӯхташаванда истифода мешаванд. Вобаста аз хислати аломатҳои, ки гуруҳбандии таҳлилии аз онҳо асос меёбад, вай сифатӣ (вақте, ки аломатҳои ифодаи миқдорӣ надорад) ва миқдорӣ мешавад.

Аз ҷиҳати мураккабияти бунёдашон ду намуди гуруҳбандиҳоро фарқ мекунанд: содда ва омехта. Бо ёрии гуруҳбандиҳои *содда* алоқамандиҳои байни зуҳуротҳои омӯхта мешаванд, ки аз рӯи аломати ягона гуруҳбандӣ карда шудаанд. Дар гуруҳбандиҳои *омехта* чунин тақсимкунии маҷмӯи омӯхташаванда аввал аз рӯи як аломат, пас дар дохили ҳар як гуруҳи ҷудошуда – аз рӯи аломати дигар ба ҷо оварда мешавад. Ҳамин тариқ гуруҳбандиҳои ду-, се- ё бисёрзинагӣ бунёд карда мешаванд.

Гуруҳбандии дурусти ахбор имконият медиҳад, ки вобастагии байни нишондиҳандаҳо омӯхта шаванд, ба моҳияти зуҳуроти омӯхташаванда ҷуқуртар сарфаҳм рафта шаванд, маводи таҳлилии ба система дароварда шаванд, ҷиҳатҳои муҳим ва муайянкунандаи зуҳурот муайян карда шаванд.

Усули баланси дар таҳлили иқтисодӣ. Усули баланси асосан барои ифода намудани таносубҳои байни ду гуруҳи нишондиҳандаҳои иқтисодие хизмат мекунад, ки бояд натиҷаи якхела дошта бошанд. Ин усул бештар дар амалияи ҳисобдорӣ ва планкашӣ васеъона паҳн гардидааст. Вай дар таҳлили иқтисодӣ низ нақши муҳим мегузорад: ҳангоми таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ, молиявӣ, инчунин ҳангоми таҳлили пуррагии истифодабарии сарватҳои истифода мешавад.

Масалан, ҳангоми муайян намудани таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнати балансе тартиб дода мешавад, ки дар як тарафи он талаботи корхона бо сарватҳои меҳнати ва дар тарафи дигараш – мавҷудияти воқеии сарватҳои меҳнати нишон дода мешавад. Ҳангоми таҳлили истифодабарии сарватҳои меҳнати фонди эҳтимолии (плании) вақти корӣ бо миқдори воқеан коркардашудаи соатҳо муқоиса карда шуда, сабабҳои талафоти барзиёдати вақти корӣ муайян карда мешаванд.

Усули баланси ҳамчун воситаи ёрирасон дар таҳлили иқтисодӣ барои санҷиши дурустии муайянкунии таъсири омилҳои гуногун ба афзоиши нишондиҳандаи натиҷавӣ истифода мешавад. Дар таҳлили детерминантӣ ҷамъи арифметикии бузургҳои таъсири омилҳои алоҳида бояд ба бузургии умумии тағироти нишондиҳандаи натиҷавӣ баробар бошад. Акси ҳол аз он шаҳодат медиҳад, ки ё на ҳамаи омилҳо ба ҳисоб гирифта шудаанд ва ё ҳангоми ҳисобкунӣ ҳама ба хатогиҳо роҳ дода шудааст.

Усули баланси ҳангоми бунёдкунии амсилаҳои омилҳои аддитивии детерминантӣ низ истифода шуда метавонад. Масалан, ҳангоми бунёдкунии амсилаҳо дар асоси баланси молӣ:

$$B_{ав} + B = \Phi + D + B_{ох}$$

дар ин ҷо: $B_{ав}$ – бақияи молҳо дар аввали сол; B – воридшавии молҳо; Φ – фурӯши молҳо; D – дигар самтҳои хароҷоти молҳо; $B_{ох}$ – бақияи молҳо дар охири сол.

Усулҳои графикӣ ва ҷадвалии инъикоси ахбор дар таҳлили иқтисодӣ. Дар байни усулҳои ибтидоии коркарди ахбори таҳлилии инъикоси графикӣ ахбори ибтидоӣ ва натиҷаҳои коркарди он нақши муҳим мебозад. Намудҳои графикӣ, ки дар таҳлил бештар истифода мешаванд, ин диаграммаҳо (сутунӣ, доиравӣ) ва графикҳои хаттӣ мебошанд.

Диаграммаҳои сутунӣ одатан маълумотҳои инъикос менамоянд, ки онҳо ҳамзамон ба намудҳои миқдорӣ, сифатӣ ва ҳам тағирёбанда мансубанд. Чунин диаграммаҳо масалан, ҳангоми тадқиқоти коркарди коргарон дар якҷанд корхонаҳо истифода мешаванд. Диаграммаҳои сутунӣ – ин графикҳои мебошанд, ки ҳам ба шакли амудӣ ва ҳам ба шакли уфуқӣ ҷойгир шуда метавонанд.

Барои инъикос намудани ҳиссаҳо, вазнҳои қиёсӣ *диаграммаҳои доиравӣ* истифода мешаванд, масалан, ҳиссаи хароҷоти доимӣ ва тағирёбанда дар арзиши аслии маҳсулот.

Графикҳои хаттӣ барои инъикос намудани маълумотҳои давраҳои муайяни вақт истифода мешаванд. Агар якҷанд дастаи

маълумотҳо муқоиса карда шавад, пас дар график як хат неву якчанд хат (мувофиқан ба ҳар як даста яктоғӣ) нишон дода мешавад.

Аҳамияти истифодабарии графикҳо дар таҳлил ниҳоят калон мебошад. Онҳо омӯзиши маводро осон мегардонанд, чунки айёнианд. Графикҳо бо як назар кардан аз камбудӣҳо дарак дода метавонанд. Ба график назар карда, таҳлилчи ва ё истифодабарандаи натиҷаҳои таҳлил метавонад қонуният ва тамоюлоти инкишофи зуҳуроти равандҳои иқтисодиро зуд пайҳас кунад. Бояд гуфт, ки ин қор ҳангоми истифодабарии маълумотҳои ададӣ матнӣ душвортар мебошад. Графикҳо имконият медиҳанд, ки нишондиҳандаҳои дигар ва иловагӣ ҳисоб карда шаванд, масалан, ҳаҷми фурӯш дар нуқтаи критикӣ.

Дар таҳлили иқтисодӣ барои инъикос намудани маълумотҳои ибтидоӣ ва натиҷаҳои қоркарди онҳо ҷадвалҳо ба таври васеъ истифода мешаванд. Ҷадвалҳо бо ёрии ададҳо на фақат ахбори ибтидоӣ, балки инчунин алгоритмҳои ҳисобкунӣ натиҷаҳои онҳоро мекушоянд. Ҷадвалҳо оиди вазъи баамаломатаи иқтисодӣ дарак медиҳанд.

Дар ҷадвалҳо аввал нишондиҳандаҳои мутлақ ва пас нишондиҳандаҳои нисбӣ оварда мешаванд; ахбори ибтидоӣ пеш аз ахбори натиҷавӣ меояд; аввал нишондиҳандаҳои омилӣ ва пас нишондиҳандаҳои натиҷавӣ меоянд, пас амалҳои пайдарпаи таҳлили омилӣ ва баланси тамоилот ва дар охир нишондиҳандаҳои ҷамъбасти таҳлил ҷой дода мешаванд.

Дар таҳлили иқтисодӣ се намуди ҷадвалҳои истифода мешаванд: содда, гурӯҳӣ ва омехта.

Дар ҷадвалҳои *содда* воҳидҳои маҷмӯӣ тавсифдиҳандаи зуҳурот номбар карда мешаванд. Дар ҷадвалҳои *гурӯҳӣ* маълумотҳои оиди воҳидҳои алоҳидаи маҷмӯӣ омӯхташаванда аз рӯи ягон аломати муҳим ба гурӯҳҳо муттаҳид карда мешаванд. Дар ҷадвалҳои *омехта* маълумотҳо (мубтадо) аз рӯи якчанд аломатҳо ба гурӯҳҳо ва зергурӯҳҳо ҷудо карда мешаванд. Ҳангоми тартиб додани ҷадвалҳои гурӯҳӣ ва омехта мувофиқан усулҳои гурӯҳбандии содда ва омехта истифода мешаванд. Онҳо барои муқаррар намудани алоқаҳои байни зуҳуроти омӯхташаванда хизмат мекунад. Ҷадвали содда бошад ахбори оиди зуҳуроти омӯхташавандаро фақат рӯйхат (номбар) мекунад.

Зоҳиран ҷадвали таҳлилии аз сарлавҳа, системаи сатрҳои уфуқӣ ва сутунҳои амудӣ (хатҳо, графаҳо) иборат аст. Ҳар як ҷадвал дорои мубтадо ва хабар мебошад. Мубтадо нишон медиҳад, ки сухан дар бораи чӣ меравад ва рӯйхати нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи

зуҳуротро дар бар мегирад. Хабар нишон медиҳад, ки мубтадо бо кадом аломатҳо тавсиф дода мешавад.

Ҳар як ҷадвал бояд сарлавҳае дошта бошад, ки мундариҷаи онро ба таври мухтасар ифода намояд. Хатҳои мубтадоро дарбаргиранда бо ҳарфҳои калони алифбо (А, Б, В, ...) ном дода мешаванд, хатҳои дарбаргирандаи хабар бошанд, бо рақамҳо (1, 2, 3, ...) ишора карда мешаванд. Тамоми калимаҳои сарлавҳаҳои сатру сутунҳои ифодакунандаи мубтадо ва хабар бояд пурра навишта шаванд. Дар мавридҳои зарурӣ дар сарлавҳаҳои хатҳо (сатру сутунҳо) бояд воҳидҳои ченаки нишондиҳанда низ навишта шаванд. Агар ҳама ҷузъҳои ҷадвал бо воҳидҳои ченаки якхела ифода шуда бошанд, пас ин воҳид дар сарлавҳаи ҷадвал навишта мешаваду халос. Барои қулаии истифодабарии ҷадвалҳои дарбаргирандаи нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбӣ бояд, ки дар аввал нишондиҳандаҳои мутлақ ва пас нишондиҳандаҳои нисбӣ оварда шаванд. Ҳангоми ифода намудани динамикаи нишондиҳандаҳо маълумотҳо бояд дар шакли таърихӣ (хронологӣ) ҷой дода шаванд.

Усулҳои ҳисобкунӣҳои молиявӣ. Ҳисобкунӣҳои молиявӣ, ки ба мафҳуми арзиши вақтонаи пул таъяс мекунанд, яке аз ҷузъҳои асосии таҳлили молиявӣ буда, дар ҷиҳати гуногуни он истифода мешаванд. Онҳо бештар барои баҳодиҳии лоиҳаҳои инвестиционӣ, дар амалиётҳои бозори қоғазҳои қиматнок, амалиётҳои бонкӣ, дар баҳодиҳии бизнес ва ғ. истифода мешаванд.

Дар шароитҳои муносири иқтисодӣ барои корхонаҳо масъалаи гузоштани босамари пул аҳамияти бузург дорад. Пул қимати вақтона дорад. Инро аз ду ҷиҳат фаҳмидан мумкин.

Ҷиҳати аввалин бо беқурбшавии пули нақд бо мурури вақт вобаста мебошад. Фарз мекунем, ки корхона ба андозаи 50 ҳаз. сомонӣ пули озод дорад, инфлятсия (пастшавии қурби пул, бо сабаби баландшавии нархҳо) бошад, 25% дар як сол аст (наrxҳо ба андозаи 1,25 маротиба меафзоянд). Яъне, агар пулҳоро корхона беҳаракат нигоҳ дорад, пас дар соли оянда онҳо аз ҷиҳати имконияти харидкунии худ кам мешаванд ва бо нархҳои имрӯза фақат 40 ҳаз. сомониро тартиб медиҳанд (50:1,25).

Ҷиҳати дуввуми фаҳмиши қиматнокии вақтонаи пул бо мубодилаи сармоя (пул) вобаста мебошад. Барои ба ин гуфта сарфаҳм рафтани мисоли оддиро аз назар мегузаронем.

Корхона имконият дорад, ки дар ягон амалиёти баъди ду сол ба андозаи 1000 ҳаз. сомонӣ даромад оваранда иштирок намояд. Ду тариқаи гирифтани даромад пешниҳод карда мешавад: ё 500 ҳаз. сомонӣ пас аз анҷоми ҳар яке аз ду сол, ё ин ки якбора гирифтани тамоми маблағи 1000 ҳаз. сомонӣ дар анҷоми соли дуввум.

Фаҳмоност аст, ки тариқаи дуввуми гирифтани даромад нисбат ба тариқаи якум номуфидтар мебошад, чунки маблағе, ки дар анҷоми соли аввалӣ гирифта мешавад, метавонад ба гардиш ҳавола дода шавад ва боз даромади иловагӣ оварад. Аз диди аввал ин хулоса аён аст ва ягон дониш ё исботкунии махсусро талаб намекунад. Вале масъалаи интиҳоб дар як лаҳза мураккаб мегардад, агар ба шартӣ масъала каме тағирот дароварда шавад. Масалан, даромадҳо чунинанд: дар соли аввал – 400 ҳаз. сомонӣ, дар соли дуввум – 700 ҳаз. сомонӣ. Дар ин ҳолат дурустии интиҳоби тариқаҳо аён нест.

Мисоли овардашударо бо қӯш намудани шароитҳои иловагӣ, ба монанди инфлятсия, эҳтимолнокии гирифтани даромадҳои яқбора ва бо давраҳо пардохтшаванда, расонидани хизматҳои иловагӣ ва ғ. боз ҳам мураккабтар намудан мумкин аст.

Проблемаи тағирёбии пул дар вақт – проблемаи нав нест, барои ҳамин ҳам амсилаву алгоритмҳои зиёде тартиб дода шуда ва истифода мешаванд, ки бо ёрии онҳо арзиши ояндаи маблағи сармоя аз диди ҳаминруза ҳисоб карда мешавад.

Намуди соддатарини амалиёти молиявӣ ин ба қарз пешкашкунӣ яққаратаи маблағи PV бо баҳисобгирии он ки, пас аз гузашти ягон вақти t маблағи зиёдтари FV гирифта мешавад, мебошад. Чуноне, ки маълум аст, натиҷанокии ин амалиёт бо ду тариқа тавсиф дода мешавад: ё ки бо ёрии нишондиҳандаи мутлақ – зиёдшавӣ ($FV - PV$), ё ин ки бо роҳи ҳисобкунии ягон нишондиҳандаи нисбӣ. Нишондиҳандаҳои мутлақ барои чунин баҳодиҳӣ мувофиқ нестанд, чунки онҳо аз ҷиҳати фазовӣ қиёснопазиранд. Аз ин сабаб коэффициенти махсус – ставка истифода мешавад. Ин нишондиҳанда ҳамчун таносуби бузургии зиёдшавии маблағи ибтидоӣ бар бузургии базавӣ, ки ё PV , ё FV буда метавонад, ҳисоб карда мешавад. Ҳамин тариқ, ставка бо яке аз ин ду формула ҳисоб карда мешавад:

$$r_t = \frac{FV - PV}{PV}, \quad d_t = \frac{FV - PV}{FV}.$$

Дар ҳисобкунии молиявӣ нишондиҳандаи аввалӣ ҳамчун «ставкаи фоизӣ», «фоиз», «афзоиш», «ставкаи фоиз», «меъёри фоиза», «даромадноқӣ» ва нишондиҳандаи дуввумӣ – чун «ставкаи ҳисобӣ», «ставкаи дисконтӣ», «дисконт» номбар мешаванд. Возеҳ аст, ки ҳар ду ставкаҳо ба ҳамдигар алоқаманданд, яъне яке аз онҳоро доништа, дигарашро ҳисоб намудан мумкин аст:

$$r_1 = \frac{d_1}{1 - d_1} \quad \text{ё} \quad d_1 = \frac{r_1}{1 + r_1}.$$

Ҳар дуи ин нишондиҳандаҳо ё бо коэффисцентҳо, ё бо фоизҳо ифода шуда метавонанд. Фарқияти ин ду формула дар он аст, ки кадом бузургӣ ба сифати базаи муқоисакунӣ гирифта мешавад: дар формулаи аввалӣ – маблағи ибтидоӣ ва дар формулаи дуввумӣ – маблағи баргарданда.

Ҳар дуи ин нишондиҳандаҳо ба ҳамдигар чӣ гуна таносуб доранд? Возеҳ аст, ки $r_t > d_t$, ва дараҷаи фарқият аз дараҷаи ставкаҳои фоизи дар лаҳзаи вақти мушаххас мавҷудбуда вобаста аст. Ҳамин тариқ, агар $r_t = 8\%$, $d_t = 7,4\%$, пас фарқият қиёсан на он қадар калон мебошад; ва агар $r_t = 80\%$, $d_t = 44,4\%$, пас бузургии ставкаҳо ба қадри муҳим фарқ мекунад.

Ҳамин тариқ, дар тамоми амалиётҳои соддаи молиявӣ ҳамеша се бузургӣ мавҷуданд, ки ду тои онҳо дода шуда ва яктоаш ҳисоб карда мешавад.

Раванде, ки дар он маблағи ибтидоӣ ва ставка (фоизӣ ё ҳисобӣ) дода шудаанд, дар ҳисобкунӣҳои молиявӣ раванди афзуншавӣ ном дошта, бузургии ҳисобшаванда – маблағи афзуншуда ва ставкаи дар амалиёт истифодашаванда – ставкаи афзоиш номида мешаванд. Раванде, ки дар он маблағи интизории дар оянда гирифташаванда (баргарданда) ва ставка дода шудаанд, раванди дисконткунӣ ном дошта, бузургии ҳисобшаванда – маблағи додашуда ва ставкаи дар амалиёт истифодашаванда – ставкаи дисконткунӣ номида мешаванд. Дар ҳолати аввалӣ сухан оиди ҳаракати ҷараёни пулӣ аз замони ҳозира ба замони оянда ва дар ҳолати дуввумӣ бошад – оиди ҳаракат аз замони оянда ба замони ҳозира меравад.

Маънии иқтисодии амалиёти молиявии бо формулаи

$$r_t = \frac{FV - PV}{PV}$$

додашуда дар он аст, ки бузургии маблағе муайян карда шавад, ки инвестор мехоҳад дар анҷоми ин амалиёт ба даст орад. Азбаски мувофиқи формулаи додашуда

$$FV = PV + PV \times r_t \quad \text{ва} \quad PV \times r_t > 0,$$

мебошад, пас аён аст, ки вақт пулро гардон мекунад.

Дар амалия даромаднокӣ бузургии тағирёбанда буда, асосан аз дараҷаи таваккал дар соҳаи маблағгузоришуда вобаста мебошад. Алоқа дар ин ҳолат мутаносибан роста мебошад: ҳар қадаре, ки

соҳаи бизнеси маблағгузоришуда сертаваккал бошад, қимати даромаднокӣ низ зиёд мешавад.

Бузургии FV арзиши ояндаи PV -ро бо дараҷаи додашудаи даромаднокӣ нишон медиҳад. Азбаски аз формула

$$d_t = \frac{FV - PV}{FV}, \quad PV = FV \times (1 - d_t) \text{ ва } (1 - d_t) < 1$$

мебошад, боз ба хулосае меоем, ки вақт пулро гардон мекунад. Маънии иқтисодии амалиёти дисконткунӣ ин аст, ки чараёнҳои пулии давраҳои гуногуни вақтӣ бо вақт ба тартиб дароварда мешаванд. Ставкаи дар дисконткунӣ истифодашаванда нишон медиҳад, ки инвестор аз сармояи гузошташудаи худ чӣ гуна фоизи ҳарсола баргардандаро мегирад (ё гирифтани меҳода). Дар ин ҳолат бузургии ҳисобшаванда – PV арзиши ҳозираи бузургии ояндаи FV –ро нишон медиҳад.

Амалиётҳои кредитӣ (қарзӣ), ки асоси ҳисобкунӣҳои молиявиро ташкил медиҳанд, таърихи қадим доранд. Ана дар ҳамин амалиётҳо пеш аз ҳама зарурияти баҳисобгирии қиматнокии вақтии пул зоҳир мегардад. Ба он нигоҳ накарда, ки ҳисобкунӣҳо ҳангоми таҳлили самаранокии амалиётҳои кредитӣ бо схемаҳои соддатарини ҳисобкунӣҳои фоизҳо асос ёфтаанд, ин ҳисобкунӣҳо бо сабаби тағирёбии шароитҳои шартномаҳои молиявӣ гуногун мебошанд.

Соҳиби сармоя маблағҳои пулии худро ба қарз дода, даромади муайяне дар шакли фоизҳо мегирад, ки бо ёрии ягон алгоритм дар муддати муайяни вақт ҳисоб карда мешаванд. Аз сабаби он ки муддати вақтии стандартӣ дар амалиётҳои молиявӣ 1 сол мебошад, ҳамон тариқае бештар паҳн гардидааст, ки ставкаи фоиз дар шакли фоизи солона муқаррар карда мешавад. Ставкаи солона ҳамчун ҳисобкунӣи якқаратаи фоизҳо пас аз анҷоми соли баъди гирифтани қарз фаҳмида мешавад. Ду схемаи асосии ҳисобкунӣҳои фоизҳо маълум аст: фоизҳои содда ва фоизҳои мураккаб.

Схемаи фоизҳои содда талаб мекунад, ки базае, ки аз он ҳисобкунӣҳои фоиз иҷро карда мешавад, бетағир бояд бошад. Бигузур сармояи ибтидоии инвеститсияшаванда баробари P , даромаднокии талабшаванда баробари r (бо коэффисиентҳо) бошад. Агар сармояи инвеститсияшуда ҳарсола ба бузургии $P \times r$ афзояд, пас ҳисоб карда мешавад, ки инвеститсия бо фоизҳои содда ба ҷо оварда шудааст. Ҳамин тариқ, андозаи сармояи инвеститсияшуда (R_n) пас аз муҳлати n сол баробар мешавад ба:

$$R_n = P + P \times r + \dots + P \times r = P \times (1 + n \times r).$$

Ҳисоб карда мешавад, ки инвеститсия бо шароитҳои фоизҳои мураккаб ба ҷо оварда шудааст, агар даромади навбати солна на аз бузургии ибтидоии маблағи сармояи инвеститсияшуда, балки аз маблағи умумие, ки фоизҳои пештар ҳисобкардашуда, вале нагирифтаи инвесторро низ дар бар мегирад, ҳисоб карда мешавад. Дар ин ҳолат сармоҷунии фоизҳо бо мурури ҳисобкунии онҳо ба амал меояд, яъне базае, ки аз он фоиз ҳисоб карда мешавад, ҳамасола меафзояд. Дар натиҷа андозаи сармояи инвеститсияшуда баробар мешавад ба:

дар охири соли 1:

$$F_1 = P + P \times r = P \times (1 + r);$$

дар охири соли 2:

$$F_2 = F_1 + F_1 \times r = F_1 \times (1 + r) = P \times (1 + r)^2;$$

дар охири соли n :

$$F_n = P \times (1 + r)^n.$$

Бузургиҳои R_n ва F_n чӣ гуна таносуб доранд? Донишмандони ин ҷангоми баҷоорин амалиётҳои молиявӣ ниҳоят муҳим аст. Ҳама аз бузургии n вобаста мебошад. Зарбкунандаҳои афзоиши сармоҷро бо усулҳои фоизҳои содда ва мураккаб, яъне $(1+n \times r)$ ва $(1+r)^n$ –ро муқоиса мекунем. Аён аст, ки ҷангоми $n=1$ ин зарбкунандаҳо бо ҳам рост меоянд ва баробари $(1+r)$ мебошанд. Нишон додан мумкин аст, ки ҷангоми қимати дилхоҳи r чунин нобаробариҳо дурустанд:

$$(1+n \times r) > (1+r)^n, \text{ агар } 0 < n < 1 \text{ ва } (1+n \times r) < (1+r)^n, \text{ агар } n > 1.$$

Акнун:

- $R_n > F_n$, ҷангоми $0 < n < 1$;
- $R_n < F_n$, ҷангоми $n > 1$.

Ҳамин тариқ, дар ҳолати ҷарсола ҳисоб намудани фоизҳо барои шахсони пешкашкунандаи кредит:

- ҳисобкунии фоизҳои содда нафъноктар аст, агар муҳлати қарз аз як сол кам бошад (фоизҳо як маротиба дар анҷоми давра гузаронида мешаванд);
- ҳисобкунии фоизҳои мураккаб нафъноктар аст, агар муҳлати қарз аз як сол зиёд бошад (фоизҳо ҳамасола гузаронида мешаванд);
- ҳар ду схема натиҷаҳои якхела медиҳанд, агар муҳлати қарз 1 сол бошад ва фоиз як маротиба ҳисоб карда шавад.

Дар шароитҳои қарзҳои кӯтоҳмуҳлат (то як сол) ба сифати нишондиҳандаи n бузургии гирифта мешавад, ки вазни қиёсии дарозии зермуҳлат (рӯз, моҳ, семоҳа, нимсола)-ро дар муҳлати умумӣ (сол) тавсиф медиҳад.

Истифодабарии фоизҳои мураккаб дар ҳолатҳои ҳисобкунии бисёркаратаи фоизҳо мувофиқи мақсад аст, чунки дар ин ҳолат сармояи даромадҳоро гардонкунанда ҳамеша меафзояд. Ҳангоми истифодабарии фоизҳои содда даромадҳо (фоизҳо)-ро бо мурури ҳисобкуниҳояшон барои истеъмоли истифодабарӣ дар дигар инвестицияҳо гирифтани муфидтар аст.

Усулҳои эвристикӣ дар таҳлили иқтисодӣ. Эвристика – илмест оиди тафаккури эҷодӣ. Аз ин ҷо номи усулҳои таҳлилие, ки бо ҷустуҷӯҳои эҷодӣ алоқаманданд, бармеояд.

Усулҳои эвристикӣ ба усулҳои ғайриформалии ҳалли масъалаҳои таҳлилии мансуб мебошанд. Онҳо асосан барои ояндабинии вазъи объект дар шароитҳои номуайянии қисман ва пурра истифода мешаванд. Дар ин ҳолатҳо манбаи асосии гирифтани маълумоти зарурӣ интуитсияи илмӣ олимону мутахассисони дар соҳаҳои муайяни илм ва бизнес коркунанда мебошанд.

Дар байни ин гуна усулҳо дар таҳлил аз ҳама бештар усули баҳодиҳии эксперти паҳн гардидааст. Моҳияти ин усул чунин аст: мулоҳизаву фарзияҳои мутахассисон (экспертҳо) муташаққилона оиди масъалаи тадқиқшаванда ғун карда шуда (бо тарзи пурсиш), ҷавобҳои гирифташуда ба коркард гирифта карда мешаванд. Ташкилкунандагони пурсиш объект ва мақсадҳои экспертизаро муайян мекунанд, экспертиҳоро интихоб мекунанд, салоҳияти онҳоро месанҷанд, натиҷаҳои экспертизаро таҳлил ва ҷамъбасти менамоянд.

Мавзӯи 4. Усулҳои ченкунии таъсири омилҳо дар таҳлили иқтисодӣ

Дар таҳлили детерминанти барои муайян намудани бузургии таъсири омилҳои алоҳида ба тағирёбии нишондиҳандаҳои натиҷавӣ чунин усулҳо истифода мешаванд: гузоришҳои занҷирӣ, фарқҳои мутлақ, фарқҳои нисбӣ, интегралӣ, балансӣ, индексӣ, тақсими мутаносибона ва иштироки саҳмӣ ва ғ. Чанде аз усулҳои дар аввал номбар шуда ба қоидаи бартарафкунӣ таъяс мекунанд. Қоидаи бартарафкунӣ талаб менамояд, ки ҳангоми пай дар пай чен кардани таъсири омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ ба ғайр аз таъсири омиле, ки дар айни ҳол чен карда мешавад, таъсири тамоми омилҳои боқимонда ба ҳисоб гирифта наместавад. Яъне фарз карда мешавад, ки қиматҳои омилҳои боқимонда аз қимати базисии худ фарқ намекунанд.

Дар таҳлили стохастикӣ, ҳангоме, ки алоқамандии байни нишондиҳандаи натиҷавӣ ва нишондиҳандаҳои омилӣ нопурра (эҳтимоли) аст, барои чен кардани таъсири омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ усулҳои таҳлили коррелятсионӣ истифода мешаванд.

Усули гузоришҳои занҷирӣ. *Усули гузоришҳои занҷирӣ* барои муайян намудани таъсири миқдории омилҳои алоҳида ба нишондиҳандаи умумии натиҷавӣ хизмат мекунад. Вай дар ҳолатҳои истифода мешавад, ки агар дар байни зуҳуроти омӯхташаванда (нишондиҳандаи натиҷавӣ ва омилҳои ба вай таъсиррасонанда) вобастагии функционалӣ, мутаносибонаи роста ва ё чаппа мавҷуд бошад.

Усули гузоришҳои занҷирӣ ҳангоми чен кардани таъсири омилҳо дар тамоми намудҳои амсилаҳои омилӣ истифода мешавад. Моҳияти ин усул чунин аст: қимати базавии ҳар як нишондиҳандаи омилӣ пай дар пай (ба таври занҷирӣ) бо қимати воқеии давраи ҳисоботи он иваз карда мешавад; дар ин вақт тамоми нишондиҳандаҳои омилӣ боқимонда бетағир мемонанд, яъне дар амсила қимати базавии онҳо гузошта мешавад (гузоришҳо карда мешавад). Муқоиса намудани бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ то ва баъд аз тағирдиҳии сатҳи ин ё он омил ба он мусоидат мекунад, ки таъсири тамоми омилҳо бартараф карда шавад, ба ғайр аз таъсири ҳамагон як омиле, ки дар айни замон ҳисоб карда мешавад. Миқдори гузоришҳо аз миқдори омилҳо вобаста мебошад.

Ҳисобкуниҳо бо усули гузоришҳои занҷирӣ ҳамагон вақт аниқтар мешаванд, ки агар нишондиҳандаҳои омилӣ дуруст мартабабандӣ шуда бошанд: дар аввал таъсири нишондиҳандаҳои омилӣ миқдорӣ ва пас таъсири нишондиҳандаҳои омилӣ сифатӣ чен карда мешавад; аввал таъсири омилҳои тартиби якум ва баъд таъсири омилҳои тартиби дуввум ва ғ. ҳисоб карда мешавад.

Навишти риёзии усули гузоришҳои занҷирӣ масалан, ҳангоми истифодабарии он дар амсилаҳои мультипликативии сеомила чунин аст:

$$y_0 = a_0 \times b_0 \times c_0.$$

$$y_1 = a_1 \times b_1 \times c_1$$

Гузоришҳои занҷирӣ:

$$y^{e1} = a_1 \times b_0 \times c_0;$$

$$y^{e2} = a_1 \times b_1 \times c_0;$$

$$y^{e3} = a_1 \times b_1 \times c_1.$$

Пас барои ҳисоб кардани таъсири ҳар як омил чунин амалҳо иҷро карда мешаванд:

$$\Delta y_a = y^{e1} - y_0,$$

$$\Delta y_b = y^{e2} - y^{e1},$$

$$\Delta y_c = y^{e3} - y^{e2}.$$

Дар охир барои санчиши дурустии ҳисобкуниҳо баланси тамоилот тартиб дода мешавад. Ин баланс талаб мекунад, ки ҷамъи бузургиҳои таъсири омилҳои алоҳида бояд ба тағирёбии умумии бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ баробар бошад, яъне:

$$y_1 - y_0 = \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c.$$

Пайдарпаии ҳисобкуниҳоро бо усули гузоришҳои занҷирӣ дар мисоли мушаххасе аз ҳаёти иқтисодии корхонаи шартие аз назар мегузаронем (ҷадвали 1). Дар ин мисол объекти таҳлил тағирёбии ҳаҷми моҳонаи истеҳсоли маҳсулот мебошад.

Ҷадвали 1. Ахбор барои муайян намудани таъсири омилҳо ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот

Нишондиҳанда	Ифодаи шартӣ	План	Ҳисобот	Тағирёби +, -
Шумораи дастгоҳҳо, дона (а)	ШД	40	38	-2
Давомнокии кори як дастгоҳ, соат (b)	Д	370	364	-6
Ҳосилнокии як дастгоҳ дар як соат, дона (с)	Ҳ	12	14	+2
Истеҳсоли моҳонаи маҳсулот, дона (у)	И	177600	193648	+16048

Амсилаи ибтидоии мултипликативии сеомила чунин шакл дорад:

$$I_0 = ШД_0 \times Д_0 \times Х_0 = 40 \times 370 \times 12 = 177600 \text{ дона,}$$

$$I_1 = ШД_1 \times Д_1 \times Х_1 = 38 \times 364 \times 14 = 193648 \text{ д.}$$

Гузоришҳои занҷирӣ:

$$I^{e1} = ШД_1 \times Д_0 \times Х_0 = 38 \times 370 \times 12 = 168720 \text{ д.}$$

$$I^{e2} = ШД_1 \times Д_1 \times Х_0 = 38 \times 364 \times 12 = 165984 \text{ д.}$$

$$I^{e3} = ШД_1 \times Д_1 \times Х_1 = 38 \times 364 \times 14 = 193648 \text{ д.}$$

Ҳисобкунии таъсири омилҳои алоҳида:

1. Камшавии шумораи дастгоҳҳо ба андозаи 2 дона ба он овард, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба миқдори 8880 дона кам шуд:

$$\Delta I_{шк} = I^{e1} - I_0 = 168720 - 177600 = -8880 \text{ дона.}$$

2. Камшавии давомнокии кори як дастгоҳ ба андозаи 6 соат ба он овард, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба миқдори 2736 дона кам шуд:

$$\Delta I_{д} = I^{e2} - I^{e1} = 165984 - 168720 = -2736 \text{ д.}$$

3. Зиёдшавии ҳосилнокии як дастгоҳ ба андозаи 2 дона маҳсулот ба он овард, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба миқдори 27664 дона зиёд шуд:

$$\Delta I_x = I^{23} - I^{22} = 193648 - 165984 = 27664 \text{ д.}$$

Баланси тамоилот:

$$I_1 - I_0 = \Delta I_{\text{шд}} + \Delta I_{\text{д}} + \Delta I_x$$

$$(193648 - 177600) = ((-8880) + (-2736) + (27664))$$

$$16048 \text{ д.} = 16048 \text{ д.}$$

Тамоилоти умумӣ чунин аст: +16048 д.

Таҳлилчӣ бояд пеш аз ҳама ба он омилҳое диққати муҳим диҳад, ки ба нишондиҳандаи натиҷавӣ таъсири манфӣ расонидаанд. Дар ин мисол омилҳои ба ҳаҷми истеҳсолот таъсири манфӣ расонида, яъне ба камшавии он оваранда дутоанд: камшавии шумораи дастгоҳҳо ва давомнокии кори як дастгоҳ. Дар ҳулосаи таҳлил бояд роҳҳои бартараф намудани ин гуна камбудихо нишон дода шаванд.

Аз ин мисол аён аст, ки бо вучуди ба натиҷаи истеҳсолот таъсири манфӣ расонидани ду омил, натиҷаи ниҳой мусбат аст, яъне плани истеҳсоли маҳсулот барзиёд иҷро шудааст. Дар ин ҷо нақши як омил ба ҳаҷми истеҳсолот таъсири мусбӣ расонида ниҳоят калон аст. Ин омил омил сифатӣ буда, зиёдшавии ҳосилнокии як дастгоҳ мебошад. Камшавии ҳаҷми моҳонаи истеҳсолот, ки дар натиҷаи таъсири манфӣ ду нишондиҳандаи омилӣ миқдорӣ ба амал омада буд, аз ҳисоби таъсири мусбӣ як нишондиҳандаи омилӣ сифатӣ пӯшонидани шудааст. Инчунин таъсири омил ҳосилнокии як дастгоҳ боз миқдори иловагии ҳаҷми истеҳсолотро (ба андозаи 16048 дона) ба миён овардааст.

Агар корхона тамоми шумораи дастгоҳҳои баплангирифташударо истифода мебард ва ба бекорхобиҳои дохилибастии дастгоҳҳо роҳ наметод, пас истеҳсоли моҳонаи маҳсулот ба андозаи 11616 дона (8880+2736) зиёдтар мешуд ва 205264 доноро (193648+11616) ташкил мебуд.

Акнун истифодабарии усули гузоришҳои занҷириро дар амсилаҳои намудҳои дигар дида мебароем. Масалан, дар амсилаҳои қаратӣ навишти риёзии истифодабарии он чунин аст:

Системаи омилӣ ибтидоии базавӣ: $y_0 = a_0 : b_0$.

Ҳангоми қиматҳои воқеӣ нишондиҳандаҳо: $y_1 = a_1 : b_1$.

Тамоилоти умумии нишондиҳандаи натиҷавӣ: $\Delta y = y_1 - y_0$.

Аз он ҷумла аз ҳисоби тағирёбии нишондиҳандаҳои омилӣ алоҳида:

$$\Delta y_a = (a_1:b_0) - (a_0:b_0);$$

$$\Delta y_b = (a_1:b_1) - (a_1:b_0).$$

$$\text{Баланси тамоилот: } \Delta y = y_1 - y_0 = \Delta y^a + \Delta y^b.$$

Амсилаҳои каратӣ бештар дар таҳлили молиявӣ ва таҳлили идоракунии истифода мешаванд, масалан, ҳангоми тадқиқоти сабабҳои тағирёбии чунин нишондиҳандаҳои натиҷавӣ: коэффисиенти гардонӣ ва устувории молиявӣ, фондбоздеҳӣ, даромаднокии ва ғ.

Навишти рӯзии ҳисобкунии таъсири омилҳо бо усули гузоришҳои занҷирӣ дар амсилаҳои омехта:

Системаи омилҳои ибтидоӣ ҳангоми қиматҳои базисӣ ва воқеии нишондиҳандаҳои чунин аст:

$$y_0 = a_0(b_0 - c_0);$$

$$y_1 = a_1(b_1 - c_1).$$

Тамоилоти умумии нишондиҳандаи натиҷавӣ: $\Delta y = y_1 - y_0$.

Аз он ҷумла аз ҳисоби тағирёбии омилҳои алоҳида:

$$\Delta y_a = a_1(b_0 - c_0) - a_0(b_0 - c_0);$$

$$\Delta y_b = a_1(b_1 - c_0) - a_1(b_0 - c_0);$$

$$\Delta y_c = a_1(b_1 - c_1) - a_1(b_1 - c_0).$$

Баланси тамоилот: $\Delta y = y_1 - y_0 = \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c$.

Усули фарқҳои мутлақ. *Усули фарқҳои мутлақ* низ дар амсилаҳои мултипликативӣ ва омехта ба таври васеъ истифода шуда, ҳамчунин бо қоидаи бартаарафкунии таъия менамояд, вале ҳисобкуниҳои нисбатан соддатар ба ҷо оварда мешаванд. Қоидаи ҳисобкуниҳои бо ин усул чунин аст: тамоилоти (делтаи) нишондиҳандаи омилҳои таҳлилшаванда ба қиматҳои воқеии мултипликаторҳои (зарбшавандаҳои)-и дар амсила аз тарафи чапи вай ҷойгирбуда ва ба қиматҳои базавии мултипликаторҳои аз тарафи росташ ҷойгирбуда зарб карда мешавад.

Тартиби ҳисобкуниҳоро дар мисоли амсилаи мултипликативии чоромила мебинем. Ҳангоми қиматҳои базавӣ ва воқеии омилҳои алгоритмҳои нишондиҳандаи натиҷавӣ чунинанд:

$$y_0 = a_0 \times b_0 \times c_0 \times d_0;$$

$$y_1 = a_1 \times b_1 \times c_1 \times d_1.$$

Ҳисобкунии таъсири омилҳои алоҳида:

$$\Delta y_a = \Delta a \times b_0 \times c_0 \times d_0;$$

$$\Delta y_b = a_1 \times \Delta b \times c_0 \times d_0;$$

$$\Delta y_c = a_1 \times b_1 \times \Delta c \times d_0;$$

$$\Delta y_d = a_1 \times b_1 \times c_1 \times \Delta d.$$

Баланси тамоилот: $\Delta y = y_1 - y_0 = \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c + \Delta y_d$.

Акнун аз маълумотҳои ҷадвали 1 истифода бурда, таъсири омилҳоро бо усули фарқҳои мутлақ чен мекунем. Амсилаи ибтидоӣ ҳангоми қиматҳои базавӣ ва ҳисоботӣ бо чунин вобастагӣ ифода карда мешавад:

$$I_0 = ШК_0 \times D_0 \times X_0 = 40 \times 370 \times 12 = 177600 \text{ д.}$$

$$I_1 = ШК_1 \times D_1 \times X_1 = 38 \times 364 \times 14 = 193648 \text{ д.}$$

Ҳисобкуниҳои таъсири омилҳои алоҳида:

$$\Delta I_{ШК} = (-2) \times 370 \times 12 = -8880 \text{ д.}$$

$$\Delta I_D = 38 \times (-6) \times 12 = -2736 \text{ д.}$$

$$\Delta I_X = 38 \times 364 \times (+2) = 27664 \text{ д.}$$

Баланси тамоилот:

$$(193648 - 177600) = ((-8880) + (-2736) + (27664))$$

$$16048 \text{ д.} = 16048 \text{ д.}$$

Тартиби таҳлили омилиро бо усули фарқҳои мутлақ барои амсилаҳои омехта бо ёрии чунин навишти риёзӣ аз назар мегузаронем. Амсилаҳои ибтидоии базисӣ ва воқеъӣ:

$$y_0 = a_0(b_0 - c_0);$$

$$y_1 = a_1(b_1 - c_1).$$

Алгоритми ҳисобкунии таъсири омилҳо:

$$\Delta y_a = \Delta a(b_0 - c_0);$$

$$\Delta y_b = a_1(b_1 - c_0) - a_1(b_0 - c_0) = a_1b_1 - a_1c_0 - a_1b_0 + a_1c_0 = a_1b_1 - a_1b_0 = \Delta b \times a_1;$$

$$\Delta y_c = a_1(b_1 - c_1) - a_1(b_1 - c_0) = a_1b_1 - a_1c_1 - a_1b_1 + a_1c_0 = a_1c_1 - a_1c_0 = a_1(-\Delta c).$$

Баланси тамоилот: $\Delta y = y_1 - y_0 = \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c$.

Усули фарқҳои нисбӣ. Усули фарқҳои нисбӣ дар амсилаҳои мултипликативӣ ва омехта истифода мешавад.

Барои амсилаҳои мултипликативӣ навишти риёзии усули фарқҳои нисбӣ чунин мебошад. Системаҳои ибтидоии чоромилаи мултипликативии мувофиқан базисӣ ва воқеъӣ:

$$y_0 = a_0 \times b_0 \times c_0 \times d_0;$$

$$y_1 = a_1 \times b_1 \times c_1 \times d_1.$$

Барои таҳлили омилӣ бо усули фарқҳои нисбӣ дар аввал бояд тамоилоти нисбии ҳар як нишондиҳандаи омилӣ ҳисоб карда шаванд. Масалан, барои омилӣ яқум ин таносуби фоизии тағирёбии қимати воқеъии он бар қимати базавиаш мебошад:

$$\Delta a\% = \frac{a_1 - a_0}{a_0} \times 100 .$$

Барои омилӣ дуввум:

$$\Delta b\% = \frac{b_1 - b_0}{b_0} \times 100 \text{ ва ғ.}$$

Пас барои чен кардани таъсири ҳар як омил чунин ҳисобкуниҳо ба ҷо оварда мешаванд:

$$\Delta y_a = y_0 \times \Delta a \% : 100;$$

$$\Delta y_b = (y_0 + \Delta y_a) \times \Delta b \% : 100;$$

$$\Delta y_c = (y_0 + \Delta y_a + \Delta y_b) \times \Delta c \% : 100;$$

$$\Delta y_d = (y_0 + \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c) \times \Delta d \% : 100.$$

Пайдарпаии амалҳои ҳисобкуниро дар мисоли ададие мебинем, ки барои он ахбори ибтидоӣ дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

$$\Delta IIIK \% = \frac{38 - 40}{40} \times 100 \% = -5 \%,$$

$$\Delta D \% = \frac{364 - 370}{370} \times 100 \% = -1,6216 \%,$$

$$\Delta X \% = \frac{14 - 12}{12} \times 100 \% = 16,6667 \%.$$

$$\Delta I_{IIIK} = 177600 \times (-5\%) : 100 = -8880 \text{ д.},$$

$$\Delta I_D = (177600 + (-8880)) \times (-1,6216\%) : 100 = -2736 \text{ д.}$$

$$\Delta I_X = (177600 + (-8880) + (-2736)) \times 16,6667\% : 100 = 27664 \text{ д.}$$

Баланси тамоилот:

$$16048 = ((-8880) + (-2736) + 27664).$$

Усулҳои тақсими мутаносибона ва иштироки сахмӣ. Дар баъзе ҳолатҳо барои муайян намудани таъсири омилҳо ба афзоиши нишондиҳандаи натиҷавӣ *усули тақсими мутаносибона* истифода мешавад. Ин гуна ҳолатҳо масалан, ҳолатҳои оғанд, ки амсилаҳои аддитивии намуди $Y = \sum x_i$ ва амсилаҳои қаратӣ-аддитивии чунин намудҳо истифода мешаванд:

$$Y = \frac{a}{b + c + d + \dots + n}; \quad Y = \frac{b + c + d + \dots + n}{k}.$$

Дар ҳолати аввалӣ, вақте, ки амсилаи якзинавии намуди $Y = a + b + c$ мавҷуд аст, ҳисобкуниҳо ин тавр ба ҷо оварда мешаванд:

$$\Delta Y_a = \frac{\Delta Y_{\text{ум.}}}{\Delta a + \Delta b + \Delta c} \Delta a; \quad \Delta Y_b = \frac{\Delta Y_{\text{ум.}}}{\Delta a + \Delta b + \Delta c} \Delta b;$$

$$\Delta Y_c = \frac{\Delta Y_{\text{ум.}}}{\Delta a + \Delta b + \Delta c} \Delta c.$$

Дар амсилаҳои намуди қаратӣ-аддитивӣ дар аввал бояд бо усули гузоришҳои занҷирӣ муайян карда шавад, ки нишондиҳандаи

натиҷавӣ аз ҳисоби сурат ва маҳраҷ чӣ қадарӣ тағир ёфтааст, пас аз он ҳисобкунии таъсири омилҳои зинаи дуввум бо усули тақсими мутаносибона бо ёрии алгоритмҳои дар боло нишондодашуда ба ҷо оварда мешавад. Масалан, бо сабаби афзуншавии маблағи фоида ба миқдори 1000 сомонӣ сатҳи даромаднокӣ (R) ба андозаи 8% баланд шуд. Дар ин вақт фоида аз ҳисоби зиёд шудани ҳаҷми фуруш ($Q\Phi$) ба андозаи 500 сомонӣ ва аз ҳисоби баландшавии нархҳо (Z) ба андозаи 1700 сомонӣ зиёд шуда, аз ҳисоби баландшавии арзиши аслӣ (S) ба андозаи 1200 сомонӣ кам шудааст. Ҳисоб мекунем, ки сатҳи даромаднокӣ аз ҳисоби ҳар як омил чӣ қадар тағир ёфтааст:

$$\Delta R_{Q\Phi} = \frac{+8\%}{1000} \times 500 = +4,0\%; \quad \Delta R_z = \frac{+8\%}{1000} \times 1700 = +13,6\%;$$

$$\Delta R_s = \frac{+8\%}{1000} \times (-1200) = -9,6\%.$$

Барои ҳалли чунин масъалаҳо *усули иштироки саҳмӣ* низ истифода шуда метавонад. Барои ин дар аввал саҳми ҳар як омил дар тағироти умумии онҳо муайян карда мешавад, ки пас ба қимати тағироти умумии нишондиҳандаи натиҷавӣ зарб карда мешавад (ҷадвали 2):

Ҷадвали 2. Ҳисобкунии таъсири омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ бо усули иштироки саҳмӣ

Омил	Тағирёбии фоида, сомонӣ	Ҳиссаи омил дар тағирёбии умумии маблағи фоида	Тағирёбии сатҳи даромаднокӣ, %
Ҳаҷми фуруш	+500	0,5	$8 \times 0,5 = +4,0$
Нарх	+1700	1,7	$8 \times 1,7 = +13,6$
Арзиши аслӣ	-1200	-1,2	$8 \times (-1,2) = -9,6$
<i>Ҷамъ</i>	+1000	1,0	+8,0

$$\Delta Y_a = \frac{\Delta_a}{\Delta_a + \Delta_b + \Delta_c} \Delta Y_{\text{ум.}};$$

$$\Delta Y_b = \frac{\Delta_b}{\Delta_a + \Delta_b + \Delta_c} \Delta Y_{\text{ум.}};$$

$$\Delta Y_c = \frac{\Delta_c}{\Delta_a + \Delta_b + \Delta_c} \Delta Y_{\text{ум.}}$$

Усули индексӣ. *Усули индексӣ* бо истифодабарии нишондиҳандаҳои нисбии ифодакунандаи муносибати зуҳуроти

таҳлилшаванда бар қимати он дар давраи гузашта ва ё бар сатҳи ҳамин гуна зуҳуроти ба сифати базис гирифташуда асос меёбад. Ҳар як индекс бо роҳи муқоисакунии бузургии ҳисоботи бо бузургии базисӣ ҳисоб карда мешавад. Индексҳое, ки муносибати байни бузургиҳои бевосита қиёшавандаро ифода мекунанд, *индексҳои инфиродӣ* ва индексҳое, ки муносибати зуҳуроти мураккабро ифода мекунанд - *индексҳои агрегатӣ* (*гурӯҳӣ*) номида мешаванд. Бо ёрии индексҳои агрегатӣ таъсири омилҳои гуногун ба тағирёбии сатҳи нишондиҳандаҳои натиҷавӣ дар амсилаҳои мультипликативӣ ва қаратӣ муайян карда мешавад.

Масалан, индекси арзиши маҳсулоти молӣ (I_{MM}):

$$I_{MM} = \frac{\sum q_1 \times p_1}{\sum q_0 \times p_0}.$$

Вай тағирёбии ҳаҷми табиӣ маҳсулоти молӣ (q) ва нарх (p)-ро ифода намуда, ба ҳосили зарби ин индексҳо баробар аст:

$$I_{MM} = I_q \times I_p.$$

Барои муқаррар намудани он ки арзиши маҳсулоти молӣ аз ҳисоби миқдори маҳсулоти фурӯхташуда ва аз ҳисоби нархҳо чӣ гуна тағир ёфтааст, бояд индекси ҳаҷми табиӣ (I_q) ва индекси нархҳо (I_p) ҳисоб карда шаванд:

$$I_q = \frac{\sum q_1 \times p_0}{\sum q_0 \times p_0}; \quad I_p = \frac{\sum q_1 \times p_1}{\sum q_1 \times p_0}.$$

Агар аз сурати ин формулаҳо маҳраҷашонро тарҳ кунем, пас афзоишҳои мутлақӣ арзиши маҳсулоти молӣ аз ҳисоби миқдори маҳсулоти фурӯхташуда ва аз ҳисоби тағирёбии нархҳо дар алоҳидагӣ ёфта мешавад.

Усули интегралӣ. Бисёре аз усулҳои муоинашуда камбудии асосие доранд: натиҷаҳои ҳисобкуниҳо аз пайдарпаии ивазкунии омилҳо вобастаанд ва бақияи тақсимнашуда беасос ба таъсири тағирёбии омилҳои сифатӣ (ки таъсираш аз ҳама охир ҳисоб карда мешавад) қўш карда мешавад.

Ин камбудӣ ҳангоми истифодабарии *усули интегралӣ* баргараф карда мешавад. Ин усул объективона мебошад, чунки ба ягон фарзия оиди нақши омилҳо дар вақти таҳлил роҳ дода нашуда, мустақилияти омилҳо риоя карда мешавад.

Истифодабарии усули интегралӣ ба гирифтани натиҷаҳои аниқтар мусоидат мекунад. Натиҷаҳои ҳисобкуниҳо аз мавқеи ҷойгиравии омил дар амсила вобаста набуда, тағирёбии бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ дар байни омилҳо мутаносибан тақсим карда мешавад. Барои ҳисобкунӣ чунин формуларо истифода мебарем.

$$Y = ab.$$

Интегрикунонии ин ду бузургӣ (a ва b)-ро бо ин формула иҷро намудан мумкин:

$$\Delta Y_a = \Delta ab_0 + \frac{\Delta a \Delta b}{2}, \quad \Delta Y_b = \Delta ba_0 + \frac{\Delta a \Delta b}{2}$$

Методикаи ҳисобкуниро дар мисоли таъсири омилҳо ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот – ҚИ дида мебароем (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Ахбор барои ҳисобкунии таъсири омилҳо ба ҳаҷми маҳсулот, сомонӣ

Нишондиҳанда	План	Ҳисобот	Тағирёбӣ, +,-
Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, (ҚИ), (y)	20000	27000	+7000
Арзиши миёнасоллонаи фондҳои асосии истеҳсолий (ФА), (a)	10000	10500	+500
Фондбоздеҳӣ (ФБ), (b)	2	2,5714	+0,5714

Тағирёбии ҳаҷми истеҳсол аз ҳисоби тағирёбии арзиши миёнасоллонаи фондҳои асосӣ (ФА):

$$\Delta QI_{\text{ФА}} = \Delta FA \times \Phi B_0 + \frac{\Delta FA \times \Delta \Phi B}{2} = 500 \times 2 + \frac{500 \times 0,571}{2} = 1000 + 143 = 1143 \text{ с.}$$

Тағирёбии ҳаҷми истеҳсол аз ҳисоби тағирёбии фондбоздеҳии фондҳои асосӣ (ФБ):

$$\Delta QI_{\text{ФБ}} = \Delta \Phi B \times \Phi A_0 + \frac{\Delta \Phi A \times \Delta \Phi B}{2} = 0,5714 \times 10000 + \frac{500 \times 0,5714}{2} = 5714 + 143 = 5857 \text{ с.}$$

Тағирёбии умумии ҳаҷми истеҳсол аз ҳисоби ҳар ду омил:

$$\Delta QI_{\text{ум}} = QI_{\text{ФА}} + QI_{\text{ФБ}} = 1143 + 5857 = 7000 \text{ с.}$$

Усулҳои таҳлили коррелятсионӣ (стохастикӣ). Агар алоқаи байни омилҳо ва нишондиҳандаи натиҷавӣ қатъиян детерминантӣ набошад, пас вай коррелятсионӣ (стохастикӣ, эҳтимолий) мебошад. Алоқаи коррелятсионӣ чунин аст, ки ба нишондиҳандаи натиҷавӣ ғайр аз омилҳои асосии таҳлилшаванда боз омилҳои дигаре низ

таъсир мерасонанд, ки таъсири омилҳои асосиро вайрон мекунад. Вобастагии стохастикӣ фақат ба ҳисоби миёна аз миқдори ниҳоят зиёди объектҳо (мушоҳидаҳо) зоҳир мешаванд. Дар ин ҷо ба ҳар як бузургии нишондиҳандаи омилӣ (аргумент) якчанд қимати нишондиҳандаи натиҷавӣ (функсия) рост омада метавонад. Масалан, афзунгардии фондбарбаргирии меҳнати коргарон дар корхонаҳои гуногун ҳатто ҳангоми бетағир будани дигар шароитҳо ба афзоиши гуногунқимати ҳосилнокии меҳнат меорад. Ин маъно дорад, ки тамоми омилҳо, ки ҳосилнокии меҳнат аз онҳо вобаста аст, дар маҷмӯъ ва алоқамандӣ амал мекунад. Вобаста аз он ки омилҳои гуногун чӣ қадар хуб мувофиқ меоянд, дараҷаи таъсири ҳар яке онҳо ба бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ ҳархела мебошад.

Алоқамандии байни омилҳои омӯхташаванда ва нишондиҳандаи натиҷавӣ зоҳир мегардад, агар барои тадқиқот миқдори зиёди мушоҳидаҳо (объектҳо) гирифта шуда, қиматҳои онҳо муқоиса карда шаванд. Пас мувофиқи қонуни ададҳои калон таъсири омилҳои дигар ба нишондиҳандаи натиҷавӣ ихтисор (баргараф) карда мешавад. Ин ба муқаррар намудани алоқаҳо, таносубҳои байни зуҳуроти омӯхташаванда мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, коррелятсия (алоқайи стохастикӣ) – ин вобастагии нопурра, эҳтимолии байни нишондиҳандаҳо мебошад, ки фақат ҳангоми мушоҳидаҳои зиёд зоҳир мегардад.

Барои тадқиқоти муносибатҳои стохастикӣ чунин усулҳои таҳлили иқтисодӣ истифода мешаванд: муқоисакунии қаторҳои мувозӣ (параллелӣ) ва динамики, гурӯҳбандиҳои таҳлилии, графикҳо. Вале онҳо фақат имконият медиҳанд, ки ҳислати умумии самти алоқа ошкор карда шавад.

Вазифаи асосии таҳлили омилӣ бошад, - ин муайянкунии дараҷаи таъсири омилҳо ба бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ мебошад. Барои ин усулҳои таҳлили коррелятсионӣ, регрессионӣ, дисперсионӣ, унсурӣ, кластерӣ истифода мешаванд.

Дар тадқиқотҳои иқтисодӣ бештар усулҳои таҳлили коррелятсионӣ истифода мешаванд, ки онҳо барои миқдоран ифода намудани алоқамандии байни нишондиҳандаҳо мусоидат мекунад.

Шартҳои зарурии истифодабарии таҳлили коррелятсионӣ инҳоянд:

- мавҷудияти мушоҳидаҳои зиёд оиди бузургии нишондиҳандаҳои омилӣ ва натиҷавии тадқиқшаванда (дар динамика ва ё дар соли қорӣ аз рӯи маҷмӯи объектҳои якхела);
- омилҳои омӯхташаванда бояд ченаки миқдорӣ дошта бошанд ва дар ин ё он манбаҳои ахборӣ инъикос шуда бошанд.

Истифодабарии таҳлили коррелятсионӣ барои иҷро намудани чунин вазифаҳои таҳлил мусоидат мекунад:

- муайян кардани тағирёбии нишондиҳандаи натиҷавӣ дар таҳти таъсири як ва ё якчанд омил (бо ифодаи мутлақ), яъне муайян карда мешавад, ки дар ҳолати ба як воҳид тағир ёфтани бузургии нишондиҳандаи омилӣ бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ ба андозаи чанд воҳид тағир меёбад;
- муқаррар намудани дараҷаи нисбии вобастагии нишондиҳандаи натиҷавӣ аз ҳар як омил.

Дар таҳлили иқтисодӣ омӯзиши муносибатҳои коррелятсионӣ аҳамияти муҳим дорад. Бо ин таҳлили омилӣ чуқуртар гардида, мавқеъ ва нақши ҳар як омил дар бунёдгардии дараҷаи нишондиҳандаҳои омӯхташаванда муқаррар карда мешавад, донишҳо оиди зуҳуроти омӯхташаванда чуқуртар мегарданд, натиҷаҳои фаъолияти корхона объективона тар баҳо дода мешаванд ва захираҳои дохилиҳоҷагӣ пурратар ошкор карда мешаванд.

Барои омӯзиши алоқаи як омил бо нишондиҳандаи натиҷавӣ коррелятсияи ҷуфт ва ҳангоми омӯзиши таъсири байниҳамдигарии якчанд омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ – коррелятсияи маҷмӯӣ истифода мешавад.

Барои муайян намудани таъсири омил ба бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ бо ёрии коррелятсияи ҷуфт дар аввал муодилаи мувофиқи риёзие ёфта гирифта мешавад, ки хислати алоқаи омӯхташавандаро (ростхатта, қачхатта ва ҳоказо) хубтар ифода кунад. Ин дар таҳлили коррелятсионӣ аҳамияти муҳим дорад, чунки аз интиҳоби дурусти муодилаи регрессия рафти ҳалли масъала ва натиҷаҳои ҳисобкунӣ вобастагӣ доранд.

Асосноккунии муодилаи алоқа бо ёрии муқоисакунӣ қаторҳои мувозӣ, гурӯҳбандии маълумотҳо ва графикҳои хаттӣ ба ҷо оварда мешавад.

Муодилаи соддатарине, ки вобастагии ростхаттаи байни ду нишондиҳандаро нишон медиҳад, ин муодилаи ростхатта мебошад:

$$y_x = a + b \times x.$$

Ин муодила чунин намуди алоқаи байни ду аломат (нишондиҳанда)-ро тасвир мекунад, ки ҳангоми ба ягон бузургии муайян тағир ёфтани нишондиҳандаи омилӣ афзоиш ё камшавии баробари қимати нишондиҳандаи натиҷавӣ мушоҳида мешавад. Коэффисиенти a – бузургии доимии нишондиҳандаи натиҷавӣ мебошад, ки бо тағирёбии ҳамин омил вобаста нест. Параметри b нишон медиҳад, ки тағирёбии миёнаи нишондиҳандаи натиҷавӣ ҳангоми ба андозаи як воҳид зиёдшавӣ ва ё камшавии бузургии нишондиҳандаи омилӣ чӣ андоза аст.

Ҳангоми вобастагии қачхаттаи байни нишондиҳандаҳои таҳлилшаванда бо зиёдшавии бузургии як нишондиҳанда қимати нишондиҳандаи дигар то дараҷаи муайян баланд мешавад ва баъд ба пастшавӣ оғоз мекунад (масалан, вобастагии ҳосилнокии меҳнати коргарон аз синну соли онҳо). Барои навишти вобастагии қачхатта параболаи тартиби дуввум хубтар мувофиқ мебошад:

$$y_x = a + b \times x + c \times x^2.$$

Бештар дар таҳлили иқтисодӣ барои навишти вобастагиҳои қачхатта гипербола истифода мешавад:

$$y_x = a + \frac{b}{x}.$$

Ҳангоми мураккабтар будани вобастагии байни зуҳуроти омӯхташаванда параболоҳои мураккабтар (тартиби сеvvум, чорум ва ҳоказо), инчунин функцияҳои квадратӣ, дараҷавӣ, нишондиҳандагӣ ва ғ. истифода мешаванд.

Интихоби намуди мушаххаси муодилаи регрессияи шакли алоқаро хуб тасвиркунанда амали ниҳоят мушқил мебошад. Дар шароитҳои истифодабарии технологияҳои нави компютерӣ интихоби амсилаи лозимӣ осонтар мегардад.

Мавзӯи 5. Методикаи муайянкунии бузургии захираҳо дар таҳлили иқтисодӣ

Мафҳуми захираҳои хочагӣ. Калимаи «захира» - арабӣ буда, дар адабиётҳои иқтисодии муосир ҳамчун ҳаммаъноӣ калимаи франсузӣ «*reserve*» - захира, ё латинӣ «*reservere*» - нигоҳ доштан, эҳтиёт кардан истифода мешавад. Вобаста ба ин гуфта мафҳуми захира (резерв) бо ду маъно фаҳмида мешавад.

Якум, захираҳо ба маънои захираи сарватҳои моддӣ (ашёи хом, масолах, сӯзишворӣ ва ғ.), меҳнати ва пулӣ, ҳамчун шартӣ таъминӣ истеҳсолот.

Дуввум, захираҳо ҳамчун имконияти зиёдгاردонии истеҳсоли маҳсулот, баландкунии сифати он, пасткунии арзиши асли, пурратар ва оқилонатар истифодабарии тамоми намудҳои сарватҳо (меҳнати, моддӣ, пулӣ). Захираҳо метавонанд бо роҳи барҳамдиҳии талафоти вақти корӣ, мустаҳкамкунии интизоми меҳнат, баландбардории ихтисоси кормандон, пасткунии бекорхобии техника ва таҷҳизот, сарфакорона истифода бурдани воситаҳои моддиву пулӣ ва ғ. ба истеҳсолот қӯш карда шаванд.

Ҷамин тариқ, *захираҳои хочагӣ* – ин имкониятҳои потенциалии корхона барои баландбардории самаранокии истеҳсолот ва сифати кор мебошанд.

Дар адабиётҳои иқтисодӣ мафҳуми захира бештар ҳамчун пасткунии талафот ҳангоми истифодабарии сарватҳо фаҳмида мешавад. Дурӯсттар ин аст, ки *захира* ҳамчун имкониятҳои истифоданашудаи камкунии хароҷоти моддӣ, меҳнати ва молиявӣ дар дараҷаи мушаххаси инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсоли фаҳмида шавад. Баргараф намудани ҳама гуна талафот ва хароҷоти нооқилона – ин яке аз роҳҳои истифодабарии захираҳо мебошад. Роҳи дигари истифодабарии захираҳо ин вусъат додани прогресси илму техника ҳамчун фишанги асосии баландбардории шиддатнокӣ ва самаранокии истеҳсолот мебошад. Ҷамин тариқ, захираҳо бо ҳаҷми пурра ҳамчун фарқи байни дараҷаи бадастомадаи истифодабарии сарватҳо ва дараҷаи имконии онҳо чен карда мешаванд.

Моҳияти иқтисодии захираҳои зиёдгاردонии самаранокии истеҳсолот ин аст, ки тамоми иқтидори корхона барои гирифтани миқдори зиёди маҳсулоти баландсифат бо истифодабарии хароҷоти камтарини меҳнат бар воҳиди маҳсулот пурратар ва оқилонатар истифода шаванд.

Гуруҳбандии захираҳои хочагӣ. Барои хубтар фаҳмидан, бештар ошкор намудан ва истифода бурданашон захираҳо аз рӯи аломатҳои гуногун гуруҳбандӣ карда мешаванд.

Аз ҷиҳати *аломати фазовият* захираҳо ба гурӯҳҳои дохили-хоҷағӣ, соҳавӣ, ноҳиявӣ ва умумидавлатӣ ҷудо карда мешаванд.

Ба *захираҳои дохилихоҷағӣ* он захираҳои мансубанд, ки фақат дар миқёси корхонаи таҳлилшаванда ошкор гардида, истифода шуда метавонанд. Онҳо пеш аз ҳама ба бартарафкунии талафот ва хароҷоти ғайриистеҳсолии сарватҳо алоқаманданд: талафоти вақти корӣ ва сарватҳои моддӣ бо сабаби паст будани дараҷаи ташкилӣ ва технологияи истеҳсолот, бемасъулиятии хоҷағидорӣ ва ғ.

Захираҳои соҳавӣ онҳоеанд, ки фақат дар миқёси соҳа ошкор карда мешаванд, масалан, коркарди намудҳои нави маҳсулот, истифодаи технологияи нав ва ғ. Ҷустуҷӯи ин гуна захираҳо ба салоҳияти вазорату ташкилотҳои соҳавӣ мансуб аст.

Захираҳои ноҳиявӣ дар ҳудудҳои ноҳияҳои ҷуғрофии муайян ошкор гардида, истифода шуда метавонанд (истифодабарии ашёи хом ва сӯзишворӣ, сарватҳои энергетикӣ маҳалӣ, марказонидани истеҳсолоти ёрирасон новобаста аз тобеъияти идораи соҳавӣ онҳо ва ғ.).

Захираҳои умумидавлатӣ бо нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ алоқаманд мебошанд, масалан, барҳамдиҳии номутаносибҳои дар инкишофи соҳаҳои истеҳсолот, табдилдиҳии шаклҳои моликият, системаи идоракунии иқтисодӣ миқдори милли ва ғ. Истифодабарии ҷунин захираҳо фақат бо роҳи иҷро намудани чорабиниҳо дар миқёси идораи давлатӣ мумкин мебошад.

Аз рӯи *аломати вақт* захираҳо ба гурӯҳҳои ҷорӣ ва ояндавӣ ҷудо мешаванд.

Захираҳои ҷорӣ гуфта, имкониятҳои беҳгардонии натиҷаҳои фаъолияти хоҷағидориро мефаҳманд, ки дар муҳлати наздиктарини вақт (моҳ, семоҳа, сол) татбиқ карда мешаванд.

Ҷун қоида, захираҳои ҷорӣ бояд комплексӣ бошанд, яъне бо тамоми се унсурҳои асосии истеҳсолот баробарӣ дошта бошанд. Масалан, захираи дарёфтгардидаи баландбардорӣ истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби васеъгардонии иқтисодӣ истеҳсолии корхона бояд бо захираҳои зиёдгардонии шумораи кормандон ва афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва захираҳои ашёи хому масолеҳ таъмин бошад. Вагарна захираҳои дарёфтгардидаи фақат ба иқтисодӣ истеҳсоли мансуббуда пурра истифода шуда наметавонанд. Дар ин ҳолат як қисми онҳоро бояд ба захираҳои ояндавӣ гузаронид.

Захираҳои ояндавӣ одатан барои мӯҳлатҳои дарози вақт нигаронида шудаанд. Истифодабарии онҳо маблағгузориҳои зиёд, татбиқи комёбиҳои навтарини илму техника, табдили истеҳсолот ва технологияи истеҳсоли, махсусгардонии истеҳсолотро талаб менамояд.

Аз *ҷиҳати давраҳои тақрористеҳсолкунӣ* захираҳо ба намудҳои истеҳсоли ва мубодилавӣ ҷудо мешаванд. Қисми асосии захираҳо дар *соҳаи истеҳсолот* ҷойгиранд, вале қисме аз онҳо дар *соҳаи мубодилот* низ вучуд дорад: барҳамдиҳии ҳама гуна талафоти маҳсулот дар роҳи аз истеҳсолкунанда ба истеъмолкунанда, инчунин кам кардани хароҷоти нигоҳдорӣ, нақлиётӣ, фурушии маҳсулот.

Дар таҳлили иқтисодӣ гурӯҳбандӣ намудани захираҳо аз ҷиҳати *намудҳои сарватҳо* аҳамияти муҳим дорад. Аз рӯи ин аломат *захираҳои воситаҳои асосии истеҳсолот, предметҳои меҳнат* ва *қувваи корӣ* ҷудо карда мешаванд. Чунин гурӯҳбандӣ барои таъмин намудани баробарии онҳо бо тамоми намудҳои сарватҳо зарур мешавад. Масалан, захираи баландбардорӣ истеҳсолот аз ҳисоби самараноктар истифода бурдани сарватҳои меҳнатӣ ошкор гардидааст. Вале барои он ки ин захира татбиқ шавад ба ҳамин андоза бояд захираҳои баландбардорӣ истеҳсолот аз ҳисоби истифодаи хубтари воситаҳои меҳнат ва предметҳои меҳнат ошкор карда шаванд. Агар яке аз намудҳои сарватҳо захира надошта бошад, пас барои ҳисоб кардани натиҷаи истеҳсолот захираи ошкоргардидаи ҳамон намуди сарвате қабул мешавад, ки бузургии он камтарин бошад.

Аз ҷиҳати *хислати таъсирашон ба натиҷаҳои истеҳсолот* захираҳо ба намудҳои экстенсивӣ ва интензивӣ ҷудо мешаванд. Захираҳои хислати *экстенсивӣ* дошта онҳоеанд, ки бо истифодабарии миқдори иловагии сарватҳо дар истеҳсолот вобастаанд. Захираҳои намуди *интензивӣ* онҳоеанд, ки бо пурратар ва оқилонатар истифодабарии иқтидори истеҳсолии мавҷудбуда вобастаанд. Бо тезгардии прогресси илмиву техники нақши захираҳои экстенсивӣ кам гардида, ҷустуҷӯи захираҳои интензивӣ пурзӯр мегардад.

Аз ҷиҳати *тарзҳои ошкоргардиашон* захираҳо ба намудҳои ошкоро ва пӯшида ҷудо мешаванд.

Захираҳои ошкоро онҳоеанд, ки аз рӯи маводҳои ҳуҷҷатҳои ҳисобдорӣ зуд ва осон ошкор карда мешаванд. Онҳо дар навбати худ ғайришартӣ ва шартӣ буда метавонанд. *Захираҳои ғайришартӣ* онҳоеанд, ки бо роҳ надодан ба талафоти ғайришартии ашёи хом ва вақти корӣ алоқаманданд ва дар ҳисоботҳо инъикос гардидаанд

(камомад ва вайроншавии маҳсулот дар анборҳо, ноқиси истеҳсолот, талафот аз барҳамдиҳии қарзҳо, ҷаримаҳои додашуда ва ғ.). *Захираҳои шартӣ* ба талафоти шартии сарватҳо алоқаманданд. Талафоти *шартӣ* ин пеш аз ҳама барзиёдхарҷкунии тамоми намудҳои сарватҳо нисбат ба меъёрҳои дар корхона муқарраргардида мебошад. Барои он ин гуна талафотҳо шартӣ номида мешаванд, ки меъёрҳои ба сифати база қабулгардида на ҳама вақт дурустанд.

Захираҳои пушида онҳоеанд, ки бо татбиқкунии комёбиҳои илму техника ва таҷрибаи пешқадам вобастаанд ва дар план нишон дода нашудаанд. Барои ошкор намудани ин гуна захираҳо таҳлили қиёсӣ ба ҷо оварда мешавад.

Гуруҳбандии захираҳо барои чуқуртар фаҳмидани моҳияти онҳо ва ташкили хуби чорабиниҳои ҷустуҷӯи онҳо мусоидат мекунад.

Методикаи баҳодихӣ ва асосноккунии бузургии захираҳо. Барои воқеӣ будани бузургии захираҳои ошкоргардида, бояд ҳисобкунии онҳо ба қадри имкон аниқ ва асоснок бошад. Методикаи ҳисобкунии захираҳо аз хислати онҳо (экстенсивӣ ва интенсивӣ), тарзҳои ошкоргардии онҳо (ошкоро ва пушида) ва усулҳои муайянкунии бузургии онҳо (формалӣ ва ғайриформалӣ) вобаста мебошад.

Ҳангоми рафтори формалӣ бузургии захираҳо бе пайвастагӣ ба чорабиниҳои мушаххаси оиди татбиқкунии онҳо муайян карда мешавад. Рафтори ғайриформалӣ бошад ба гузаронидани чорабиниҳои мушаххаси ташкиливу техникӣ тақия менамояд.

Барои ҳисоб намудани бузургии захираҳо дар таҳлил якҷанд усулҳо истифода мешаванд: ҳисоби бевосита, муқоисакунӣ, таҳлили омилӣ детерминантӣ ва ғ.

Усули *ҳисоби бевосита* барои ҳисобкунии захираҳои хислати экстенсивӣ дошта ҳангоми муайян будани бузургии ҷалбкунии иловагии сарватҳо ва ё бузургии талафоти ғайришартии сарватҳо истифода мешавад. Имконияти баландбардорӣ истеҳсоли маҳсулот ($З\uparrow\text{ИМ}$) дар ин ҳолат ин тавр муайян карда мешавад: миқдори иловагии сарватҳо ва ё бузургии талафоти ғайришартии сарватҳо бо айби корхона (СИ) ба харҷи воқеии сарватҳо барои воҳиди маҳсулот (BC_1) тақсим карда мешавад ё ба сарватбоздеҳии воқеӣ (CB_1), яъне масолеҳбоздеҳӣ, ҳосилнокии меҳнат ва ғ. зарб карда мешавад:

$$З\uparrow\text{ИМ} = СИ : BC_1, \quad ё \quad З\uparrow\text{ИМ} = СИ \times CB_1.$$

Масалан, ба план гирифта шудааст, ки ба андозаи 600 тонна ашёи хом харида шавад. Инчунин маълум аст, ки барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот воқеъан дар корхона 20кг ашёи хом харч мешавад. Яъне, ба таври иловагӣ 30000 воҳиди маҳсулот гирифта мешавад (600т:20кг). Чунин натиҷаро бо тарзи дигар низ ҳисоб намудан мумкин, яъне бо ҳисоб намудани масолахбоздеҳӣ. Дар ин мисол баромади маҳсулот аз 1т ашёи хом 50 воҳид мебошад (1т:20). Аз ин рӯ бо истифодаи ашёи хоми иловагӣ 30000 воҳид маҳсулоти иловагӣ истеҳсол мешавад (600т×50).

Бо ҳамин усул ҳисоб намудани захираи зиёдгاردонии истеҳсолот аз ҳисоби истифодаи миқдори иловагии сарватҳои меҳнатӣ, воситаҳои асосӣ ва ғ. низ мумкин аст.

Усули муқоисакунӣ барои ҳисобкунии захираҳои хислати интенсивӣ дошта дар ҳолатҳои истифода мешавад, ки талафоти сарватҳо ва ё сарфаи имконии онҳо дар муқоисакунӣ бо меъёрҳои харчи онҳо дар корхона ва ё дараҷаи бадастовардаи корхонаҳои пешқадам муайян карда мешавад. Захираи зиёдгاردонии истеҳсоли маҳсулот ин тавр муайян карда мешавад: захираи ошкоршудаи камгاردонии харчи сарватҳо барои воҳиди маҳсулот аз ҳисоби татбиқкунии комёбиҳои илму техника ва таҷрибаи пешқадам ($3 \downarrow BC$) ба ҳаҷми плании (имконии) истеҳсоли маҳсулот ($ИМ_0$) зарб карда шуда, ба харчи плании (имконии) сарватҳо барои воҳиди маҳсулот бо баҳисобгирии захираҳои ошкоргардидаи пасткунии он (BC_0) тақсим карда мешавад, ё ин ки ба сатҳи имконии сарватбоздеҳӣ (CB_0) зарб карда мешавад:

$$3 \uparrow ИМ = \frac{3 \downarrow BC \times ИМ_0}{BC_0}, \text{ ё ин ки } 3 \uparrow ИМ = 3 \downarrow BC \times ИМ_0 \times CB_0.$$

Масалан, барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот воқеъан 5,5кг ашёи хом харч шудааст, меъёри харч бошад – 5кг аст. Ҳаҷми воқеъии истеҳсолот 60000 воҳид аст. Аз ин ҷо намоён аст, ки изофахарчунии сарватҳо барои воҳиди маҳсулот 0,5кг (5,5-5,0) ва барои тамоми ҳаҷми маҳсулот 30000 кг ($0,5 \times 60000$) мебошад. Дар натиҷа нисбат ба план ба андозаи 6000 воҳид ($30000 \text{ кг} : 5\text{кг}$) маҳсулоти камтар истеҳсол шудааст. Ин захираи истифоданакардаи корхона мебошад. Вайро бо тарзи дигар низ ҳисоб кардан мумкин: миқдори ашёи хоми изофасарфшуда ба сарватбоздеҳии (масолахбоздеҳии) плани зарб карда мешавад: $30000 \times 0,2 = 6000$ воҳид.

Барои муайянкунии бузургии захираҳо дар таҳлили иқтисодӣ усулҳои таҳлили омилҳои детерминантӣ, чун гузоришҳои занҷирӣ, фарқҳои мутлақ, фарқҳои нисбӣ ва интегралӣ низ истифода мешаванд.

Масалан, агар ҳаҷми маҳсулоти умумиро (МУ) дар шакли ҳосили зарби шумораи кормандон (ШК) ва коркарди онҳо (X) ифода кунем, яъне:

$$МУ = ШК \times X,$$

пас захираи зиёдгاردонии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби афзоиши шумораи кормандон бо истифодабарии усули фарқҳои мутлақ бо чунин формула муайян карда мешавад:

$$3 \uparrow МУ_{ШК} = 3 \uparrow ШК \times X_1,$$

аз ҳисоби ҳосилнокии меҳнат (коркард):

$$3 \uparrow МУ_X = ШК_0 \times 3 \uparrow X.$$

Ҳамин ҳисобкунӣ бо усули гузоришҳои занҷирӣ:

$$МУ_1 = ШК_1 \times X_1;$$

$$МУ^1 = ШК_0 \times X_1;$$

$$МУ_0 = ШК_0 \times X_0;$$

$$3 \uparrow МУ_{ум.} = МУ_0 - МУ_1;$$

$$3 \uparrow МУ_{ШК} = МУ^1 - МУ_1;$$

$$3 \uparrow МУ_X = МУ_0 - МУ^1.$$

Бо усули фарқҳои нисбӣ:

$$3 \uparrow МУ_{ШК} = МУ_1 \times \frac{3 \uparrow ШК}{ШК_1};$$

$$3 \uparrow МУ_X = (МУ_1 + 3 \uparrow МУ_{ШК}) \times \frac{3 \uparrow X}{X_1}.$$

Бо усули интегралӣ:

$$3 \uparrow МУ_{ШК} = 3 \uparrow ШК \times \frac{1}{2} (X_1 + X_0);$$

$$3 \uparrow МУ_X = 3 \uparrow X \times \frac{1}{2} (ШК_1 + ШК_0).$$

Мавзӯи 6. Таъминоти ахборӣ ва ташкили таҳлили иқтисодӣ дар корхона

Мафҳуми ахбор ва аҳамияти он барои таҳлили фаъолияти хочагидорӣ. Таҳлили иқтисодӣ дар байни равандҳои ҷамъоварии ахбор ва қабули қарорҳои идоракунии мавқеи мобайнро ишғол менамо-

яд. Аз ин рӯ комплекси, чуқурӣ ва самаранокии таҳлили иқтисодӣ бештар аз ҳаҷм ва сифати ахбори истифодашаванда вобаста аст. Вале таҳлил на фақат чун истеъмолкунандаи ахбор баромад мекунад, вай худ низ барои истеъмоли худ ахбор бунёд мекунад.

Ахбор – калимаи арабӣ буда, ҷамъи хабару маълумотҳоро мефаҳмонад. Дар адабиётҳои илмӣ муосир мафҳуми ахбор ҳамчун ҳаммаънои калимаи латинӣ информатсия (*informatio*) истифода мешавад.

Ахбор (информатсия) гуфта, одатан маълумотҳои батартибдаровардашудаи оиди зуҳуроти равандҳои дар олам ҷоришаванда, маҷмӯи донишҳоро мефаҳманд; ба истилоҳи муосир на ҳамаи маълумоту хабарҳо, балки фақат ҳамонҳоешон ахбор мебошанд, ки зуҳурот ё равандҳоро аз ҷиҳати номуайяниашон кӯшода медиҳанд.

Барои идоракунии хуби равандҳои иқтисодӣ миқдори беҳтарини ахбор зарур аст, чунки норасогии он имконият намендиҳад, ки оиди предмети омӯхташаванда фаҳмиш пайдо шавад ва қарорҳои идоракунии дуруст қабул карда шаванд. Барзиёдати ахбор низ дар раванди коркард ва таҳлили он монеаҳо ба миён меорад, ки ба хулосаҳои нодурусти таҳлил меоранд. Бо истифодабарии технологияҳои нави компютерӣ равандҳои ғункунӣ ва коркарди ахбор мукамал мегарданд.

Таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ асосан бо истифодабарии ахбори иқтисодӣ таъя менамояд. Дар рафти таҳлили иқтисодӣ дар ҳолатҳои зарурӣ инчунин намудҳои дигари ахбор, ба монанди ахбори техникӣ ва технологӣ, ахбор оиди ташкили истеҳсолот ва меҳнат, маълумотҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва ҳуқуқии оиди объекти идорашаванда истифода мешаванд.

Таҳлили иқтисодӣ таърихан чун таҳлил дар асоси маълумотҳои ҳисобдорӣ ва ҳисоботи буғалтерӣ пайдо шудаву инкишоф ёфтааст. Алҳол таҳлили иқтисодӣ аз ҳудуди маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ баромадааст ва тамоми намудҳои ахборро оиди фаъолияти корхона истифода мебарад.

Ахбори иқтисодӣ – ин системаи маълумотҳо оиди фаъолияти истеҳсолуви фурушӣ, таъминотӣ, молиявӣ ва дигар соҳаҳои фаъолияти иқтисодии корхонаҳо, муассисаву ташкилотҳо буда, тамоми ҷиҳатҳои фаъолияти иқтисодии онҳоро фаро мегирад. Вай равандҳои истеҳсол, мубодила ва истеъмоли боигариҳои моддӣ ва хизматҳоро ҳамроҳӣ мекунад.

Бунёд намудани чараёни оқилонаи ахборӣ бояд ба принципҳои муайяне таъя намояд, ки асоситаринашон инҳоянд: ошкоркунии талаботҳои ахборӣ ва тарзҳои самараноктари қоньгардонии онҳо; объективияти инъикоскунии равандҳои истеҳсол, мубодила, тақсимот ва истеъмол, истифодабарии сарватҳои табиӣ, меҳнатӣ, моддӣ ва молиявӣ; ягонагии ахбори аз манбаъҳои гуногун (ҳисобдорӣ буғалтерӣ,

статистикӣ, феврий, инчунин маълумотҳои плани) воридшаванда, роҳ надодан ба такроршавии ахбор; феврияти ахбор, ки бо истифодабарии воситаҳои наварини алоқа таъмин мегардад; тартиб додани програмаҳои компютери коркард ва таҳлили ахбор.

Системаи ягонаи ахбори иқтисодӣ ҳамон вақт аз ӯҳдаи вазифаҳои худ ба пуррагӣ мебарояд, ки агар дар асоси он хулосаву ҷамъбастиҳои саривақтӣ ба ҷо оварда шаванд ва таҳлили маълумотҳо ба таври феврий ба амал ояд. Алоқамандии таҳлили иқтисодӣ ва ахбор дар он ифода меёбад, ки дар раванди таҳлил назорат аз болои ҳуди ахбор ба ҷо оварда мешавад ва вай дар навбати худ ҳамчун базаи ибтидоӣ барои иҷрокунии таҳлил хизмат мекунад. Санҷиши маълумотҳои ибтидоӣ ҳамеша яке аз давраҳои муҳими ташкили корҳои таҳлилий ба ҳисоб меравад. Бо дигаргунсозии соҳаи ахборӣ вазифаи назоратии таҳлил боз ҳам пурзӯртар мегардад.

Системаи ахбори иқтисодии корхонаи муосирро ин тавр тавсиф додан мумкин.

Ахбори иқтисодӣ ниҳоят гуногун мебошад; схемаи алоқамандии байниҳамдигарии намудҳои алоҳидаи он бо мураккабияти муайян фарқ мекунад, ҳамзамон тамоюли беш аз пеш мураккабгардиди он зоҳир мегардад. Ҳамин тавр, бо вучуди афзоиши системавии ҳаҷми ахбор норасоии он барои қабули қарорҳои идоракунӣ ҳис мешавад. Таҳлили иқтисодӣ ҳамчун истеъмолкунандаи асосии ахбор ба ҳисоб меравад ва бояд бартариву камбудии системаи амалкунандаи ахбори иқтисодиро ошкор намояд.

Барои дуруст ва самаранок истифодабарии ахбор дар таҳлили иқтисодӣ гурӯҳбандии вай зарур аст, ки бо чунин аломатҳо ба ҷо оварда мешавад: давраҳои пайдоиш; субъектҳои иҷрокунандаи таҳлил; объектҳои, ки бо ёрии ахбор тавсиф карда мешаванд; вазифаҳои ахбор дар раванди идоракунӣ.

Аз ҷиҳати *давраҳои пайдоиш* ахбори ибтидоӣ ва ҳосилавӣ (дуввумӣ) фарқ карда мешавад. *Ахбори ибтидоӣ* ҳамон ахборе мебошад, ки бевосита аз оқибати амалиёти истеҳсоливу хоҷагидорӣ тавлид мешавад. Ба ахбори ибтидоӣ маълумотҳои дар ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ ҳисобдорӣ (нарядҳо, борхатҳо, рапортҳо ва ғ.) аксшаванда мисол мешаванд. *Ахбори ҳосилавӣ* дар натиҷаи коркарди ахбори ибтидоӣ пайдо мешавад. Ахбори ҳосилавӣ дар навбати худ ба ахбори мобайнӣ ва натиҷавӣ (ҷамъбасти) ҷудо мешавад. Ба ахбори ҳосилавии *мобайнӣ* маълумотҳои дар сӯроҷ ва дигар регистрҳои ҳисобдорӣ дарҷшаванда мисол мешаванд. Ахбори ҳосилавии *натиҷавӣ* ин ҳисоботи буғалтериву молиявии корхона мебошад.

Аз ҷиҳати *субъектҳо (истифодабарандагон)* ахбори иқтисодӣ ба намудҳои дохилӣ ва берунӣ ҷудо мешавад. Намудҳои гуногуни ахборро кормандони системаи идораи корхона бо мақсадҳои таҳлили худ истифода мебаранд. Қисми муайяни ахбор ба муҳити атрофии корхона (органҳои идораи болоӣ, ташкилотҳои андоз, статистика, молия ва бонкҳо) ворид мешавад.

Барои таҳлил гуруҳбандии ахбор аз ҷиҳати *объектҳо, ки бо ёри ахбор тавсиф мешаванд*, низ муҳим мебошад. Масалан, ахбори тавсифдиҳандаи ҳаҷми истеҳсол ва фурӯши маҳсулот; самаранокии истифодабарии воситаҳои истеҳсолот ва ташкили таъминоти моддиву техникийи корхона; самаранокии меҳнат ва музди кор; арзиши аслии маҳсулот; фоида ва даромаднокии; вазъи молиявӣ ва пардохттавонии корхона.

Аз ҷиҳати *вазифаҳои раванди идора* ахбор ба чунин намудҳо ҷудо мешавад: конструкторӣ-технологӣ, меъёрӣ, планӣ, фаврӣ, ҳисобдорӣ ва статистикӣ. Дар асоси ин намудҳои ахбор санад - ҳисобот чун намуди махсуси ахбор тартиб дода мешавад.

Ахбори дар ҳуҷҷатҳои конструкториву технологӣ дарҷиавандаро кормандони иқтисодии корхона дар давраҳои омодакунии технологияи истеҳсолот ва ҳуди раванди истеҳсолот истифода мебаранд. Ин намуди ахбор оиди сохтори маҳсулот, хароҷоти меҳнат ва музди кор, меъёрҳои вақти кори таҷҳизот, арзиши меъёрии маҳсулот ва ғайра маълумот медиҳад, ки барои таҳлили иқтисодӣ заруранд.

Ахбори меъёрӣ – ин меъёрҳои техникиву иқтисодӣ ва меъёрҳои харҷи сарватҳо мебошад. *Меъёрҳои техникиву иқтисодӣ* бевосита аз маълумотҳои конструкториву технологӣ муайян мешаванд. *Меъёрҳои харҷи сарватҳо* – ин бузургии равобудайи баландтарини харҷи мутлақӣ ашён хом, масолеҳ, сӯзишворӣ, энергия ва музди кор барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот ва ё иҷрои амалиёт мебошад.

Ахбори планӣ дар планҳои техникий-иқтисодӣ дарҷ мегардад. Планкашии техникий-иқтисодӣ дар корхона ба намудҳои ҷорӣ (сол, семоҳа, моҳ) ва ояндавӣ (3-5 сол ва зиёда аз ин) ҷудо мешавад.

Ҳисобдорӣи фаврӣ - ин назорати равандҳои амалиётҳои хоҷагӣ бевосита ҳангоми иҷроиш ва анҷомёбии онҳо мебошад. Ахбори фаврӣ барои сари вақт кордор шудан ба раванди истеҳсоли мусоидат мекунад.

Ҳисобдорӣи буғалтерӣ тамоми амалиётҳои ифодакунандаи ҳаракати воситаҳои хоҷагиро ба қайд мегирад. Вай яқлухт буда (тамоми амалиётҳои хоҷагидорӣи корхонаро фаро мегирад), беист пеш бурда мешавад. Тамоми амалиётҳои хоҷагидорӣ қатъиян бо ҳуҷҷатҳо ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Ҳисобдорӣи статистикӣ маълумотҳои ҳисобдорӣи фаврӣ ва буғалтериро истифода бурда, инчунин мушоҳидаҳои мустақили

яклухт ва интихобии статистикиро ташкил мекунад. Корхона бояд дар муҳлатҳои муқарраргардида ҳисоботи статистикий худро аз рӯи шаклҳои муайян тартиб дода, ба ташкилотҳои давлативу берунӣ пешкаш намояд.

Ҳар се намунаи ҳисобдорӣ – февралӣ, буғалтерӣ ва статистикий – системаи ягонаи ҳисобдориро дар корхона бунёд менамоянд.

Ҳисобдории буғалтерӣ ва ҳисоботи молиявӣ чун асоси ахбории таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ. Таҳлили иқтисодии муосир ба истифодабарии миқдори зиёди ахбори иқтисодии оиди фаъолияти хоҷагидорӣ корхона таъя мекунад. Вале барои таҳлил ҳисоботи буғалтерӣ даврӣ ниҳоят муҳим мебошад. Таҳлили ҳисоботи буғалтерӣ (молиявӣ)-ро шакли классикии таҳлил ном мебаранд, маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ системавӣ бошанд барои чуқур намудани мундариҷаи таҳлили классикӣ мусоидат мекунад.

Ҳисобдорӣ буғалтерӣ чун асоси ҳисоботи корхона хизмат менамояд. Ҳисоботи корхона ба намудҳои дохилимоҳӣ (даҳавӣ), моҳона, семоҳа ва солона ҷудо мешавад. Мундариҷаи *ҳисоботи дохилимоҳӣ* одатан бо маълумотҳои статистикий оиди истеҳсоли намудҳои муҳимтарини маҳсулот бо ифодаи табиӣ маҳдуд мешавад. *Ҳисоботи моҳона* маълумотҳои статистикиро оиди истеҳсоли маҳсулот бо ифодаи пулӣ ва табиӣ, шумораи кормандон ва музди кор, арзиши аслии маҳсулот ва ҳисоботи буғалтерӣ (баланс, ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо, ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ, эзоҳномаҳо ба ҳисобот)-ро дар бар мегирад. *Ҳисоботи семоҳа* (ва ҳисоботи 6, 9-моҳа) маълумотҳои иловагии статистикий ва ҳисоботи буғалтерӣ (баланс, ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо, ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ, эзоҳномаҳо ба ҳисобот)-ро дар бар мегирад.

Маводи пурратар барои баҳодиҳии фаъолияти корхона дар ҳисоботи солонаи он нишон дода мешавад. *Ҳисоботи пурраи солонаи корхона аз ҳисоботҳои буғалтерӣ ва статистикий иборат буда, мундариҷаи онро органҳои статистикий ва молиявӣ муқаррар мекунад.*

Аҳамияти ҳисоботи буғалтерӣ барои пешбарии таҳлили фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ корхона ниҳоят бузург мебошад. Пеш аз ҳама бояд қайд намуд, ки тартибдиҳӣ ва нашри ҳисобот яке аз унсурҳои муҳимтарини системаи стандартҳои миллии ҳисобдорӣ буғалтерӣ дар мамлакатҳои тараққиқарда мебошад. Чунин муҳимияти нақши ҳисобдорӣ ва ҳисоботи буғалтерӣ аз он бармеояд, ки ҳар як корхона ба ин ё он дараҷа ба манбаъҳои иловагии молиякунонӣ эҳтиёҷ дорад. Ин гуна манбаъҳоро аз бозори сармоя дарёфт кардан мумкин аст. Ҷалб намудани инвесторҳо ва кредиторҳои потенциалӣ ба корхона фақат бо роҳи ба онҳо иттилоъ додан

оиди фаъолияти хоҷагидории худ ба ҷо оварда мешавад. Ин гуна иттилоъ бо роҳи нашр кардани ҳисобот расонида мешавад. Ҳар чӣ қадаре, ки натиҷаҳои молиявии нашргардидаи корхона, вазъи молиявии имрӯза ва ояндаи он дилкаш бошанд, эҳтимолияти гирифтани воситаҳои иловагӣ калонтар мебошад. Алоқаи ҳисобдорӣ буғалтерӣ ва молия бо ҷиҳатҳои гуногун тавсиф дода мешавад. Ба хусус бояд қайд намуд, ки бешак дар бисёр мамлакатҳои тараққикарда ҳисоботи буғалтериро чун ҳисоботи молиявӣ ном мебаранд.

Ҳисоботи буғалтерӣ аз шаклҳои (формаҳои) баҳамалоқаманди ҳуҷҷатҳо иборат аст: баланси буғалтерӣ, ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо, эзоҳот ба баланс ва ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо, ҳисобот оиди тағирёбии сармоя, ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ, замима бар баланси буғалтерӣ.

Ҳар як шакли ҳисобот имконият медиҳад, ки бо ёрии он масъалаҳои муайян ҳал карда шаванд. Баланси буғалтерӣ барои таҳлили вазъи молиявии корхона хизмат намуда, ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо оиди натиҷаи молиявии корхона – мақсади асосии ташкилоти тичоратӣ маълумот медиҳад, ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ ҷараёнҳои пулии корхона ва пардохттавонии онро нишон медиҳад.

Эзоҳоти баланс ва ҳисобот оиди фоидаву зарарҳо барои тамоми истифодабарандагони ҳисоботҳо аҳамияти муҳим доранд. Дар онҳо чунин маълумотҳои муҳим (дар аввал ва охири давраи ҳисоботӣ) нишон дода мешаванд: оиди намудҳои алоҳидаи активҳои ғайримоддӣ; оиди воситаҳои асосӣ (аз рӯи моддаҳои асосии онҳо), воситаҳои асосии иҷорашуда; оиди намудҳои гузоришҳои молиявӣ, оиди қарзидориҳои дебиторӣ ва кредиторӣ; оиди сармояҳои уставӣ, захиравӣ ва иловагӣ; оиди миқдори аксияҳои ҷамоъаи акционерӣ (аксияҳои пурра пардохтшуда, қисман пардохтшуда, пардохтнашуда; арзиши номиналии аксияҳои дар моликияти ҷамоъаи акционерӣ ва ҷамоъаҳои вобастаи он буда); оиди ҳайати захираҳои хароҷоти оянда ва захираҳои баҳодиханда; оиди ҳаҷмҳои маҳсулоту молҳои фурӯхташуда аз рӯи намудҳои фаъолият ва бозорҳои ҷуғрофӣ; оиди ҳайати хароҷоти истехсол ва мубодила, дигар даромаду хароҷоти ғайрифурӯшӣ; оиди ўҳдадориҳои додашуда ва пардохтҳои гирифташуда.

Баланси буғалтерӣ, ҳисобот оиди фоидаву зарарҳо, маълумотҳои иловагии номбаршуда барои таҳлили иқтисодии фаъолияти хоҷагидорӣ корхона асоси ахбории боэътибор мебошанд. Дар асоси онҳо оиди иҷроиши ўҳдадориҳо, пеш аз ҳама дар назди акционерҳо, инвесторҳо, харидорон, инчунин оиди душвориҳои молиявии имконӣ, ки ба вазъи молиявии пешазбўҳронӣ меоранд, ҳукм намудан мумкин аст.

Истифодабарии технологияҳои компютери муосир дар таҳлили иқтисодӣ. Дар таҳлили иқтисодӣ миқдори зиёди ҳисобкуниҳои гуногун ба ҷо оварда мешаванд, масалан, ҳисобкуниҳои тамоилоти мутлақ ва нисбӣ, бузургиҳои миёна, коэффисиентҳо, физикӣ ва ғ. Ба ғайри ин дар рафти таҳлил намудҳои гуногуни баҳодиҳӣ, гурӯҳбандиҳо, муқоисакуниҳо, ёфтани қиматҳои беҳтарин (оптимум) ва дигар амалиётҳо ба ҷо оварда мешаванд. Натиҷаҳои таҳлил бояд дар графику ҷадвалҳо акс карда шаванд. Тамоми ин намудҳои гуногуни коркарди таҳлилии ахбори иқтисодӣ объекти истифодабарии компютерҳо мебошад.

Истифода бурдани компютерҳо самаранокии корҳои таҳлилно ба банд мебардорад. Ин гуна бандбардории самараноки бо чунин роҳҳо ба даст меояд:

- кам кардани муҳлатҳои иҷро таҳлил;
- бештар фарогирии таъсири омилҳо ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ;
- ба ҷои ҳисобкуниҳои тақрибӣ ва соддагардида иҷро намудани ҳисобкуниҳои аниқ;
- гузориш ва ҳалли масъалаҳои бисёрченакаи таҳлил, ки бо усули дастӣ ё анъанавӣ иҷро кардани онҳо ғайримкон аст.

Компютер унсурҳои ҷудонашавандаи ҷои қори автоматонидашудаи буғалтер (ҶКАБ) ва таҳлилчи (ҶКАТ) мегардад.

Имрӯз тамоми корхонаҳо барои васеъгардонии корҳои таҳлилии эҳтиёҷдоранд. Ин эҳтиёҷот аз шароитҳои гузариш ба бозор, тартиб додани пешомадҳои рушд, баҳодиҳии комплекси самаранокии истифодабарии шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ, коркарди саривақтии қарорҳои идоракуни бармеояд. Аз ин сабаб компютерикунони таҳлили иқтисодӣ дар корхонаҳо зарурати объективӣ мегардад.

Истифодабарии техникаи компютерӣ таҳлили иқтисодиро ба сатҳи нави сифатӣ мебардорад. Програмаҳои дар бозор мавҷудбудани имконияти медиҳанд, ки тамоми ҷиҳатҳои фаъолияти таҳлилии компютер фаро гирифта шаванд. Компютерҳои бо шабакаҳо пайвастшуда системаи ахбории комплекси таҳлили иқтисодиро ташкил медиҳанд.

Ташкили корҳои таҳлилии дар корхона. Натиҷанокии таҳлили иқтисодӣ дар корхона пеш аз ҳама аз сифати корҳои баҷоовардашудаи таҳлилии вобаста мебошад. Ташкили дурусти корҳои оиди омӯзиши натиҷаҳои фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ таъсирнокӣ ва самаранокии таҳлилно таъмин менамояд. Корҳои таҳлилии дар корхона бояд мувофиқи план ташкил ва пеш бурда шаванд. Корҳо-

на, чун қоида, плани умумӣ ва мавзӯии корҳои таҳлилиро тартиб медиҳад.

Плани умумии корҳои таҳлилий барои як сол тартиб дода мешавад. Аз ҷиҳати мундариҷа вай план-графики тақвимии тадқиқотҳои алоҳидаи таҳлилиро ифода мекунад. Дар плани умумӣ чунин унсурҳо нишон дода мешаванд: вазифаҳои таҳлил, номгуи масъалаҳои, ки дар давоми сол бояд омӯхта шаванд; вақти барои омӯзиш ҷудогардида, субъектҳо (ичрокунандагон)-и таҳлил, ҳуҷҷатҳои лозимӣ барои таҳлил, мундариҷаи таҳлил. Инчунин дар плани умумӣ манбаъҳои ахборӣ, программаҳои компютери истифодашаванда нишон дода мешаванд.

Планҳои мавзӯӣ бошанд, плани умумиро муфассал мегардонанд. Онҳо барои масъалаҳои тартиб дода мешаванд, ки омӯзиши чуқурро талаб мекунанд. Дар планҳои мавзӯӣ субъектҳо ва объектҳои таҳлил, самтҳо ва мақсади корҳои таҳлилий, давраҳо ва мӯҳлатҳои иҷроиши таҳлил, манбаъҳои ахбори истифодашаванда нишон дода шуда, схемаи ҳуҷҷатгардиши таҳлилий ва иҷрокунандагони мушаххас муайян карда мешаванд.

Тадқиқотҳои таҳлилий дар ҳудуди корхона бояд ба комёбиҳои навтарини илму техника ва таҷрибаи пешқадам таъя намуда, таъсири қонунҳои иқтисоди ба ҳисоб гиранд, бо истифодабарии методикаҳои нави таҳлили иқтисодӣ ба ҷо оварда шаванд. Бо мақсади такрор нашудани корҳо ҳангоми иҷрокунии тадқиқотҳои таҳлилий бояд вазифаи ҳар як таҳлилчӣ муайян шуда бошад.

Ахбори дар таҳлил истифодашаванда аз ҷиҳати мундариҷа, сифат ва таъинот гуногун буда, тафтиш, коркард, омӯзиш ва пешкашкунии натиҷаҳо талаб менамояд. Бинобар ин корҳои таҳлилиро ба се давра ҷудо намудан мумкин: ҷамъоварӣ ва санҷиши ахбори ибтидоӣ; коркард ва омӯзиши ҳуҷҷатҳо; баҳодиҳии натиҷаҳои тадқиқотҳои таҳлилий ва инъикоси натиҷаҳои таҳлил.

Тамоми ахбори барои таҳлил истифодашаванда бояд аз санҷиш гузаронида шавад. Ба пуррагии ҳисоботҳо бояд диққати муҳим дода шавад: дурустии ҳисобкунӣҳои арифметикӣ, мувофиқат ба шаклҳои муқараргардидаи ҳуҷҷатҳои ҳисоботӣ, баҳамалоқамандии нишондиҳандаҳои ҳисобшуда, маълумотҳои ҳисоботҳо санҷида мешаванд; санҷида мешавад, ки ин ё он нишондиҳанда чӣ гуна ба воқеият мувофиқ аст; ҳатогиҳои имконӣ ошкор карда мешаванд.

Раванди коркарди ахбор содакунӣ маълумотҳои ададӣ, бо бузургиҳои нисбӣ иваз намудани бузургиҳои мутлақ, ҳисобкунӣҳои бузургиҳои миёна, ҷамъбасткунӣ ва гурӯҳбандии маълумотҳо талаб менамояд. Коркарди ахбори иқтисодӣ фаҳмиши онро осон мегардонад. Пас аз коркарди ахбори дар таҳлил истифодашаванда шиносоии умумӣ бо ҳуҷҷатҳо ва мундариҷаи онҳо ба амал оварда

мешавад. Ин раванди коркарди таҳлилии маълумотҳо мебошад. Омӯзиши ахбори иқтисодӣ маъноӣ онро дорад, ки тамоилоти нишондиҳандаҳои таҳлилшаванда муайян карда мешаванд, таъсири омилҳо ба объекти таҳлил ҳисоб карда мешавад, сабабҳои тағирёбии нишондиҳандаҳо ва захираҳои истифоданашудаи роҳҳои истифодабарии онҳо ошкор карда мешаванд.

Дар охир натиҷаҳои таҳлил ба ҳуҷҷатҳо гузаронида шуда, ба истифодабарандагон пешкаш карда мешаванд.

Шаклҳои пешкашкунии натиҷаҳои таҳлил. Ҳамагуна натиҷаҳои таҳлили фаъолияти иқтисодии корхона умуман ва ҷузъҳои он бояд дар ҳуҷҷатҳои инъикос карда шаванд. Одатан чунин ҳуҷҷатҳои иншоанд: ҳисоботи таҳлилий (шарҳнома), маълумотнома (справка) ё хулоса.

Шарҳнома одатан барои истифодабарандагони берунии таҳлил тартиб дода мешаванд. Агар натиҷаҳои таҳлил фақат барои истифодабарии дохилихоҷагӣ таъин гардида бошанд, пас онҳо дар шакли *маълумотнома* ё *хулоса* тартиб дода мешаванд.

Шарҳнома бояд натиҷаҳои таҳлилро пурра фаро гирад. Пеш аз ҳама вай бояд ҷиҳатҳои умумиро дар бар гирад, ки сатҳи иқтисодии инкишофи корхона, шароитҳои хоҷагидорӣ вай, тавсифи сиёсати молӣ ва нарҳии корхона, рақобатпазирии маҳсулот, маълумот оиди саҳмҳо дар бозори фурӯши маҳсулот, обурӯй ва симои корхонаро дар олами бизнес инъикос намояд. Инчунин бояд мавқеи молҳо дар бозорҳои фурӯш нишон дода шавад, яъне ҳар як мол дар қадом зинаи даври ҳастии бозорӣ (татбиқ, болоравӣ ва инкишоф, камолот, серӣ, пастравӣ) қарор дорад. Бояд рақибони ҳақиқӣ ва имконӣ тавсиф дода шаванд, ҷиҳатҳои пурзӯрӣ ва сустии фаъолияти онҳо нишон дода шаванд.

Пас аз ин бояд динамикаи нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи натиҷаҳои истеҳсоли ва молиявӣ, вазъи молиявии корхона, фаъолнокӣ ва самаранокӣ қори он инъикос карда шавад.

Дар шарҳнома инчунин ҷиҳатҳои ҳам мусбат ва ҳам манфии фаъолияти корхона дар давраи ҳисоботӣ тавсиф дода мешаванд; омилҳои объективӣ ва субъективӣ, дохилӣ ва берунии ба натиҷаҳои истеҳсоли ва молиявии қори корхона таъсиррасонанда кӯшода нишон дода мешаванд; рӯйхати чорабиниҳои барои бартаарафкунӣ камбудҳои ошкоргардида ва дар оянда баландгардонии самаранокӣ амалкунӣ корхона дарҷ гардида мешавад.

Шарҳнома бояд бо ҳисобкунӣҳои таҳлилий асоснок ва мушаххас карда шавад. Мумкин ва ҳатто зарур аст, ки вай ҳуди ҳисобкунӣҳои таҳлилий, қадвалу графикҳо, диаграммаҳои дар бар гирад.

Дар охир бояд пешниҳоду нишондодҳои таҳлилчиён ба таври мушаххас ва асоснок оварда шаванд. Пешниҳоду нишондодҳо бояд пеш аз ҳама барои беҳгардонии натиҷаҳои фаъолияти корхона, истифодабарии захираву имкониятҳои дохили-хоҷагӣ равона шуда бошанд.

Маълумотнома ва ё хулосаи натиҷаҳои таҳлил дар фарқият аз шарҳнома нисбатан мушаххас буда, диққатро бештар ба инъикоскунии камбудихо ва ё комёбиҳо, захираҳои ошкоргардида, тарзҳои татбиқкунии онҳо равона мекунад. Ин ҷо одатан тавсифи умумии корхона ва шароитҳои фаъолияти он дода намешаванд.

Яке аз шаклҳои дигари пешкашкунии натиҷаҳои таҳлил *шақли ғайриматнӣ* мебошад. Дар ин ҳолат одатан маълумотҳои натиҷавии таҳлил дар ҷадвалҳо бе эзоҳоту шарҳдихӣ оварда мешаванд. Ҷадвалҳо дар асоси талаботҳои истифодабарандагон тартиб дода шуда ва бо маълумот пур карда мешаванд. Хар як истифодабаранда маълумоти ҷадвалҳоро барои манфиат ва максадҳои касбиву идоравии худ истифода мебарад. Ҷадвалҳои таҳлилӣ бояд аёнӣ ва соддафаҳм бошанд.

Истифодабарандагони ахбори таҳлилӣ. Натиҷаҳои таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ корхона бояд ба гурӯҳҳои гуногуни шахсон, ки ба донишҷӯи ахбор оиди корхона ҳавасманданд, пешкаш карда шаванд. Ин гуна гурӯҳҳои шахсон ва ҷиҳатҳои ахборӣ ба онҳо лозимӣ инҳоянд:

♦ *Роҳбарияти корхона.* Инҳо касонеанд, ки соҳибони корхона онҳоро барои идоракунии ҷағҳии фаъолияти хоҷагидорӣ таъин намудаанд. Ба онҳо ахбор оиди вазъи молиявии корхона – ҳам дар ҳоли ҷорӣ ва ҳам дар ҳоли оянда лозим мебошад. Ин гуна шахсон ҳангоми балад будан ба чунин ахбор самаранокии идоракунии корхонаро таъмин намуда, қарорҳои идоракунии таъсирбахш қабул менамоянд.

♦ *Аксионерон,* яъне соҳибони корхона. Онҳо самаранокии фаъолияти роҳбарони корхона ва иҷрои вазифаҳои онҳоро баҳо медиханд. Онҳо бояд донанд, ки менечерҳои корхона чӣ тавр кор мебаранд, чӣ қадар даромад меоранд.

♦ *Шарикони тиҷоратӣ:* таъминкунандагон ва харидорон (истеъмолкунандагон). Таъминкунандагон бояд донанд, ки оё корхона қодир аст, ки қарзҳои худро баргардонад; харидорон (мизочон) бояд донанд, ки оё корхона метавонад, ки онҳоро бо мол устуворона таъмин намояд ва мавзунии қори онҳоро вайрон накунад.

♦ *Кредитдиҳандагони корхона (банкҳо).* Банк бояд боварӣ дошта бошад, ки корхона ба пардохтани маблағи қарз ва фоиизи истифодабарии он қодир аст.

◆ *Нозироти андоз.* Онҳо бояд оиди фоидаи корхона маълумот дошта бошанд, то онро барои ҳисобкунии бузургии андозҳо истифода баранд.

◆ *Кормандони корхона.* Онҳо бояд дар бораи вазъи молиявии корхона ахбор дошта бошанд, чунки аз ин ҷиҳат мансаб ва андозаи музди меҳнати онҳо вобаста мебошад.

◆ *Таҳлилчиён ва мушовирони молиявӣ.* Ба онҳо ахбори таҳлилии барои расонидан ба мизочонашон ва омма лозим мебошад: ба агентҳои молиявӣ ахбор барои машваратдиҳӣ ба инвесторҳо оиди масъалаҳои харидани аксияву дигар қоғазҳои қиматнок лозим аст; ба журналистон ахбор барои хонандагон лозим аст.

Ахбори таҳлилии инчунин ба тамоми аъзоёни ҷамъият зарур мебошад, чунки фаъолияти корхонаҳо ба онҳо – андозсупорандагон, истеъмолкунандагон, истиқоматкунандагони маҳал – дар масъалаҳои экологӣ, шуғл ва ғ. таъсир мерасонад.

Иҷрокунандагони таҳлилии иқтисодӣ дар корхона. Дар корхонаҳои калони саноатӣ фаъолияти тамоми сохторҳои иқтисодиро сариқтисодчӣ, ки ҳамзамон ҷонишини директор оид ба масъалаҳои иқтисодӣ мебошад, роҳбарӣ мекунад. Вай тамоми корҳои иқтисодиро, аз он ҷумла, таҳлилии фаъолияти хоҷагидориро ташкил менамояд. Сохторҳои корхона, ба монанди озмоишгоҳ (лаборатория)-и иқтисодӣ, шӯбаҳои плани-иқтисодӣ, меҳнат ва музди кор, ҳисобдорӣ, молиявӣ дар тобеъияти бевоситаи ӯ мебошанд. Ҳамчун ҷузъи сохтори алоҳида шӯба ё гурӯҳи таҳлилии иқтисодӣ низ ҷудо шуда метавонад. Дар корхонаҳои миёна ва хурд корҳои таҳлилиро менечери шӯбаи планкашӣ ва ё сарбуғалтер роҳбарӣ мекунад.

Таҳлилии иқтисодӣ на фақат ба ўҳдаи кормандони сохторҳои иқтисодӣ гузошта мешавад, балки инчунин кормандони дигар шӯбаҳои техникӣ (истеҳсоли, сармеханик, энергетик, технолог), роҳбарони сехҳо, бригадаҳо, мавзёҳо низ ба корҳои таҳлилии иқтисодӣ машғул мешаванд. Дар шароитҳои муносири иқтисодӣ тамоми роҳбарону мутахассисони корхона бояд аз донишҳои иқтисодӣ бохабар буда, вазъияти иқтисодии баамаломадаи ҷиҳати фаъолияти истеҳсоливу иқтисодии худро баҳо дода тавонанд ва қарорҳои идоравии аз ҷиҳати иқтисодӣ асоснок қабул наоянд.

Вазифаҳои таҳлилии иқтисодӣ дар корхона ин тавр тақсим шуда метавонанд.

◆ *Шӯбаи истеҳсоли* чунин ҷиҳатҳои фаъолиятро таҳлил мекунад: иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот аз рӯи ҳаҷм, ассортимент ва сифат; мавзунии истеҳсолот; татбиқи техника ва технологияи нав, механикунонӣ ва автоматикунонии истеҳсолот; кори

таҷҳизот, харчи сарватҳои моддӣ, давомнокии даври истеҳсоли, комплексии барориши маҳсулот, дараҷаи умумии техникӣ ва ташкилии истеҳсолот.

♦ *Шӯбаи сармеханик ва сарэнергетик* вазъи истифодабарии машину таҷҳизот, иҷроиши план-графикҳои таъмир ва навкунии таҷҳизот, сифат ва арзиши аслии таъмирҳо, пуррагии истифодабарии таҷҳизот ва иқтидори истеҳсоли, оқилонагии истеъмоли сарватҳои энергетикиро меомӯзад.

♦ *Шӯбаи назорати техникӣ* таҳлили сифати ашёи хом ва маҳсулоти тайёр, ноқис ва талафот аз ноқис, рекламатсия (даъво барои сифати паст)- и маҳсулот, чорабиниҳои оиди кам кардани ноқис, баландкунии сифати маҳсулот, риоякунии интизоми технолоғиро ба ҷо меорад.

♦ *Шӯбаи таъминот* саривақтиягӣ ва сифати таъминоти моддӣ-ву техникӣ, иҷроиши плани таъминотро аз рӯи ҳаҷм, намудҳо, мӯҳлатҳо ва сифат, вазъ ва нигоҳдории захираҳои анборӣ, риоякунии меъёрҳои харчи масолаҳ, хароҷоти нақлиётиву омодакуниро назорат мекунад.

♦ *Шӯбаи фурӯш* чунин чиҳатҳоро таҳлил мекунад: иҷроиши ўҳдадориҳо ва планҳои ба харидорон раванкунии маҳсулот аз рӯи ҳаҷм, сифат, мӯҳлат, номгӯӣ; вазъи захираҳои анборӣ ва нигоҳдории маҳсулоти тайёр.

♦ *Шӯбаи маркетинг* бозорҳои фурӯши маҳсулот, мавқеи молҳои корхонаро дар бозорҳои фурӯш, рақобатнокии онҳоро омӯхта, сиёсати нархиву сохтори моли корхонаро бунёд менамояд.

♦ *Шӯбаи меҳнат ва музди кор* дараҷаи ташкили меҳнат, иҷроиши плани чорабиниҳои оиди баландгардонии дараҷаи ташкили меҳнат, таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнатӣ аз рӯи намуд ва ихтисосҳо, дараҷаи ҳосилнокии меҳнат, истифодабарии фонди вақти корӣ, харҷкунии фонди музди корро таҳлил менамояд.

♦ *Шӯбаи ҳисобдорӣ ва ҳисоботи буғалтерӣ (буғалтерия)* иҷроиши сметаҳои хароҷот барои истеҳсол, арзиши аслии маҳсулот, иҷроиши плани фоида ва истифодабарии он, вазъи молиявӣ ва пардохттавонии корхонаро таҳлил менамояд.

♦ *Шӯбаи планӣ-иқтисодӣ ё шӯбаи таҳлили иқтисодӣ* тартибдиҳии плани корҳои таҳлилий ва назорати иҷроиши он, таъминоти методии таҳлилро ба ҷо оварда, натиҷаҳои таҳлили фаъолияти хоҷагидории корхона ва сохторҳои онро ташкил ва ҷамъбасти менамояд, барои татбиқи натиҷаҳои таҳлил чорабиниҳоро тартиб медиҳад.

Органҳои болоии идораи корхона низ таҳлили вазъи иқтисодӣ-и корхонаро ба ҷо меоранд. Мутахассисони ин органҳо масъалаҳои алоҳидаро меомӯзанд ва ӯ таҳлили комплексии фаъолияти хоҷагидории корхонаро иҷро мекунанд. Дар натиҷаи чунин

таҳлил органҳои болоии идора метавонанд шароитҳои иқтисодии ҷаҳолияти корхонаро ба қадре тағир диҳанд.

Таҳлили беруниидоравӣ аз тарафи органҳои статистика, молия, нозироти андоз, фирмаҳои аудиторӣ, бонкҳо, инвесторҳо, институтҳои тадиқикотӣ-илмӣ ва ғ. ба ҷо оварда мешавад. Органҳои статистикӣ, масалан, ҳисоботи статистикӣ корхонаро ҷамъбаст ва таҳлил намуда, натиҷаҳои онро ба вазорату идораҳои мувофиқ ба рои истифодаи амалӣ пешкаш мекунанд. Нозироти андоз иҷроиши плани ғоидаи корхона, ҷудокуниҳои андозҳоро ба буҷет таҳлил намуда, истифодаи оқилонаи сарватҳои моддиву молиявиро назорат мекунанд. Бонкҳо ва дигар инвесторҳо вазъи молиявӣ, пардохтавонӣ, кредитбаргардондатавонии корхона, самаранокии истифодаи кредитҳоро меомӯзанд. Корхона инчунин ба рои иҷро намудани тадқиқотҳои таҳлилии алоҳида метавонад аз хизмати фирмаҳои аудиторӣ ва машваратӣ (консалтинг) истифода барад.

БАҲШИ 2. ТАҲЛИЛИ ИДОРАВӢ

Мавзӯи 7. Таҳлили талабот, истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (кор ва хизматҳо)

Таҳлили талабот бар маҳсулот. Яке аз самтҳои асосии таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ корхона ин таҳлили талабот бар маҳсулоти (кор ва хизматҳои) корхона мебошад. Дар миқёси корхонаҳои алоҳида таҳлили талабот дар тамоми давраҳои идоракунӣ барои тамоми намудҳои таҳлили уфуқӣ (вақтӣ) – пешаки, ҷорӣ, ояндабинӣ ба ҷо оварда мешавад. Таҳлили талабот бояд ҳам шароитҳои мушаххаси хоҷагидорӣ корхона ва ҳам вазъи иқтисодии бозори намуди алоҳидаи маҳсулот (кор ва хизматҳо)-ро ба ҳисоб гирад.

Натиҷаҳои молиявии корхона ва вазъи молиявии вай аз он вобаста мебошанд, ки сатҳ, хислат, сохтори талабот ва тамоюлоти инкишофи он чӣ гуна омӯхта шудаанд.

Ахбори заруриро барои қабули қарорҳои идоракунӣ дар ин соҳа тадқиқотҳои маркетингӣ омода мекунанд. Натиҷаҳои тадқиқотҳои маркетингӣ барои бунёд намудани стратегияи хоҷагидорӣ ва ассортименти молӣ истифода мешаванд. Онҳо суръатҳои навшавии маҳсулот (мол ва хизматҳо), мукамалгардии техникаи истеҳсолот, талабот бар сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявиро муайян мекунанд.

Манбаъи ахборӣ барои таҳлили талабот ва фурӯши маҳсулот (кор ва хизматҳо) асосан регистрҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ мабошанд. Ҳангоми таҳлили талабот журнали баҳисобгирии фармоишҳо истифода мешавад. Маълумотҳо барои пуркунии ин журнал аз натиҷаҳои гуфтугӯҳо бо харидорон, аз иқтибосҳои ҳуҷҷатҳои бонкӣ ва аз ҳуҷҷатҳои ибтидоии буғалтерӣ гирифта мешаванд.

Қонеъгардонии талаботи харидорон дар лаҳзаи фурӯши маҳсулот ба амал меояд.

Миқдори маҳсулоте, ки корхонаи истеҳсоли мефурӯшад, аз бузургии талабот ва пешниҳодоти он муайян мегардад. Талабот ҳамон ҳаҷми маҳсулотро ифода мекунанд, ки истеъмолкунанда мехоҳад ва метавонад бо нархи муайян, дар замони муайян ва аз бозори муайян харад. Аз ин рӯ ҳар як субъекти хоҷагидорӣ пеш аз он ки ҳаҷми истеҳсолоти худро муайян кунад ва иқтидори истеҳсолии худро бунёд намояд, бояд донанд, ки кадом намуди маҳсулотро бо кадом ҳаҷм, дар кучо, қай ва бо кадом нарх мефурӯшад.

Вазифаҳои асосии таҳлили талабот инҳоянд:

- таҳлили эҳтиёҷот бар маҳсулоти истеҳсол ва фурӯхташаванда, корҳои иҷрошаванда ва хизматҳои адошаванда;

- таҳлили талабот бар молҳо, корҳо, хизматҳо ва омилҳои ба бузургии талабот таъсиррасонанда;
- баҳодиҳии сатҳи таваккали маҳсулоти бафурӯшнараванда;
- таҳлили алоқамандии талабот ва фурӯш ва таъсири онҳо ба нишондиҳандаҳои молиявии корхона.

Таҳлил аз омӯзиши талабот ва бунёдгардии портфели фармоишҳо (шартномаҳо, контрактҳо) оғоз меёбад, чунки иқтисодии истеҳсоли корхона ва дараҷаи истифодабарии вай аз инҳо вобастаанд.

Пас аз баҳо додани талабот таҳлили омилҳои ба дараҷаи он таъсиррасонанда оғоз мегардад. Ба дараҷаи талабот чунин омилҳо таъсир мерасонанд: сифати маҳсулот, сатҳи даромадҳои аҳоли, дараҷаи нархҳо, афзалиятҳои истеъмолӣ, таъбу ҳаваси харидорон, интизоҳи инфлятсионӣ, сатҳи нархҳои молҳои ҳамдигарро ивазкунанда, пурии бозор ва ғ.

Омили муҳимтарине, ки бузургии талаботро муайян мекунад, ин нарх мебошад. Тағирёбии бузургии талабот дар таҳти таъсири нарх ба амал меояд. Дараҷаи эҳсоскунии (тобоварии) талабот ба тағирёбии нарх бо ёрии *коэффициенти чандирияти нархӣ (КЧН)* муайн карда мешавад:

$$КЧН = \frac{\Phi ТМТ}{ТФНМ}.$$

дар ин ҷо: $\Phi ТМТ$ – фоизи тағирёбии миқдори талаботи моли i ; $ТФНМ$ – тағирёбии фоизи нархи моли i .

Коэффициенти чандирияти аз рӯи даромади аҳоли (КЧД) дараҷаи эҳсоскунии талаботро аз тағирёбии даромадҳои истеъмолкунандагон муайян мекунад:

$$КЧД = \frac{\Phi ТМТ}{ТФДХ}.$$

дар ин ҷо: $ТФДХ$ – тағирёбии фоизи даромадҳои харидорон.

Ин коэффициентҳо аз рӯи давраҳои вақтӣ ҳисоб карда мешаванд. Оиди натиҷаҳои онҳо ҳулоса бароварда мешавад: агар бузургии ин коэффициентҳо аз як калон бошад, пас талабот чандир аст ва баръакс, яъне агар бузургии коэффициентҳо аз як хурд бошад - талабот ночандир аст. Агар бузургии коэффициент баробари нол бошад, пас талабот мутлақо ночандир аст. Агар бузургии коэффициент баробари як бошад, чандирияти воҳидӣ ҷой дорад, яъне бузургии тағирёбии фоизи талабот ва тағирёбии фоизи омили ба вай таъсиррасонанда ҳамвазн мебошанд.

Дар амалия дониستاني он муҳим аст, ки тағирёбиҳои бузургии талабот бар маҳсулот (кор, хизматҳо) ба натиҷаҳои молиявии фаъолият чӣ гуна таъсир расонидаанд. Барои ин нишондиҳандаи *чандирияти талабот аз рӯи маблағи фурӯш (КЧМФ)* ҳисоб карда мешавад:

$$КЧМФ = \frac{ТФМФ}{ТФНМ}.$$

дар ин ҷо: ТФМФ – тағирёбии фоизии маблағ аз фурӯши моли i ;

Ин нишондиҳанда аз рӯи якчанд давраҳо ҳисоб карда мешавад. Оиди натиҷаҳо баҳодихӣ ба ҷо оварда мешавад.

Агар талабот чандир бошад, пас бо камшавии нарх маблағи фурӯш зиёд мешавад, чунки ҳатто ҳангоми нархи паст бар воҳиди мол чунон ҳаҷми фурӯше ба миён меояд, ки барои баргардондани талафоти фурӯш дар натиҷаи пастшавии нархҳо кифоя мебошад. Дар ин ҳолат тағирёбии нархи мол тағирёбии маблағи фурӯшро ба самти муқобил ба миён меорад: бо паст шудани нарх талабот зиёд мешавад ва баръакс.

Ҳангоми ночандир будани талабот тағирёбии нархи моли фурӯхташаванда тағирёбии маблағи фурӯшро ба ҳамон як самт ба миён меорад.

Талаботи мутлақо ночандир – талабот аз нарх вобаста нест, маблағи фурӯш ва нарх бо як самт тағир меёбанд.

Чандирияти воҳидӣ – тағирёбии фоизии талабот ва нарх бо ҳам баробаранд, натиҷаҳо тағир намеёбанд.

Чандирияти мутлақи талабот – нарх аз талабот вобаста нест, маблағи фурӯш бо ҳамон самте тағир меёбад, ки нарх тағир ёфтааст.

Дар асоси ин гуна баҳодихӣ ояндабинии маблағи фурӯш ба ҷо оварда мешавад.

Мақсад ва вазифаҳои таҳлили истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо). Фаъолияти хоҷагидории корхонаҳои истеҳсолии барои таъмин намудани талаботҳои гуногуни ҷамъият ба боигарии иқтисодӣ пеш бурда мешавад. Дар шароитҳои бозор истеҳсолотро ҳамон корхонаҳое ба ҷо меоранд, ки шаклҳои ташкилӣ ва технологияи самараноктари истеҳсолотро меҳоянд ва метавонанд истифода баранд, чунки дар ин ҳолат ба онҳо бадастоварии фоидаи зиёдтар муяссар мегардад.

Сарватҳо ба он корхонаҳое ворид мешаванд, ки дар бозор ба моли онҳо талабот мавҷуд аст. Системаи бозор сарватҳои маҳдудро аз соҳаҳои корхонаҳои нафъноовар дур мекунад. Корхонаҳо истеҳсоли моли худро то он лаҳзае идома медиҳанд, ки дар бозор ба

моли онҳо талабот ҳаст ва фуруши он фоида меорад. Корхона бояд кадом намуди молро бо кадом андоза истеҳсол кунад ва бо кадом нарх онро фурушад, ба кучо маблағгузори кунад – инро механизми талабот ва пешниҳодот, меъери фоида, курси аксияҳову асьор, фозизи қарз барин омилҳо муайян мекунад.

Суръатҳои афзоиши истеҳсол ва фуруши маҳсулот, баландшавии сифати маҳсулот бевосита ба бузургии хароҷот, фоида ва даромаднокӣ таъсир мерасонанд. Фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ бояд ба он равона гардад, ки миқдори зиёдтарини маҳсулоти баландсифат бо хароҷоти камтарин истеҳсол ва фурухта шавад.

Мақсади таҳлили истеҳсол ва фуруши маҳсулот ин дарёфт намудани роҳҳои зиёдгардонии ҳаҷми фуруши маҳсулот нисбат ба рақибон, васеъгардонии ҳиссаи корхона дар бозори фуруши мол бо истифодаи бештарини иқтидори истеҳсолий ва дар натиҷа – афзун гардонидани фоидаи корхона мебошад.

Вазифаҳои асосии таҳлили ҳаҷми истеҳсол ва фуруши маҳсулоти корхона инҳоянд:

- баҳодиҳии динамикаи нишондиҳандаҳои асосии ҳаҷм, сохтор ва сифати маҳсулот;
- санҷиши мувозинат ва дурустии бизнес-планҳо, нишондиҳандаҳои планӣ, шиддатнокӣ ва воқеияти онҳо;
- ошкоркунии дараҷаи таъсири миқдории омилҳо ба тағирёбии бузургии ҳаҷми истеҳсол ва фуруши маҳсулот;
- ошкоркунии захираҳои дохилихоҷагии зиёдкунии ҳаҷмҳои истеҳсол ва фуруши маҳсулот;
- тартиб додани чорабиниҳо оиди истифодабарии захираҳои дохилихоҷағӣ барои баландбардории суръатҳои афзоиши истеҳсоли маҳсулот, беҳгардонии асортимент ва сифати он.

Объектҳои таҳлил дар ин самт инҳоянд:

- ҳаҷми истеҳсол ва фуруши маҳсулот;
- асортимент ва сохтори маҳсулот;
- сифати маҳсулот;
- мавзунии истеҳсолот.

Дар рафти таҳлили истеҳсол ва фуруши маҳсулот бояд сабабҳои ошкор карда шаванд, ки афзоиши истеҳсолотро боз медоранд, ба хусус:

- камбудии дар ташкили истеҳсолот ва меҳнат;
- истифодаи ғайриқилонаи сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ;

- маҳсулоти ноқис.

Таҳлили динамика ва иҷроиши плани истеҳсол ва фурӯши маҳсулот. Яке аз нишондиҳандаҳои ҷамъбастии самаранокии иқтисодии истеҳсолот ин афзоиши истеҳсоли маҳсулот (кор, хизматҳо) бо ифодаи арзишӣ мебошад. Маҳсулоти корхона натиҷаи ниҳони мустақими фаъолияти асосии он мебошад.

Истеҳсоли маҳсулот бо ченакҳои табиӣ, шартан-табиӣ, меҳнати ва арзишӣ баҳо дода мешавад. Нишондиҳандаҳои асосии ҳаҷми истеҳсол инҳоянд: маҳсулоти молӣ, умумӣ ва фурӯхташуда.

Маҳсулоти молӣ (ММ) ҳаҷми истеҳсолотро аз рӯи маҳсулоти (кор ва хизматҳои) пурра ба итмомрасида ва барои фурӯш нигаронидашуда баҳо медиҳад. Вай чунин унсурҳоро дар бар мегирад:

- арзиши маҳсулоти тайёр (МТ);
- нимтайёраҳои истеҳсоли худӣ, ки барои фурӯш ба берун аз корхона ва ё барои истифода дар сохтмони асосӣ ва хоҷагиҳои ғайриистеҳсолии корхона бароварда шудаанд (НТ_х);
- арзиши коркарди ашёи хом ва масолеҳи фармоишгар (АК_{АХМФ});
- арзиши олот, қолабҳо, асбобҳои, ки барои фурӯш ва ё қўшкунӣ ба ҳайати воситаҳои асосии корхона истеҳсол шудаанд (маҳсулоти сеҳҳои ёрирасон) (М_{СЕ});
- арзиши корҳои хислати саноатӣ дошта, ки барои дигар корхонаҳо иҷро карда шудаанд (К_{ХС}).

Ҳамин тариқ:

$$MM = MT + NT_x + AK_{AXMF} + M_{CE} + K_{XS}$$

Ҳаҷми умумии истеҳсолотро бо ифодаи арзишӣ *маҳсулоти умумӣ (МУ)* баҳо медиҳад, ки аз меҳнатфароғирӣ, масолеҳфароғирӣ ва даромаднокии маҳсулоти истеҳсолшуда вобаста мебошад. Дар он ҷойҳое, ки бақияҳои истеҳсолоти нотамои каманд ва ё дар давраҳои ҳисоботӣ тамоилоти зиёд надоранд, бузургиҳои маҳсулоти молӣ ва умумӣ як андоза доранд, дар ҳолатҳои дигар бошад ҳисобкунии маҳсулоти умумии корхона бо баътиборгирии бақияҳои истеҳсолоти нотамои ба ҷо оварда мешавад:

$$MU = MM \pm B_{инт} + A_{АХМФ},$$

дар ин ҷо: $\pm B_{инт}$ – тағирёбии бақияҳои истеҳсолоти нотамои; $A_{АХМФ}$ – арзиши ашёи хом ва масолеҳи фармоишгар.

Ҳаҷми умумии маҳсулот, кор ва хизматҳо ба таври воқеӣ бо нархҳои яклухт бе андоз аз арзиши изофашуда (ААИ), аксиз ва андозҳои махсус чен карда мешавад.

Маҳсулоти умумӣ ҳаҷми истеҳсолотро ҳам бо истеҳсолоти пурра ба итмомрасида ва барои фурӯш нигаронидашуда ва ҳам бо истеҳсолоти нотаом тавсиф медиҳад.

Маҳсулоти фурӯхташуда - ин арзиши маҳсулоти барои харидорон боркардашуда ва пардохтгардида мебошад.

Дар раванди таҳлил иҷроиши плани истеҳсол (агар план вучуд дошта бошад) санҷида мешавад ва ба тағирёбии ҳаҷми маҳсулот нисбат ба соли гузашта баҳо дода мешавад.

Таҳлил аз омӯзиши динамикаи истеҳсоли маҳсулот, ҳисобкунии суръатҳои афзоиш ва пешравии маҳсулот оғоз меёбад. Ахбори ибтидоӣ барои таҳлил дар ҷадвали таҳлилий (ҷадвали 4) ҷамъбаст карда мешавад. Дар ин вақт ҳаҷмҳои истеҳсол ва фурӯш бояд бо нархҳои қиёсшавандае ифода карда шаванд, ки асосан нархҳои давраи базисӣ мебошанд. Масалан, барои муайян намудани ҳаҷми маҳсулоти умумии давраи i бо нархҳои давраи базисӣ, бузургии он ба ҳосили зарби индексҳои нархҳо дар n давраи пешина тақсим карда мешавад:

$$6839 : 1,50 = 4559,$$

$$9537 : (1,46 \times 1,50) = 4355$$

$$13485 : (1,40 \times 1,46 \times 1,50) = 4398 \text{ ва ғ.}$$

Ҷадвали 4. Динамикаи истеҳсол ва фурӯши маҳсулот

Сол	Ҳаҷми истеҳсол бо нархҳои ҷорӣ	Индекси нархҳо	Ҳаҷми истеҳсол бо нархҳои соли базисӣ	Суръатҳои афзоиши истеҳсол, %		Ҳаҷми фурӯш	Суръатҳои афзоиши фурӯш, %	
				базисӣ	занҷирӣ		базисӣ	занҷирӣ
x1	4652	1,00	4652	100	100	4625	100	100
x2	6839	1,50	4559	98,0	98,0	4536	98,0	98,0
x3	9537	1,46	4355	93,6	95,5	4347	94,0	95,8
x4	13485	1,40	4398	94,5	100,1	4429	95,8	101,9
x5	18485	1,33	4533	97,4	103,1	4536	98,1	102,4
x6	25080	1,28	4805	103,3	106,0	4754	102,8	104,8

Суръатҳои афзоиши базисӣ бо таносуби ҳар як мавқеъ (сол) бар соли аввалии қатори динамикӣ ва суръатҳои афзоиши занҷирӣ бошанд бо таносуби ҳар як мавқеъ бар мавқеи соли пешина ҳисоб карда мешаванд.

Аз ҷадвал намоён аст, ки дар се соли аввалӣ пастшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба амал омада, дар се соли минбаъда бошад, вай ба андозае зиёд шудааст. Дар ҷамъбасти панҷ сол бошад ҳаҷми

истеҳсолот ба андозаи ҳамагӣ 3,3% ва ҳаҷми фурӯш бошад – 2,8% афзудааст. Агар дар солҳои аввали суръатҳои афзоиши истеҳсол ва фурӯш тақрибан баробар бошанд, пас дар солҳои охир суръатҳои афзоиши истеҳсол аз суръатҳои афзоиши фурӯши маҳсулот ба андозаи назаррас зиёдтар мебошанд. Ин вазъ аз ғуншавии бақияҳои маҳсулоти бафурӯшнарафта дар анборҳои корхона ва маҳсулоти пардохтнагардида гувоҳӣ медиҳад.

Суръатҳои афзоиш ва пешравии миёнасолонии истеҳсол ва фурӯши маҳсулотро бо ёрии миёнаи баркашгардидаи арифметикӣ ё геометрӣ ҳисоб намудан мумкин аст. Инро бо ёрии миёнаи геометрӣ ҳисоб мекунем:

$$T_{ИМ}^{афз} = \sqrt[n]{T_1 \times T_2 \times T_3 \times T_4 \times T_5 \times T_6} =$$

$$= \sqrt[5]{1,0 \times 0,98 \times 0,955 \times 1,01 \times 1,03 \times 1,06} = \sqrt[5]{1,032} = 1,0064 = 100,64\%$$

$$T_{ИМ}^{neu} = 100,64 - 100 = 0,64\%$$

$$T_{ФМ}^{афз} = \sqrt[5]{1,0 \times 0,98 \times 0,958 \times 1,019 \times 1,024 \times 1,048} = \sqrt[5]{1,027} =$$

$$= 1,0054 = 100,54\%$$

$$T_{ФМ}^{neu} = 100,54 - 100 = 0,54\%$$

Дар мисоли овардашуда суръати миёнасолонии пешравии истеҳсоли маҳсулот – 0,64%, фурӯши маҳсулот – 0,54% мебошад.

Баҳодихии иҷроиши плани истеҳсол ва фурӯши маҳсулот дар давраи ҳисоботӣ (моҳ, семоҳа, сол) бо ёрии методикаи дар ҷадвали 5 овардашуда ба ҷо оварда мешавад.

Ҷадвали 5. Таҳлили иҷроиши плани истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, ҳаз. сомонӣ

Маҳсулот	Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо нархҳои плани				Фурӯши маҳсулот			
	план	воқеъӣ	+, -	%-и план	план	воқеъӣ	+, -	%-и план
А	12500	16625	+4125	+33	13069	15682	+2613	+20,0
Б	7500	4275	-3225	-43	7534	4428	-3106	-41,2
Ҷамъ	20000	20900	+900	+4,5	20603	20110	-493	-2,39

Аз ҷадвал намоён аст, ки дар соли ҳисоботӣ плани истеҳсоли маҳсулот ба андозаи 4,5% барзиёд ва плани фурӯш ба андозаи 2,39% кам иҷро шудаанд. Ин вазъ аз зиёдшавии бақияҳои маҳсулоти бафурӯшнарафта дар анбор гувоҳӣ медиҳад.

Таҳлили фаврии истеҳсол ва боркунии маҳсулот дар асоси натиҷаи ҳисобкуние ба ҷо оварда мешавад, ки дар он маълумотҳои воқеӣ оиди истеҳсол ва боркунӣ аз рӯи ҳаҷм ва ассортименти якрӯзонаи маҳсулот, бо натиҷаи замшаванда аз аввали моҳ, инчунин тамоилот аз план инъикос мешаванд (ҷадвали 6).

Ҷадвали 6. Таҳлили фаврии иҷроиши плани истеҳсол ва боркунии маҳсулот, ҳаз. сомонӣ

Намуди маҳсулот	План		01.04.2005 г.				02.04 ва ғ.
	Дар як шабо-нарӯз	Дар моҳ	План аз аввали моҳ	Ҳаҷми воқеӣ		Тамоилот аз план	
				Дар як шабо-нарӯз	Аз аввали моҳ		
Маҳсулоти А							
истеҳсол	100	625	100	95	95	-5	
боркунӣ	105	630	105	110	110	+5	
Маҳсулоти Б							
истеҳсол	30	400	30	35	35	+5	
боркунӣ	35	410	35	39	39	+4	
Ҷамъ							
истеҳсол	150	1025	150	140	140	-10	
боркунӣ	160	1040	160	166	166	+6	

Таҳлили фуруши маҳсулот бо таҳлили иҷроиши ўҳдадорихоӣ аҳдномавӣ оиди равонкунии маҳсулот алоқаи зич дорад. Иҷро нагардидани плани аҳдномаҳо барои корхона таъсири манфӣ мерасонад, ки бо камшавии маблағи фуруш, фоида, супоридани ҷаримаҳо зоҳир мегардад. Ба ғайр аз ин, дар шароитҳои рақобат корхона метавонад бозорҳои фуруши худро аз даст диҳад, ки ин ба пастшавии истеҳсолот меоварад. Пурра равон накардани маҳсулоти тайёр на фақат ба натиҷаҳои фаъолияти корхонаи таҳлилшаванда, балки инчунин ба фаъолияти муассисаву ташкилотҳои савдо, нақлиёт, корхонаҳои дорои технологияи ҳамҷоя, ва ғ. таъсири манфӣ мерасонад. Ҳангоми таҳлили фуруши маҳсулот ба иҷроиши ўҳдадорихоӣ оиди фармоиши давлатӣ, равонакуниҳои ҳамҷоявӣ ва экспорти маҳсулот диққати муҳим бояд дод.

Дар рафти таҳлили истеҳсол ва фуруши маҳсулот бояд инчунин таваккали маҳсулоти бафурушнараванда, ки дар натиҷаи афтидани талабот ба он ба миён меояд, баҳо дода шавад. Вай бо бузургии тала-

фоти имкони моддӣ ва маънавии корхона аз ин ҳисоб муайян карда мешавад. Ҳар як корхона бузургии талафоти худро ҳангоми ба фурӯш нарафтани ягон миқдори маҳсулот бояд донад. Барои он ки бафурӯшнаравии маҳсулот ба миён наояд, бояд омилҳои пайдоиши он бо мақсади ҷустуҷӯи роҳҳои маҳв ва ё камкунии талафот омӯхта шаванд.

Сабабҳои дохилии пайдошавии маҳсулоти бафурӯшнараванда инҳо шуда метавонанд: нодуруст тартиб додани пешомади талабот бар маҳсулот; сиёсати нодурусти нархии корхона; пастшавии рақобатнокии маҳсулот дар натиҷаи сифати пасти ашёи хом, таҷҳизот, технологияи қафомонда, таҳассуси пасти кормандон; ташкили нодурусти раванди фурӯш ва рекламаи маҳсулот.

Сабабҳои берунии пайдошавии маҳсулоти бафурӯшнараванда инҳо шуда метавонанд: пардохтнотавонии харидорон; демографӣ; иҷтимоӣ-иқтисодӣ; сиёсӣ ва ғ.

Ҳар як мол бояд фақат дар ҳама вақте истеҳсол карда шавад, ки барои он талаботи пардохтнотавони бо фармоиш ё аҳдномаҳо қави-гардида вучуд дошта бошад.

Барои баҳо дода тавонистани таваккали ба фурӯш нарафтани маҳсулот бояд таъминнокии маҳсулот бо фармоиш ва аҳдномаҳо, динамикаи бақияҳои маҳсулоти тайёри ҳар як намуд, саҳми онҳо дар ҳаҷми умумии фурӯш таҳлил карда шаванд.

Нишондиҳандаи ҷамъбасти муҳими барои тавсифи суръати фурӯши маҳсулот истифодашаванда ин *давомнокии дар давраи фурӯш қароргирии маҳсулот* мебошад. Барои ҳисоб намудани ин нишондиҳанда бақияҳои миёнаи маҳсулоти тайёр ба ҳаҷми якрӯзонаи фурӯш тақсим карда мешаванд. Афзоиши дараҷаи он оиди мушкилиҳои фурӯши маҳсулот ва афзоиши таваккали бафурӯшнаравии он гувоҳӣ медиҳад.

Таҳлили ассортимент ва сохтори маҳсулот. Натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидории корхона бештар аз ассортимент ва сохтори истеҳсол ва фурӯши маҳсулот муайян мегарданд. Дар ҳаёти маҳсулоти молӣ ва фурӯхташуда вучуд доштани намудҳои маҳсулоти камдаромаднок ва ё бафурӯшнараванда мумкин аст. Барои роҳ надодан ба оқибатҳои ин бояд омилҳои ба талабот таъсиррасонанда бо мақсади маҳв ё кам кардани талафот, омӯхта шаванд. Аз ин бармеояд, ки корхона бояд оиди бунёдкунии ассортименти молӣ доимо кор барад. Мақсади асосии сиёсати ассортиментии корхона ин аст, ки кори корхонаро ба самти истеҳсоли молҳои равона кунонад, ки аз ҷиҳати сохтор, хусусиятҳои истеъмолӣ ва сифаташон

ба талаботҳои харидорон мувофиқати бештар дошта бошанд. Корхона бояд ҳангоми бунёдкунии ассортимент ва сохтори маҳсулот истифодабарии босамари сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ дар ихтиёр дошташро низ ба ҳисоб гирад.

Системаи бунёдгардии ассортимент чунин ҷиҳатҳои муҳимро дар бар мегирад:

- муайянкунии талаботҳои ҷорӣ ва ояндаи харидорон;
- баҳодиҳии дараҷаи рақобатнокӣ маҳсулоти истеҳсолшаванда ё барои истеҳсол баплангирифташуда;
- омӯзиши даври зисти маҳсулот дар бозорҳо ва қабули чораҳои мувофиқ оиди татбиқкунии намудҳои навтар ва мукамалтари маҳсулот ва аз программаи истеҳсоли бардоштани маҳсулоти камсамар ва маънаван кӯҳнашуда;
- баҳодиҳии самаранокӣ иқтисодӣ ва дараҷаи таваккали тағиротҳо дар ассортименти маҳсулот.

Тавсифи умумии тағиротҳоро дар ассортименти маҳсулот коэффисиенти ҳамном медиҳад, ки сатҳи он бо таносуби ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти дар иҷроиши план баҳисобгирифташуда бар бузургии базисии истеҳсоли маҳсулот муайян карда мешавад. Дар ин вақт барои иҷроиши плани ассортимент истеҳсоли воқеии маҳсулоти ҳар як намуд (вале на зиёд аз ҳаҷми баплангирифташуда) ба ҳисоб гирифта мешавад. Коэффисиенти тағиротҳои ассортименти маҳсулотро бо истифодабарии маълумотҳои ҷадвали 5 ҳисоб мекунем:

$$K_{ac} = \frac{12500 + 4275}{20000} = 0,84.$$

Бузургии ин коэффисиент нишон медиҳад, ки дар сиёсати ассортиментии корхона тағиротҳои муҳиме рӯх додаанд: истеҳсоли маҳсулоти намуди яқум зиёд ва истеҳсоли маҳсулоти намуди дувум кам шудааст.

Зиёдшавии ҳаҷми истеҳсол (фурӯш)-и як намуд ва камшавии истеҳсол (фурӯш)-и намуди дигари маҳсулот ба тағирёбии сохтори истеҳсолот меорад, яъне вазни қиёсии баъзе намудҳо зиёд ва аз боқимондашон кам мешавад.

Тағирёбии сохтори истеҳсол ва фурӯши маҳсулот ба ҳамаи нишондиҳандаҳои иқтисодии корхона, чун ҳаҷми истеҳсол бо ифодаи арзишӣ, масолеҳфарогирӣ, арзиши аслии маҳсулоти молӣ, фоида, даромадноқӣ ва ғ. таъсири калон мерасонад. Агар вазни қиёсии маҳсулоти қиматтар зиёд шавад, пас ҳаҷми истеҳсол бо ифодаи ар-

зишй меафзояд ва баръакс. Ҳамин аҳвол бо бузургии фоида низ ҳангоми зиёдшавии саҳми маҳсулоти сердаромад ва мувофиқан камшавии саҳми маҳсулоти камдаромад рӯх медиҳад.

Ҳисобкунии таъсири сохтори истеҳсолро ба дараҷаи нишондиҳандаҳои номбаршуда бо истифодаи усули гузоришҳои занҷирӣ ба ҷо меорем (ҷадвали 7).

Ҷадвали 7. Таҳлили сохтори маҳсулоти молӣ

Маҳсулот	Нархи яқлухти маҳсулот, сомонӣ	Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, дона		Сохтори маҳсулот, %		Истеҳсоли маҳсулот бо нархҳои план, сомонӣ			Тағирёбии истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби сохтор, сомонӣ
		план	воқеъӣ	план	воқеъӣ	план	Воқеъӣ бо сохтори планӣ	воқеъӣ	
А	1250	2500	3325	50	70	3125000	2968750	4156250	+1187500
Б	750	2500	1425	50	30	1875000	1781250	1068750	-712500
Σ	-	5000	4750	100	100	5000000	4750000	5225000	+475000

$$\begin{aligned} ИМ_1 &= \sum(ИМ_{1,у.м.} \times Br_{i1} \times Z_{i0}) = \\ &= (4750 \times 0,70 \times 1250) + (4750 \times 0,30 \times 750) = \\ &= 4156250 + 1068750 = 5225000 \text{ сомонӣ}; \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} ИМ_2 &= \sum(ИМ_{1,у.м.} \times Br_{i0} \times Z_{i0}) = \\ &= (4750 \times 0,50 \times 1250) + (4750 \times 0,50 \times 750) = \\ &= 2968750 + 1781250 = 4750000 \text{ сомонӣ}; \end{aligned}$$

$$\Delta ИМ_{схтр} = ИМ^1 \cdot ИМ^2 = 5225000 - 4750000 = +475000 \text{ сомонӣ}.$$

Агар иҷро нашудани плани истеҳсол барои ҳар ду намуди маҳсулот баробар ба андозаи 5% ба амал меомад ва сохтори баплангирифташуда вайрон намегардид, пас ҳаҷми умумии истеҳсол бо нархҳои планӣ 4750000 сомониро ташкил меод. Ҳангоми сохтори воқеъӣ вай ба андозаи 475000 сомонӣ зиёд аст. Яъне дар ҳаҷми умумии истеҳсол саҳми маҳсулоти қиматтар зиёд шудааст.

Ҳамин гуна натиҷаҳои ҳисобкуниро бо тарзи соддатар, яъне бо истифодабарии усули фарқҳои фоизӣ (нисбӣ) низ ба даст овардан мумкин. Барои ин фарқи байни коэффисиентҳои иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулотро, ки дар асоси ҳаҷмҳои арзишӣ ($K_{арз} = 5225000 : 5000000 = 1,045$) ва шартан табиӣ (масалан, бо меёрсоатҳо) ($K_{маб} = 4750 : 5000 = 0,95$) ҳисоб карда шудааст, ба ҳаҷми дар план нишондодашудаи истеҳсоли маҳсулот бо ифодаи арзишӣ зарб мезанем:

$$\Delta ИМ_{схмп} = (K_{ст} - K_{м}) \times ИМ_0 = (1,045 - 0,95) \times 5000000 = +475000 \text{ сомонӣ.}$$

Бо ҳамин тарз таъсири сохтори маҳсулоти фурӯхташуда ба маблағи фурӯш ва дигар нишондиҳандаҳои фаъолияти корхона (меҳнатфарогирӣ, масолеҳфарогирӣ, маблағи умумии хароҷот, фоида, даромаднокӣ ва ғ.) ҳисоб карда мешавад, ки барои ҳаматарафа баҳо додани самаранокии сиёсати ассортиментиву сохтории корхона мусоидат мекунад.

Таҳлили вазъи молҳо дар бозорҳои фурӯш. Аз бозорҳои фурӯш ҳаҷми фурӯш, дараҷаи миёнаи нархҳо, маблағ аз фурӯши маҳсулот, маблағи фоидаи гирифташаванда ва дигар нишондиҳандаҳо вобаста мебошанд. Пеш аз ҳама динамикаи вазъи ҳар як намуди маҳсулот дар бозорҳои фурӯш дар якҷанд соли охир бояд омӯхта шавад (ҷадвали 8).

Ҷадвали 8. Таҳлили динамикаи бозорҳои фурӯши маҳсулот

Нишондиҳандаҳо	2002	2003	2004
Маҳсулоти А			
Ҳаҷми фурӯши маҳсулот, дона	2500	2500	3136
Нархи воҳиди маҳсулот, сомонӣ	85	110	145
Арзиши аслии воҳиди маҳсулот, сомонӣ	70	90	115
Фоида, сомонӣ	37500	50000	94080
Даромаднокӣ, %	21,4	22,2	26,1
Маҳсулоти Б			
Ҳаҷми фурӯши маҳсулот, дона	2550	2250	1476
Нархи воҳиди маҳсулот, сомонӣ	55	68	93
Арзиши аслии воҳиди маҳсулот, сомонӣ	48	60	83
Фоида, сомонӣ	17850	18000	14760
Даромаднокӣ, %	14,6	13,3	12,0

Аз ҷадвали 8 намоён аст, ки дар ду соли охир талабот бар маҳсулоти Б ва дараҷаи даромаднокии он паст шуда истодаанд. Барои маҳсулоти А бошад афзоиши ҳаҷми фурӯш ва даромаднокӣ мушоҳида мешавад.

Аз натиҷаҳои таҳлил чор навъи (категорияи) молҳо ҷудо карда мешаванд:

- молҳои, ки фоидаи асосии корхонаро оварда, ба баландшавии сатҳи иқтисодӣ меоранд;
- молҳои, ки ҳоло дар баландшавии иқтисодӣ саҳми на он қадар зиёд гузошта, фоида меоранд ва ба маблағгузориҳо эҳтиёҷ надоранд;

- молҳои нав, ки ба реклама эҳтиёҷ дошта, ҳоло фоида намеоранд, вале дар оянда фоида меоранд;
- молҳои, ки фоида намеоранд.

Чунин гурӯҳбандии маҳсулоти корхона имконият медиҳад, ки стратегияи дурусте интихоб карда шавад, ки барои дастгирии молҳои дар оянда фоидаи зиёд оваранда равона шуда бошад.

Дар ин вақт бояд марҳалаи даври зист, ки дар он ҳар як мол, дар ҷиҳатҳои алоҳидаи бозор қарор дорад, ба ҳисоб гирифта шавад:

- *марҳалаи якум* – омӯзиш ва санҷиши ғояи бунёдкунии моли нав ва пас истеҳсоли худи мол;
- *марҳалаи дувум* – барориши мол ба бозор ва татбиқи он, ки дар натиҷаи он пешравӣ доштан ё надоштани мол дар бозор муайян мешавад. Фоида дар ин марҳала начандон зиёд аст, чунки воситаҳои зиёде барои реклама ва теладиҳӣ ба бозор сарф мешаванд;
- *марҳалаи сеvvум* – афзоиш ва инкишофи фурӯш, ки дар он фурӯши мол ба фоида овардан оғоз мекунад. Вай тамоми хароҷотро зуд мепӯшонад ва манбаи фоида мегардад, вале боз ҳам хароҷоти зиёдтарро барои реклама ва теладиҳӣ ба бозор талаб мекунад;
- *марҳалаи чорум* – мол дорои бозори устувор буда, ба вай талабот ҳаст ва вай даромади доимӣ меорад, чунки хароҷотро барои ба бозор теладиҳӣ талаб накарда, фақат барои дастгирии рекламавӣ хароҷот талаб мекунад;
- *марҳалаи панҷум* – пуршавии бозор аз мол ва пастравии фурӯш, ки дар он ҳаҷми фурӯш аввал кам шуда ва пас бо суръати баланд поён мефурояд.

Натиҷаҳои таҳлил бояд ба роҳбарияти корхона дар бунёд намудани ассортименти молҳои мувофиқи стратегия ва талаботҳои рақобати бозорӣ кӯмак намоянд.

Ҳангоми таҳлил бояд инчунин рақибони воқеӣ ва имконии корхона ошкор карда шуда, ҷиҳатҳои пурзӯр ва сусти фаъолияти онҳо, имкониятҳои молиявӣ ва стратегияи рақибон дар соҳаи забткунии бозор, технологияи истеҳсолот, сифати маҳсулот ва сиёсати нархии онҳо муайян карда шаванд. Ин имконият медиҳад, ки тарзи рафтори ояндаи рақибон пешбинӣ шуда, тарзҳои хубтари мубориши рақибона интихоб карда шаванд.

Таҳлили сифати маҳсулот. Масъалаи сифат – ин масъалаи сарфаи сарватҳои моддӣ, меҳнати ва молиявӣ мебошад. Сифат бо эъти- моднокӣ, дарозумрӣ, бехатарӣ барин хосиятҳои мол ифода меёбад.

Дар шароитҳои бозор таъмин намудани рақобаттавонӣ, бастанӣ аҳдномаҳои нафъноктар фақат ба он корхонаҳои муяссар мегардад, ки дараҷаи сифати моли онҳо ба талаботҳои бозор бештар мувофиқат мекунад.

Баҳодихии сифат дар асоси нишондиҳандаҳои бунёд карда мешавад, ки рақобаттавонии маҳсулотро инъикос менамоянд. Сифат – ин бузургии тағирёбанда буда, аз чунин омилҳо вобаста мебошад:

- дараҷаи техника ва технологияи истифодашаванда;
- дараҷаи ихтисоси кормандон;
- интизоми меҳнат.

Нишондиҳандаҳои ҷамъбасти, ҷузъӣ ва ғайримустақими сифати маҳсулот фарқ карда мешаванд.

Нишондиҳандаҳои ҷамъбасти сифати тамоми маҳсулоти истеҳсолшударо новобаста аз намудҳо ва таъиноти он васф мекунад, масалан:

- вазни қиёсии маҳсулоти сертификатдошта (сертификат – шаҳодатномаи сифат) дар ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулот;
- вазни қиёсии маҳсулоти нав дар ҳаҷми умумии он;
- вазни қиёсии маҳсулоти навъи олій;
- коэффисиенти миёнаи навънокӣ (таносуби арзиши маҳсулоти истеҳсолшуда бар арзиши он бо нархҳои навъи якум);
- вазни қиёсии маҳсулоти ба стандартҳои ҷаҳонӣ мувофиқбуда;
- вазни қиёсии маҳсулоти экспортшаванда, аз он ҷумла ба мамлакатҳои саноатшон мутараққӣ.

Нишондиҳандаҳои ҷузъӣ сифат хосиятҳои техникӣ ва истеъмолии маҳсулотро инъикос мекунад. Масалан, дар саноати ҳӯрокворӣ сифатро чунин аломатҳои нишон медиҳанд: рағаннокӣ, мавҷудияти ҷузъҳои бегона, такшинҳо; дар саноати мошинасозӣ – эътимоднокӣ, дарозумрӣ, ҳосилнокӣ ва ғ.

Нишондиҳандаҳои ғайримустақим – ин ҷаримаҳо, ҳаҷм ва вазни қиёсии маҳсулоти ноқис, вазни қиёсии маҳсулоти баргардонидашуда (рекламатсияшуда), талафот аз ноқис ва ғ. мебошанд.

Вазифаҳои асосии таҳлили сифат инҳоанд:

- омӯзиши динамикаи нишондиҳандаҳои сифат;
- баҳодиҳии дараҷаи иҷроиши плани сифат;
- ошкоркунии сабабҳои пастшавии сифат;
- муқаррар намудани таъсири тағирёбии сифат ба нишондиҳандаҳои натиҷавии кори корхона.

Таҳлили сифат аз баҳодиҳии умумии иҷроиши супориш ва динамикаи барориши маҳсулоти сертификатдошта оғоз меёбад. Маълумотҳо барои таҳлил аз ҳисобдорӣ буғалтерӣ ва ҳисоботи фаврӣ-техникӣ гирифта мешаванд.

Яке аз аломатҳои муҳими баҳодиҳандаи сифати мол ин доштаи сертификат мебошад. Сертификат пас аз санҷиши сифати мол бо роҳи сертификатсия дода мешавад. Сертификатсия – ин амалиёте мебошад, ки ба воситаи он органҳои босалоҳият мувофиқати намудҳои алоҳидаи маҳсулотро бо талаботҳои аз санадҳои меъёри-ву маълумотӣ бароянда санҷида ва шаҳодат медиҳанд. Дараҷаи сифат дар тамоми мамлакатҳо мувофиқи санадҳои меъёри-ву техникий дар соли 1987 аз тарафи Комиссияи байналхалқии оиди стандарти-кунӣ қабул гардида баҳо дода мешавад.

Нишондиҳандаҳои таҳлилии сифати маҳсулотро ифодакунанда инҳоанд: вазни қиёсӣ (B_k) ё коэффисиенти ($K_{\text{мсерт}}$) маҳсулоти сертификатсияшуда (МС) дар ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда (МУ) бо нархҳои яклухти корхона бе андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо:

$$B_k = \frac{MC}{MU} \times 100\%,$$

$$K_{\text{мсерт}} = \frac{MC}{MU}.$$

Ин нишондиҳандаҳо ҳиссаи маҳсулотро бо фоиз ва ё сатҳи онро бо дирамҳо дар 1 сомонии ҳаҷми умумии маҳсулот (кор, хизматҳо) ифода мекунанд.

Вазни қиёсӣ ё коэффисиенти маҳсулоти сертификатсияшудаи воқеъиро бо нишондиҳандаҳои монанди соли гузашта ва ё бузургии супориши плани муқоиса намуда, оиди иҷроиши плани баландбардорӣ сифат нисбат ба соли гузашта ҳукм рондан мумкин.

Ҳангоми иҷро нашудани супориши плани сифат бояд номгуи (номенклатураи) маҳсулоти сертификатсияшуда таҳлил карда шавад ва муқаррар карда шавад, ки аз рӯи кадом намудҳои маҳсулот ҳаҷми воқеӣ аз дараҷаи плани фарқ мекунад. Бояд сабабҳои тағирёбии вазни қиёсии маҳсулоти сертификатсияшуда нисбат ба соли гузашта рӯшан карда шаванд (ҷадвали 9).

Дар асоси ҳисобкуниҳои иҷрокардашуда хулоса баровардан мумкин аст, ки супориши плани баландбардории сифати маҳсулоти истеҳсолшуда барзиёд иҷро шудааст.

Ҷадвали 9. Таҳлили нишондиҳандаҳои ҷамъбасти сифати маҳсулот

Нишондиҳанда	Дар соли гузашта	Дар соли ҳисоботи	
		план	воқеӣ
Ҳаҷми маҳсулот (кор, хизматҳо) бо нархҳои яклухти воқеии амалкунандаи корхона (бе ААИ ва аксизҳо), сомонӣ	1113500	1237500	1362500
Арзиши маҳсулоти сертификатсияшуда бо нархҳои яклухти воқеии амалкунандаи корхона (бе ААИ ва аксизҳо), сомонӣ	564500	638500	709750
Вазни қиёсии маҳсулоти сертификатсияшуда дар ҳаҷми умумии маҳсулот (кор, хизматҳо), %	50,7	51,6	52,1

Корхона ният дошт, ки ҳиссаи маҳсулоти сертификатсияшударо нисбат ба соли гузашта ба 0,9 пункти фоизӣ баландтар кунад (51,6-50,7), воқеъан бошад, ҳиссаи маҳсулоти ба стандартҳои ҷаҳонӣ мувофиқаткунандаи сертификатсияшуда нисбат ба соли гузашта ба андозаи 1,4 пункти фоизӣ (52,1-50,7) ва нисбат ба план бошад – 0,5 (52,1-51,6) пункт зиёд шудааст.

Дар шароитҳои бозор аҳамияти шаклҳои иқтисодии ҷимояи манфиатҳои истеъмолкунанда аз раванкунии маҳсулоти бесифат пурзӯр мегардад. Яке аз шаклҳои ҷимояи манфиатҳо ин аст, ки истеъмолкунандагон дорои ҳуқуқи пешниҳод кардани рекламатсия мебошанд.

Рекламатсия – даъво мебошад, ки харидор (истеъмолкунанда) бо сабаби гирифтани моли сифаташ ба шартҳои аҳднома ё созишнома мувофиқат накунанда ба раванкунандаи маҳсулот пеш мегузорад.

Вуҷуд доштан ё надоштани рекламатсия ин нишондиҳандаи ҷамъбастии ноустувории (устувории) сифати маҳсулот мебошад.

Мавҷуд будани маҳсулоти рекламатсияшуда ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташударо кам мекунад, арзиши аслиро зиёд мекунад, фоидааро паст гардонид, вазъи молиявии корхонаро бад мекунад.

Дар рафти таҳлил инҳо ошкор карда мешаванд:

- миқдори рекламатсияи гирифташуда умуман ва барои намудҳои муҳимтарини маҳсулот;
- миқдор ва арзиши маҳсулоте, ки барои он рекламатсия қабул шудааст;
- вазни қиёсии маҳсулоти рекламатсияшуда дар ҳаҷми умумии маҳсулоти фурӯхташуда бо нархҳои амалкунандаи яклухт.

Пас динамикаи сифати рекламатсияҳои қабулгардида, арзиш ва ҳиссаи маҳсулоти рекламатсияшуда нисбат ба соли гузашта ва як чанд солҳои гузашта умуман ва барои намудҳои муҳимтарини маҳсулот таҳлил карда мешавад. Ин барои ошкор намудани маҳсулоти рекламатсияи зиёд дошта ва ба баландкунии сифат равон намудани диққат мусоидат мекунад (ҷадвали 10).

Ҷадвали 10. Таҳлили динамикаи рекламатсия

Нишондиҳандаҳо	Соли гузашта	Соли ҳисоботӣ
1. Ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташуда бо нархҳои яклухти амалкунанда, сомонӣ	2785000	3155000
Аз он ҷумла: маҳсулоти А	1132000	1066500
маҳсулоти Б	57250	73500
2. Ҳамагӣ рекламатсия қабул шудааст:		
• дона	200	492
• сомонӣ	48450	52050
• бо фоизи ҳаҷми умумии маҳсулоти фурӯхташуда	1,74	1,65
Аз он ҷумла: 2.1. Барои маҳсулоти А		
• дона	62	48
• сомонӣ	6000	4800
• бо фоизи ҳаҷми умумии фурӯши маҳсулоти А	0,53	0,45
2.2. Барои маҳсулоти Б		

• дона	85	125
• сомонӣ	2851	3352
• бо фоизи ҳаҷми умумии фуруши маҳсулоти Б	4,98	4,56

Ин ҳисобкуниҳо нишон медиҳанд, ки сифати маҳсулот нисбат ба соли гузашта хубтар шудааст: вазни қиёсии маҳсулоти рекламатсияшуда умуман ба андозаи 0,09 пункт (1,65-1,74) кам шудааст; барои маҳсулоти А – 0,08 пункт (0,45-0,53) ва барои маҳсулоти Б – 0,42 пункт (4,56-4,98) кам шудааст.

Вале, бо вучуди мавҷуд будани тамоюли умумии пастшавии ҳиссаи рекламатсия, вазни қиёсии он барои маҳсулоти Б баланд аст ва аз бузургии ҳамин нишондиҳанда барои тамоми маҳсулот тақрибан 3 маротиба зиёд мебошад (4,56:1,65).

Аз натиҷаҳои ҳисобкуниҳо бояд барои баланд намудани сифати маҳсулоти Б қарорҳои идоракунии мувофиқ қабул карда шаванд.

Дар интиҳои таҳлил бояд таъсири маҳсулоти рекламатсияшуда (пастшавии сифат) ба натиҷаҳои молиявии фаъолият ошкор карда шавад. Барои ҳисоб кардани таъсири миқдории маҳсулоти рекламатсияшуда ҳиссаи планӣ (ё ҳиссаи соли гузашта)-и ғоидаро дар ҳаҷми умумии маҳсулоти фурухташуда ба ҳаҷми маҳсулоти рекламатсияшуда бо нархҳои яклухти амалкунанда зарб кардан лозим.

Дар қатори нишондиҳандаҳои муоинашуда боз коэффисиенти навънокӣ муайян ва таҳлил карда мешавад. Нишондиҳандаҳои навънокӣ на дар ҳама соҳаҳои саноат, балки фақат дар он соҳаҳои ҳисоб карда мешаванд, ки дар онҳо маҳсулот ба навъҳо ҷудо карда мешавад, ё ин ки маҳсулот вобаста аз сифаташ нархҳои гуногун дорад (масалан, саноати сабук ва ҳӯрокворӣ). Дар ин гуна соҳаҳо нишондиҳандаи ҷамъбасти сифат ин коэффисиенти навънокӣ (K_n) ва нархи миёнаи онро ифодакунанда (Z) мебошанд. Ҳам навъи миёна ва ҳам нархи миёна бо ёрии миёнаи арифметикии баркашгардида муайян карда мешаванд.

Ҳангоми баҳодиҳии иҷроиши план бо коэффисиенти навънокӣ ҳиссаи воқеии ҳар як навъ дар ҳаҷми умумии маҳсулот бо қимати плании он муқоиса карда мешавад, ҳангоми омӯзиши динамикаи сифат бошад – вай бо маълумотҳои соли гузашта муқоиса карда мешавад.

Коэффисиенти навънокӣ (K_n) ҳамчун таносуби арзиши маҳсулоти ҳамаи навъҳо ($\sum q_{i,z_i}$) бар арзиши маҳсулоти бо навъи яқум ҳисобшуда ($\sum q_{i,z_{n1}}$) муайян карда мешавад:

$$K_n = \frac{\sum q_i z_i}{\sum q_i z_{n1}}$$

Тағирёбии сифати маҳсулот ба тағирёбии ҳаҷми фурӯш ва фоида таъсир мерасонад. Барои таҳлил намудани таъсири тағирёбии сифат ба ҳаҷми истеҳсол ва фурӯш ин корҳо бояд иҷро карда шаванд:

- коэффисиенти навънокии планӣ ва воқеӣ, тамоилоти онҳо ҳисоб карда шавад, ба тағирёбии сифат баҳо дода шавад;
- бо ёрии миёнаи арифметикии баркашгардида нархи миёнаи планӣ ва воқеӣ ҳисоб, тамоилоти онҳо муайян карда ва баҳо дода шавад;
- таъсири миқдории тағирёбии сифат ба тағирёбии арзиши фурӯш ҳисоб карда шавад. Барои ин тамоилоти нархи миёнабаркашгардидаро ба ҳаҷми воқеии истеҳсол зарб намудан лозим.

Баъд дар рафти таҳлил таъсири сифати маҳсулотро ба тағирёбии маҳсулоти молӣ (ΔMM), маблағи фурӯш ($\Delta M\Phi$) ва фоида (ΔP) бо чунин формулаҳо ҳисоб намудан лозим:

$$\Delta MM = (Z_1 - Z_0) \times IM_{\text{бс}},$$

$$\Delta M\Phi = (Z_1 - Z_0) \times \Phi M_{\text{бс}},$$

$$\Delta P = ((Z_1 - Z_0) \times \Phi M_{\text{бс}}) - ((S_1 - S_0) \times \Phi M_{\text{бс}}),$$

дар ин ҷо: Z_0, Z_1 – нархи маҳсулот мувофиқан то ва баъди тағирёбии сифат; S_0, S_1 – арзиши асли мувофиқан то ва баъди тағирёбии сифат; $IM_{\text{бс}}$ – миқдори истеҳсоли маҳсулоти баландсифат; $\Phi M_{\text{бс}}$ – ҳаҷми фурӯши маҳсулоти баландсифат.

Агар корхона маҳсулоти навънок истеҳсол намояд ва тағирёбии навъии ҳайати он ба амал ояд, пас аввал бояд ҳисоб кард, ки нархи миёнабаркашгардида ва арзиши аслии миёнабаркашгардидаи воҳиди маҳсулот чӣ гуна тағир ёфтаанд ва баъд бо ёрии формулаҳои дар боло овардашуда таъсири навънокӣ (ҳайати навъӣ) ба истеҳсоли маҳсулоти молӣ, маблағи фурӯш ва фоида муайян карда мешавад.

Ҳисобкунии таъсири навънокии маҳсулотро ба ҳаҷми истеҳсоли он бо ифодаи арзишӣ (ҷадвали 11) бо усули фарқҳои мутлақ иҷро намудан мумкин: тағирёбии вазни қиёсӣ барои ҳар як навъ (ΔBK_i) бояд ба нархи навъи мувофиқ (Z_i) зарб карда шавад, натиҷаҳоро ҷамъ карда, ба ҳаҷми умумии воқеии истеҳсоли ҳамин намуди маҳсулот бо ифодаи табиӣ ($IM_{\text{ум.1}}$) зарб бояд намуд:

$$\Delta IM_{\text{навъ}} = \sum (\Delta BK_i \times Z_i) \times IM_{\text{ум.1}}$$

Чадвали 11. Таъсири ҳайати навъӣ ба тағирёбии дараҷаи миёнаи нархи маҳсулоти А

Навъи маҳсулот	Нарх, сомонӣ	Сохтори маҳсулот			Тағирёбии нархи миёна, сомонӣ
		план	воқеӣ	тағирёбӣ, +, -	
Якум	1350	0,70	0,75	+0,5	$(+0,05) \times 1350 = +67,5$
Дуввум	1000	0,30	0,25	-0,5	$(-0,05) \times 1000 = -50$
Ҷамъ		1,00	1,00	-	+17,5

Ҷи тавре аз чадвали 11 намоён аст, бо баландшавии сифати маҳсулот (зиёдшавии ҳиссаи маҳсулоти навъи якум ва камшавии ҳиссаи маҳсулоти навъи дуввум) нархи миёнаи маҳсулоти А аз бузургии плании он ба андозаи 17,5 сомонӣ зиёд аст. Арзиши тамоми истеҳсоли воқеии ҳамин маҳсулот ба андозаи 58187,5 сомонӣ $(17,5 \times 3325)$ ва маблағи фуруш бошад ба андозаи 54880 сомонӣ $(17,5 \times 3136)$ зиёд шудааст.

Бо ҳамин тарз тағирёбии дараҷаи арзиши аслии маҳсулот аз ҳисоби навънокӣ низ муайян карда мешавад (чадвали 12):

Чадвали 12. Таъсири навънокӣ ба тағирёбии сатҳи миёнаи арзиши аслии маҳсулоти А

Навъи маҳсулот	Арзиши аслии маҳсулот, сомонӣ	Сохтори маҳсулот			Тағирёбии нархи миёна, сомонӣ
		план	воқеӣ	тағирёбӣ, +, -	
Якум	1050	0,70	0,75	+0,5	$(+0,05) \times 1050 = +52,5$
Дуввум	875	0,30	0,25	-0,5	$(-0,05) \times 875 = -43,75$
Ҷамъ		1,00	1,00	-	+8,75

Пас таъсири тағирёбии навънокӣ ба маблағи фоида муайян карда мешавад:

$$\Delta P_{навъ} = (\Delta Z_{навъ} - \Delta S_{навъ}) \times \Phi M_{ум.1} = (17,5 - 8,75) \times 3136 \text{ дона} = 27440 \text{ сомонӣ.}$$

Таҳлили талафот аз ноқис. Ноқис дар истеҳсолот гуфта ҳамоно маҳсулоте фаҳмида мешавад, ки бо хислатҳои техникӣ ё сифатии худ ба стандарти ҳамин намуди маҳсулот мувофиқат намекунад ва вазифаҳои ҳамин намуди маҳсулотро иҷро карда наметавонад.

Ноқиси истеҳсолот ин аломати (нишондиҳандаи) сифати маҳсулот нест, чунки ноқис – ин худ хароҷоти ғайриистеҳсолий мебошад. Вале арзиш ва дараҷаи маҳсулоти ноқис хислати муҳими сифат, дараҷаи техникӣ ва ташкилии истеҳсолии маҳсулот ва сифати корҳои иҷрошуда мебошад.

Аз ин рӯ таҳлили ноқис дар истеҳсолот ахбори вазъи ҳақиқии корхоро дар корхона оиди сифати маҳсулот пурра мекунад.

Ноқис ба ду намуд ҷудо карда мешавад: ислоҳшаванда ва ислоҳнашаванда. *Ноқиси ислоҳшаванда* - ин маҳсулотест, ки хароҷот барои ислоҳкунии он аз хароҷоти истеҳсолии воҳиди нави он зиёд нестанд (яъне пас аз хароҷоти иловагӣ). *Ноқиси ислоҳнашаванда (пурра) бошад* ин маҳсулотест, ки ба ҷо овардани хароҷоти иловагӣ барои ислоҳкунии он бенафъ мебошад.

Ислоҳкунии ноқис ба гароншавии арзиши аслии маҳсулот, камшавии фоида меорад, ноқиси ислоҳнашаванда бошад ба камшавии ҳаҷми истеҳсол, баландшавии арзиши асли ва камшавии фоида меорад.

Ноқис аз ҷиҳати ҷои ошкоршавиаш ба намудҳои *дохилӣ* (дар корхона ошкоршуда) ва *берунӣ* (онро истеъмолкунанда ошкор кардааст) ҷудо мешавад.

Манбаи ахборӣ барои таҳлили ноқис маълумотҳои ҳисобдорӣ ғайри-техникӣ ва маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ мебошанд. Таҳлили талафот аз ноқис бо чунин тарз ба ҷо оварда мешавад:

- бузургии маҳсулоти пурра ноқисгардида бо давраҳо (соли гузашта ва соли ҳисоботӣ) муайян карда мешавад, тамоилот ҳисоб карда, баҳо дода мешавад;
- нишондиҳандаҳо дар динамика таҳлил карда мешаванд;
- вазни қиёсии ноқис дар арзиши аслии маҳсулоти молӣ бо давраҳо муайян карда, баҳо дода мешавад;
- таъсири тағирёбии талафоти ноқис ба бузургии ҳаҷми истеҳсол, яъне маблағи маҳсулоти дар натиҷаи ба ноқис роҳдиҳӣ истеҳсолнашуда муайян карда мешавад.

Барои ҳисоб намудани ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолнашуда бояд ҳаҷми маҳсулоти соли ҳисоботиро ба дараҷаи ноқис дар арзиши аслии маҳсулоти молӣ зарб карда, ба 100% тақсим намуд:

$$-ИМ = \frac{ММ_1 \times \%нс}{100\%},$$

дар ин ҷо: *(-ИМ)* – ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолнашуда; *ММ₁* - ҳаҷми воқеии маҳсулоти молӣ; *%нс* – сатҳи ноқис дар арзиши асли.

Пас сабабҳои пастшавии сифат ва роҳдиҳӣ ба ноқис бо ҷойҳои пайдоиш ва масъулият ошкор карда мешаванд. Барои бартараф кардани ноқис ва балангардонии сифати маҳсулот чорабиниҳо тартиб дода мешаванд.

Сабабҳои асосии пастшавии сифати маҳсулот инҳоянд:

- сифати пасти ашёи хом;
- сатҳи пасти техникий фондҳои асосӣ;
- сатҳи пасти ташкил ва технологияи истеҳсолот;
- ихтисоснокии ками кормандон;
- номавзунии истеҳсолот.

Таҳлили рақобаттавонии маҳсулот. *Рақобаттавонӣ* гуфта, чунин хислати маҳсулотро мефаҳманд, ки фарқи онро аз моли рақиб ҳам бо дараҷаи мувофиқат ба эҳтиёҷоти мушаххаси ҷамъиятӣ ва ҳам аз ҷиҳати хароҷоти қонеъгардонии он нишон медиҳад.

Баҳодихии рақобаттавонии маҳсулот бо тадқиқоти эҳтиёҷоти харидор ва талаботи бозор асос меёбад. Барои он ки мол эҳтиёҷоти харидорро қонеъ кунонад, вай бояд ба аломатҳои муайян мувофиқат кунад, чун: техникий (хосияти мол, соҳаи истифода ва таъиноти он); эстетикӣ (намуди зоҳирӣ); эргономикӣ (мувофиқат ба хосиятҳои организми инсон); меъёрӣ (мувофиқат ба меъёру стандартҳои амалкунанда); иқтисодӣ (сатҳи нарх, хизматрасонии баъди фуруш, андозаи маблағе, ки истеъмолкунанда барои қонеъгардонии ҳамин эҳтиёҷаш дорад).

Барои баҳодихии рақобаттавонии маҳсулот аломатҳои (параметрҳои) он ва маҳсулоти рақибро муқоиса бояд намуд. Бо ин мақсад нишондиҳандаҳои воҳидӣ, гурӯҳӣ ва интегралӣ рақобаттавонии маҳсулот ҳисоб карда мешаванд.

Нишондиҳандаи воҳидӣ (g) таносуби фоизии сатҳи ягон параметри техникий ё иқтисодии маҳсулоти додашуда (Π)-ро бо бузургии ҳамин гуна параметри маҳсулоти рақиб (Π_p), ки чун 100% қабул шудааст, инъикос менамояд:

$$g = \frac{\Pi}{\Pi_p} \times 100\%.$$

Нишондиҳандаи гурӯҳӣ (G) нишондиҳандаҳои воҳидии (g_i) гурӯҳи яқрангаи параметрҳо (техникий, иқтисодӣ, эстетикӣ)-ро бо ёрии коэффисиентҳои вазнӣ (a_i), ки бо роҳи эксперти муайян шудаанд, муттаҳид мекунад:

$$G = \sum a_i g_i.$$

Нишондиҳандаи интегралӣ (I) таносуби параметрҳои техникий нишондиҳандаи гурӯҳиро (G_m) бо параметрҳои иқтисодии нишондиҳандаи гурӯҳӣ (G_u) ифода менамояд:

$$I = \frac{G_m}{G_u}.$$

Агар $I < 1$, пас рақобаттавонии маҳсулоти таҳлилшаванда нисбат ба рақобаттавонии маҳсулоти намуна (рақиб) паст аст ва агар $I > 1$, пас вай бо аломатҳои худ аз маҳсулоти рақиб ё намунаи бартарӣ дорад.

Ба ғайр аз чунин баҳодихии мартабавии рақобаттавонии молҳо вазъи воқеии маҳсулот дар бозори мушаххас бо ҳиссаи бозор, ки корхонаи таҳлилшаванда онро назорат мекунад, муайян мешавад. Ҳар чӣ қадаре, ки ин ҳисса калон бошад, рақобаттавонии молҳои корхона дар ҳамин бозор баландтар аст ва баръакс. Бо ин мақсад ҳангоми таҳлил чунин нишондиҳанда низ ҳисоб карда мешавад: таносуби ҳиссаи дар бозор ишғолнамудаи корхона бо ҳиссаи ишғолнамудаи рақибӣ бузург. Агар ин таносуб аз як калон бошад, пас ҳиссаи корхона баланд аст, ва агар аз як хурд бошад – паст аст.

Самти муҳимтарини баландгардонии рақобаттавонии маҳсулот мукамалгардонии ташкили савдо ва реклама мебошанд.

Таҳлили мавзунии истеҳсолот. Нишондиҳандаи муҳими самаранокии истеҳсолот ин мавзунии истеҳсолот мебошад. *Мавзунӣ* гуфта истеҳсоли якранги маҳсулотро дар фосилаҳои гуногуни вақти давраи ҳисоботӣ мефаҳманд.

Кори мавзунӣ корхона шартӣ муҳими истеҳсол ва фуруши маҳсулот, баландшавии сифат, пастшавии арзиши асли ва зиёдшавии фоида мебошад. Мавзунӣ аз ташкили оқилонаи истеҳсолот ва меҳнат дарак медиҳад. Кори номавзун тамоми нишондиҳандаҳои иқтисодии корхонаро бад мекунад: сифати маҳсулот паст, ҳаҷми истеҳсолоти нотаом зиёд мешавад, бақияҳои барзиёдати маҳсулоти тайёр дар анбор зиёд мешаванд, гардонии сармоя суст мешавад, аҳдномаҳои молравонкунӣ иҷро намешаванд. Сари вақт бор накардани маҳсулот ба он меорад, ки маблағи фуруш саривақт ба корхона ворид намешавад, барзиёдхарҷкунии фонди пардохти меҳнат ба амал меояд. Оқибати ҳамаи ин зиёдшавии арзиши асли, камшавии фоида ва бадшавии вазъи молиявии корхона мебошад.

Барои тавсифи мавзунии барориши маҳсулот якчанд нишондиҳандаҳои истифода мешаванд. Нишондиҳандаҳои якрангии барориши маҳсулот ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: мустақим ва ғайримустақим.

Ба *нишондиҳандаҳои мустақим* мансубанд:

- коэффисиенти мавзунӣ;

- коэффисиенти номавзунӣ;
- вазни қиёсии истеҳсоли ҳар як даҳрӯза дар истеҳсоли моҳона ва ғ.

Нишондиҳандаҳои ғайримустақими мавзунӣ – ин пардохти бекористиҳо бо айби корхона, талафот аз ноқис, ҷаримаҳо барои маҳсулоти равоннакардашуда ва ғ. мебошанд.

Нишондиҳандаи ҷамъбастии якрангии барориши маҳсулот ин *коэффисиенти мавзунӣ* мебошад, ки вазни қиёсии маҳсулоти бе вайронкунии график ба анбор супоридашударо нишон медиҳад.

Коэффисиенти мавзунӣ бо чунин тарзҳо ҳисоб карда мешавад:

1. Коэффисиенти мавзунӣ ($K_{мавз}$) чун таносуби ҷамъи маҳсулоти истеҳсолшудаи воқеӣ бо ҳудудҳои планӣ дар як қатор фосилаҳои пай дар пай вақти давраи таҳлили бар маблағи барориши плании маҳсулот дар ҳамин давра:

$$K_{мавз} = \frac{\sum q_1 z_0 \text{ на калон аз } \sum q_0 z_0}{\sum q_0 z_0},$$

дар ин ҷо: $\sum q_1 z_0$ – маблағи истеҳсоли воқеии маҳсулот бо нархҳои қиёсшаванда; $\sum q_0 z_0$ – маблағи истеҳсоли планӣ.

2. Коэффисиенти мавзунӣ чун ҷамъи вазнҳои қиёсии воқеии барориши маҳсулот дар ҳар як давра, вале на зиёд аз сатҳи плании онҳо.

Ҳар қадаре, ки коэффисиенти мавзунӣ ба як наздик бошад, иҷроиши супориш якрангтар мебошад.

Маълумотҳоро барои тавсифи кори корхона ва ҳисобкунии коэффисиенти мавзунӣ аз ҳисоботи фаврий-техники гирифтани мумкин (ҷадвали 13).

Ҷадвали 13. Таҳлили мавзунии истеҳсолот

Даҳрӯза за моҳ	Барориши маҳсулот, сомонӣ		Вазни қиёсӣ, %			Дар иҷроиши план ба ҳисоб гирифта мешавад	
	план	воқеӣ	план	воқеӣ	воқеӣ ба план	со-монӣ	%
1	765	508	30,9	18,6	20,5	508	20,5
2	868	723	35,1	26,5	29,2	723	29,2
3	842	1494	34,0	54,8	60,4	842	34,0
Ҷамъ	2475	2725	100	100	110,1	2073	83,7

Ҳисобкунии коэффисиенти мавзунӣ бо тарзи якум:

$$K_{мавз} = \frac{508 + 723 + 842}{765 + 868 + 842} = \frac{2073}{2475} = 0,837 \text{ ё } 83,7\%.$$

Ҳисобкунии коэффисиенти мавзунӣ бо тарзи дуввум:

$$K_{мавз} = 20,5 + 29,2 + 34 = 83,7\%.$$

Коэффисиенти мавзунӣ нишон медиҳад, ки чӣ қадар маҳсулот дар муҳлатҳои бо план-график муқарраргардида истеҳсол шудааст.

Барои баҳодихии мавзунӣ истеҳсолот коэффисиенти номавзунӣ низ истифода мешавад, ки ҳамчун фарқи коэффисиенти мавзунӣ ва як ҳисоб карда мешавад:

$$K_{номавз} = 0,837 - 1 = 0,163.$$

Пас ошкор намудани сабабҳои кори ғайримавзун лозим аст, ки онҳо гуногунанд. Бояд ҳам сабабҳои берунӣ (саривақт равон нашудани ашёи хом ва масолеҳ аз тарафи таъминкунандагон, бурридани барқ ва ғ.) ва ҳам дохилӣ (сатҳи пасти ташкили истеҳсолот ва меҳнат, сатҳи пасти техника ва технологияи истифодашаванда, вазъи молиявии норасо ва ғ.) ошкор карда шаванд. Ошкоркунӣ ва гуруҳбандии сабабҳои кори ғайримавзун имконият медиҳад, ки барои баланд намудани мавзунӣ кори корхона чорабиниҳо тартиб дода шаванд.

Ҳангоми таҳлил инчунин бояд арзиши маҳсулоти бо сабабҳои кори номавзунӣ корхона дар муҳлатҳои муқарраргардида истеҳсолнашуда муайян карда шавад.

Арзиши маҳсулоти истеҳсолнашуда ($-\Sigma ИМ$) бо роҳи зарб кардани ҳаҷми плани истеҳсол ($ИМ_0$) бар коэффисиенти номавзунӣ муайян карда мешавад:

$$-\Sigma ИМ = ИМ_0 \times K_{номавз} = 2475 \times 0,163 = 403,4 \text{ сомонӣ.}$$

Имкониятҳои аздастрафтаи корхона бо сабаби кори номавзун чун фарқи байни истеҳсоли воқеӣ ва имконии маҳсулот, ки бо баназаргирии ҳаҷми калонтарини миёнарузона (миёнаҳафта, миёнадаҳруза) ҳисоб карда шудааст, муайян карда мешаванд:

$$-\Sigma ИМ = \Sigma ИМ_1 - ИМ_{max} \text{ рӯз(ҳафта)} = 2725 - (1494 \times 3) = 1757 \text{ сомонӣ.}$$

Таҳлили омилҳо ва захираҳои баландгардонии истеҳсол ва фуруши маҳсулот. Таҳлили динамика ва иҷроиши плани фуруши маҳсулот ва иҷрои ӯҳдадориҳои аҳдномавӣ имконият медиҳад, ки омилҳои тағирёбии ҳаҷми он муайян карда шаванд. Ҳисобгирии фуруш бо боркунӣ ва бо фуруш ба ҷо оварда мешавад.

Агар маблағи фуруши корхона бо боркунии маҳсулоти моли муайян карда шавад, пас баланси маҳсулоти моли чунин намуд мегирад:

$$MT_{ав} + MM = \Phi M + MT_{ох},$$

Аз ин ҷо

$$\Phi M = MT_{ав} + MM - MT_{ох},$$

дар ин ҷо: $MT_{ав}$, $MT_{ох}$ – бақияҳои маҳсулоти тайёр мувофиқан дар аввал ва дар охири давраи таҳлилий; MM – арзиши истеҳсоли маҳсулоти молӣ; ΦM – ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташуда.

Агар маблағи фурӯш пас аз пардохти маҳсулот муайян карда шавад, пас баланси молӣ ин тавр аст:

$$MT_{ав} + MM + MB_{ав} = \Phi M + MB_{ох} + MT_{ох},$$

ва

$$\Phi M = MT_{ав} + MM + MB_{ав} - MB_{ох} - MT_{ох},$$

дар ин ҷо: $MB_{ав}$, $MB_{ох}$ – бақияҳои маҳсулоти боркардашуда мувофиқан дар аввал ва дар охири давраи таҳлилий.

Ба тағирёбии ҳаҷми фурӯш таъсир мерасонанд:

- тағирёбии ҳаҷми маҳсулоти молӣ;
- тағирёбии бақияҳои маҳсулоти тайёр дар анбор;
- тағирёбии бақияҳои маҳсулоти боркардашуда дар аввал ва охири давра.

Таҳлили омилҳои ба ҳаҷми фурӯш таъсиррасонанда бо чунин тартиб ба ҷо оварда мешавад. Аввал ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташудаи плани ва воқеӣ муайян ва муқоиса карда мешавад. Барои ҳамаи омилҳои номбаршуда тамоилоти мутлақ муайян карда мешаванд. Фоизи иҷроиши плани фурӯш муайян карда мешавад.

Барои муайян намудани таъсири миқдории омилҳо ба ҳаҷми фурӯш тамоилоти мутлақӣ ҳар як омил дар алоҳидагӣ ба ҳаҷми плании фурӯш тақсим ва ба 100% зарб карда мешавад.

Зиёдшавии ҳаҷми маҳсулоти молӣ ҳаҷми фурӯши маҳсулотро зиёд мекунад ва баръакс.

Зиёдшавии бақияҳои маҳсулоти тайёр дар анбор ва маҳсулоти боркардашуда дар аввали сол ҳаҷми фурӯшро зиёд мекунад ва баръакс.

Зиёдшавии бақияҳои маҳсулоти тайёр дар анбор ва маҳсулоти боркардашуда дар охири сол ҳаҷми фурӯшро кам мекунад ва баръакс.

Дар рафти таҳлил бояд сабабҳои пайдоиши бақияҳои зиёдааз-плании маҳсулот дар анборҳо, саривақт пардохт нашудани маҳсулот, пастшавии истеҳсол ошкор карда шаванд ва барои тезгардонии фурӯши маҳсулот ва гирифтани маблағи фурӯш чорабиниҳои мушаххас тартиб дода шаванд.

Ҳаҷми фурӯшро асосан ҳаҷми истеҳсол муайян мекунад, бинобар ин бояд омилҳои муайянкунандаи ҳаҷми истеҳсол мушаххасан омӯхта шаванд ва дар оқибат омилҳои ба ҳаҷми фурӯш таъсиррасонанда омӯхта шаванд. Ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол се гурӯҳи омилҳо таъсир мерасонанд:

1. Тағирёбии самаранокии истифодабарии фондҳои асосии истеҳсолӣ:

$$MU = \Phi AI \times \Phi B_{\text{фai}},$$

$$\Phi M = \Phi AI \times \Phi B_{\text{фai}} \times \Phi_{MV},$$

дар ин ҷо: MU – арзиши маҳсулоти умумӣ; ΦM – арзиши маҳсулоти фурӯхташуда; ΦAI – арзиши миёнасолонаи фондҳои асосии истеҳсолӣ; $\Phi B_{\text{фai}}$ – фондбоздеҳии фондҳои асосии истеҳсолӣ; Φ_{MV} – ҳиссаи маҳсулоти фурӯхташуда дар ҳаҷми маҳсулоти умумии соли ҳисоботӣ.

2. Тағирёбии самаранокии истифодабарии сарватҳои моддӣ (фондҳои гардон).

$$MU = XM \times MB,$$

$$\Phi M = XM \times MB \times \Phi_{MV},$$

дар ин ҷо: XM – маблағи сарватҳои моддӣ барои истеҳсол истифодашуда; MB – масолеҳбоздеҳӣ (истеҳсоли маҳсулот бар 1 сомонӣ хароҷоти моддӣ).

3. Тағирёбии самаранокии истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ

$$MU = ШК \times КМС,$$

$$\Phi M = ШК \times КМС \times \Phi_{MV},$$

дар ин ҷо: $ШК$ – шумораи миёнаарӯйхаттаи кормандон; $КМС$ – коркарди миёнасолонаи як коргар.

Ҳисобкунии таъсири омилҳоро ба ҳаҷми истеҳсол ва фурӯш бо усули гузоришҳои занҷирӣ ба ҷо овардан мумкин.

Сабабҳои тағирёбии фондбоздеҳӣ, масолеҳбоздеҳӣ ва коркарди миёнасолоноро доништа, таъсири онҳоро ба барориши маҳсулот бо роҳи зарб кардани афзоиши (камшавии) онҳо аз ҳисоби омили i мувофиқан ба арзиши воқеии миёнасолонаи фондҳои асосӣ, маблағи воқеии сарватҳои моддӣ истеъмолшуда ва шумораи воқеии кормандон метавон муайян намуд:

$$\Delta \Phi M_{\text{фai}} \times i = \Delta \Phi B \times \Phi AI_1 \times X_{\text{ф}},$$

$$\Delta \Phi M_{\text{xm}} \times i = \Delta MB \times XM_1 \times X_{\text{ф}},$$

$$\Delta \Phi M_{\text{шк}} \times i = \Delta ШК \times ШК_1 \times \Phi_{MV},$$

дар ин ҷо: $\Delta \Phi M_{\text{фai}}$ – тағирёбии ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташуда

аз ҳисоби тағирёбии самараноки истифодабарии фондҳои асосии истеҳсоли; $\Delta\Phi B$ – тағирёбии фондбоздеҳӣ; $\Phi A I_1$ – арзиши воқеии фондҳои асосии истеҳсоли; $\Delta\Phi M_{xM}$ – тағирёбии арзиши маҳсулоти фурухташуда аз ҳисоби тағирёбии хароҷоти моддӣ; $\Delta M B$ – тағирёбии масолеҳбоздеҳӣ; $X M_1$ – арзиши воқеии хароҷоти моддӣ; $\Delta\Phi M_{ишк}$ – тағирёбии ҳаҷми фуруш аз ҳисоби тағирёбии шумораи кормандон; $\Delta ШК$ – тағирёбии шумораи коргарон; $ШК_1$ – шумораи воқеии кормандон.

Пас аз ин захираҳои баландбардории истеҳсол ва фуруши маҳсулот муайян карда мешаванд.

Муайянкунии бузургии захираҳо аз ҳисоби истифодаи самараноки сарватҳои меҳнати:

$$\begin{aligned} 3 \uparrow M U_{чк} &= 3 \uparrow ЧК \times КМСТ_1, \\ 3 \uparrow M U_{фвк} &= 3 \uparrow ФВК \times КМСТ_1, \\ 3 \uparrow M U_{кмст} &= 3 \uparrow КМСТ \times ФВК_{и}, \end{aligned}$$

дар ин ҷо: $3 \uparrow M U_{чк}$, $3 \uparrow M U_{фвк}$, $3 \uparrow M U_{кмст}$ – захираи афзоиши маҳсулоти умумӣ аз ҳисоби бунёд намудани ҷойҳои нави корӣ, зиёдкунии фонди вақти корӣ ва зиёдкунии коркарди миёнасоата; $3 \uparrow ЧК$ – захираи афзоиши ҷойҳои корӣ; $КМСТ_1$ – коркарди миёнасоатаи воқеӣ; $3 \uparrow ФВК$ – захираи зиёдкунии фонди вақти корӣ аз ҳисоби кам кардани талафоти вақти корӣ бо айби корхона; $3 \uparrow КМСТ$ – захираи афзоиши коркарди миёнасоата; $ФВК_{и}$ – фонди вақти кории имконӣ бо баҳисобгирии захираҳои ошкоргардидаи афзоиши он.

Захираи баландбардории истеҳсол аз ҳисоби истифодаи самараноки фондҳои асосӣ:

$$\begin{aligned} 3 \uparrow M U_{фа} &= 3 \uparrow ФА \times КМСТ_1, \\ 3 \uparrow M U_{т} &= 3 \uparrow Т \times КМСТ_1, \\ 3 \uparrow M U_{кмст} &= 3 \uparrow КМСТ \times Т_{и}, \end{aligned}$$

дар ин ҷо: $3 \uparrow M U_{фа}$, $3 \uparrow M U_{т}$, $3 \uparrow M U_{кмст}$ – захираи афзоиши истеҳсол мувофиқан аз ҳисоби афзоиши миқдори дастгоҳҳо, вақти кории дастгоҳҳо ва коркарди дастгоҳ дар як соат; $3 \uparrow ФА$ – захираи афзоиши миқдори фондҳои асосӣ; $3 \uparrow Т$ – захираи афзоиши вақти кории як дастгоҳ; $3 \uparrow КМСТ$ – захираи афзоиши коркарди миёнасоата; $КМСТ_1$ – коркарди миёнасоатаи воқеӣ; $Т_{и}$ – фонди вақти кории имконӣ.

Захираҳои афзоиши истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби истифодаи самараноки сарватҳои моддӣ:

а) аз ҳисоби воридшавии иловагии масолеҳ. Миқдори иловагии масолеҳи j ба меъёри харҷи он барои воҳиди маҳсулоти i (H_{xji}) тақсим карда шуда ва ба нархи плании воҳиди маҳсулот зарб карда мешавад (натиҷаҳо барои ҳама намудҳои маҳсулот ҳам карда мешаванд):

$$3 \uparrow MV_{\pm xM} = \sum \frac{3 \uparrow M_j}{H_{xji}} \times Z_{i0},$$

дар ин ҷо: $3 \uparrow MV_{\pm xM}$ – захираи афзоиши истеҳсол аз ҳисоби воридшавии миқдори иловагии масолеҳ; $3 \uparrow M_j$ – миқдори иловагии масолеҳи j ; Z_{i0} – нархи плании маҳсулот;

б) аз ҳисоби камшавии меъёри харҷи масолеҳи j барои воҳиди маҳсулоти намуди i . Камшавии плании меъёри харҷи сарвати намуди j барои воҳиди маҳсулоти i ($3 \uparrow H_{xji}$) ба ҳаҷми плании истеҳсоли маҳсулоти намуди i ($B\Pi_{i0}$) зарб карда, ба меъёри плании харҷ (H_{xji}) тақсим намуда, ба нархи плании ҳамин маҳсулот (Z_{i0}) зарб карда мешавад:

$$3 \uparrow MV_{nx\downarrow} = \frac{\sum 3 \downarrow H_{xji} \times MV_0}{H_{xji}} \times Z_{i0}.$$

дар ин ҷо: $3 \uparrow MV_{nx\downarrow}$ - захираи афзоиши истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби камшавии меъёри харҷ;

в) аз ҳисоби партовҳои зиёдаазпланӣ. Бузургии захираи пасткунии партовҳои зиёдаазпланӣ ($3 \downarrow \Pi$) ба меъёри харҷи онҳо барои воҳиди маҳсулоти намуди i (H_{xji}) тақсим карда шуда, ба нархи плании воҳиди намуди мувофиқи маҳсулот (Z_{i0}) зарб карда мешавад; натиҷаҳо ҳам карда мешаванд:

$$3 \uparrow MV_{n\downarrow} = \frac{\sum 3 \downarrow \Pi_j}{H_{xji}} \times Z_{i0}.$$

дар ин ҷо: $3 \uparrow MV_{n\downarrow}$ - захираи афзоиши истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби камкунии партовҳо.

Захираҳои афзоиши маҳсулот аз ҳисоби ҳар яке аз се гурӯҳи сарватҳо бояд мутаносиб бошанд. Захираи калонтарини (max) барои яке аз гурӯҳҳои сарватҳо муқараргардида бе ошкоркунии миқдори мувофиқи захираҳои гурӯҳҳои дигари сарватҳо татбиқ шуда наметавонад.

Мавзӯи 8. Таҳлили истифодабарии фондҳои асосии корхона

Мақсад, вазифаҳо ва таъминоти ахбории таҳлили фондҳои асосӣ. Фондҳои (воситаҳои) асосӣ – яке аз омилҳои муҳимтарини истеҳсолот мебошанд. Онҳо дар раванди истеҳсоли маҳсулот муддати дароз хизмат менамоянд ва арзиши худро қисм ба қисм ба арзиши аслии маҳсулот мекуҷонанд. Раванди куҷонидани арзиши воситаҳои асосӣ ба арзиши аслии маҳсулоти истеҳсолшаванда *амортизатсия ном* дорад.

Вазъ ва самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ ба натиҷаҳои ниҳони фаъолияти хоҷагидорӣ корхона таъсири мустақим мерасонанд. Истифодабарии оқилонаи фондҳои асосӣ ва иқтисодии истеҳсоли корхона ба беҳгардии тамоми нишондиҳандаҳои техника-иқтисодӣ, аз он ҷумла зиёдшавии истеҳсоли маҳсулот, пастшавии арзиши аслии вай мусоидат мекунад.

Мақсади асосии таҳлили фондҳои асосӣ – муайян кардани роҳҳои баландбардории самаранокии истифодабарии онҳо мебошад.

Вазифаҳои асосии таҳлили вазъ ва самаранокии истифодабарии воситаҳои асосӣ инҳоянд:

- муқаррар намудани таъминнокии корхона ва ҷузъҳои сохторӣ он бо фондҳои асосӣ – мувофиқати ҳайат ва сатҳи техникаи фондҳо бо талаботи корхона ба онҳо;
- омӯзиши ҳайат ва динамикаи воситаҳои асосӣ, суръатҳои навшавии қисми фаъоли онҳо;
- муайян намудани дараҷаи истифодабарии фондҳои асосӣ ва омилҳои ба истифодабарии онҳо таъсиррасонанда;
- муқаррар намудани пуррагии истифодабарии мошини таҷҳизот ва комплекси онҳо;
- муайян намудани таъсири истифодабарии фондҳои асосӣ ба ҳаҷми истеҳсол ва дигар нишондиҳандаҳои иқтисодии фаъолияти корхона;
- ошкор намудани захираҳои афзоиши фондбоздеҳӣ, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва фоида аз ҳисоби беҳгардии истифодабарии фондҳои асосӣ.

Пуррагӣ ва бозғимодии натиҷаҳои таҳлили фондҳои асосӣ аз сифат ва мундариҷаи ахбори истифодашаванда вобастаанд. Манбаъҳои ахбории таҳлили фондҳои асосӣ инҳоянд: «Баланси буғалтерӣ корхона», «Замима бар баланси буғалтерӣ», «Ҳисобот оиди мавҷудият ва

ҳаракати воситаҳои асосӣ», «Баланси иқтисодии истеҳсолии корхона», «Ҳисобот оиди захираи таҷҳизоти гузоштанашудаи дар анборҳо, дар сохтмони асосӣ қарордошта», «Ҳисобот оиди иҷроиши плани ба кор воридкунии объектҳои фондҳои асосӣ ва истифодаи гузоришҳои асосӣ», маълумотҳои оиди азнавбаҳодиҳии воситаҳои асосӣ, қартаҳои инвентарии воситаҳои асосӣ, санадҳои лоиҳавӣ-сметавӣ, техникӣ ва ғ.

Таҳлили фондҳои асосӣ бо як чанд самтҳо пеш бурда мешавад, ки иҷрои ҳамчояи онҳо барои баҳодиҳӣ ба сохтор, динамика ва самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ мусоидат мекунад.

Таҳлили таъминнокии корхона бо фондҳои асосӣ. Ҳангоми пешбарии таҳлили таъминнокии корхона бо фондҳои асосӣ омӯхтани чунин ҷиҳатҳо зарур аст: оё корхона дорои миқдори кофӣи фондҳои асосӣ аст; мавҷудият, ҳайат, динамика, сохтор, вазъи сифатии онҳо чӣ хел мебошад, дараҷаи истеҳсолот ва ташкили он дар корхона чӣ гуна аст.

Аз ҷиҳати таъиноти вазифавии худ фондҳои асосии корхонаҳои саноатӣ ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсолий, фондҳои асосии истеҳсолии соҳаҳои дигар, фондҳои асосии ғайриистеҳсолий. Вазни қиёсии аз ҳама бештарро дар ҳайати фондҳои асосӣ фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсолий доро мебошанд, ки онҳо бевосита ба истеҳсоли маҳсулот алоқаманданд.

Ҳангоми муайянкунии мавҷудияти фондҳо бояд дохилшавӣ ва хоричшавии фондҳои асосӣ бо гурӯҳҳои онҳо ба ҳисоб гирифта шавад.

Таҳлили фондҳои асосӣ аз муайянкунии бузургии мутлақи арзиши фондҳои асосӣ дар аввал ва охири давраи таҳлилий оғоз меёбад. Тағирёбии андозаи фондҳои асосӣ бо роҳи муқоиса намудани мавҷудияти онҳо дар охири сол бо мавҷудияти онҳо дар аввали сол ва бо маълумотҳои ҳисоботии солҳои гузашта муайян карда мешавад (ҷадвали 14).

Ҷадвали 14. Мавҷудият, ҳаракат ва динамикаи фондҳои асосӣ

Гурӯҳи фондҳои асосии корхонаи саноатӣ	Мавҷудият дар аввали сол, сомонӣ	Воридшавӣ дар давоми сол, сомонӣ		Хоричшавӣ дар давоми сол, сомонӣ		Мавҷудият дар охири сол, сомонӣ	Тамоилоти воридшавӣ аз хоричшавӣ, сомонӣ
		ҳамагӣ	аз он ҷумла гузошта шуд	ҳамагӣ	аз он ҷумла нобуд карда шуд		
1. Фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсолий (ФАСИ)	922500	172500	172500	27750	23000	1067250	144750
Аз он ҷумла							

1.1.қисми ғаёли ФАСИ	549000	150750	139000	24750	22500	675000	126000
2.Фондҳои асосии истеҳсолии соҳаҳои дигар	-	-	-	-	-	-	-
3.Фондҳои асосии ғайриистеҳсолий	67500	8000	8000	3000	3000	72500	5000
Ҳамагӣ	990000	180500	180500	30750	26000	1139750	149750

Аз ҷадвал намоён аст, ки фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсолий дар давоми сол ба андозаи 144750 сомонӣ (1067250-922500), ё 15,69% ($144750:922500 \times 100\%$) зиёд шудаанд. Вазни қиёсии онҳо дар ҳайати умумии фондҳои асосӣ дар авали сол 93,18% ($922500:990000 \times 100\%$), дар охири сол бошад – 93,64% ($1067250:1139750 \times 100\%$)-ро ташкил додаст.

Дар қатори ФАСИ дар ҳайати фондҳои асосии корхона фондҳои асосии ғайриистеҳсолий низ мавҷуданд. Ин дарак медиҳад, ки корхона дар баланси худ объектҳои таъиноти иҷтимоӣ, маданияву маишӣ дорад, ки аз ҳисоби даромади корхона нигоҳдорӣ карда мешаванд. Ин вазъ гувоҳ аст, ки даромаднокии корхона хуб аст. Фондҳои асосии ғайриистеҳсолии корхона дар давоми сол ба андозаи 5000 сомонӣ (72500–67500) ё 7,4% зиёд шудаанд.

Зиёдшавии фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсолий аз ҳисоби воридшавии онҳо ба андозаи 172500 сомонӣ (ва ба ҳамин андоза гузошта шудан) ва хоричшавӣ ба андозаи 27750 сомонӣ, аз он ҷумла аз ҳисоби нобудкунӣ ба андозаи 23000 сомонӣ ба миён омадааст.

Вазни қиёсии бештарро дар ҳайати фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсолий қисми ғаёли онҳо (дастгоҳ, мошину таҷҳизоте, ки дар ҳоли ҳозир бевосита барои истеҳсоли маҳсулот кор мекунад ва даромад меорад) доро мебошад: дар авали сол – 59,5% ($549000:922500 \times 100\%$), дар охири сол – 63,25% ($675000:1067250 \times 100\%$). Зиёдшавии вазни қиёсии қисми ғаёли фондҳои асосӣ 3,75 пункти фоизиро ташкил додаст (63,25–59,5). Афзоиши қисми ғаёли фондҳои асосӣ бо ифодаи мутлақ чунин ба миён омадааст: аз ҳисоби воридшавӣ – 150750 сомонӣ, аз он ҷумла аз ҳисоби гузаштан 139000 сомонӣ; аз ҳисоби хоричшавӣ – 24750, аз он ҷумла нобудкунӣ – 22500 сомонӣ.

Зиёдшавии вазни қиёсии қисми ғаёли фондҳои асосӣ аз муҷаҳҳазии техникаи хуб, афзоиши иқтисодии истеҳсолии корхона гувоҳӣ дода, барои баландшавии фондбоздеҳӣ мусоидат мекунад. Вале нақши қисми ноғаёли воситаҳои асосӣ низ кам нест, чунки набудани шароитҳои хуби кор ба рӯҳ додани садама, бемориҳои

коргарон, азкорравии коргарон, пастшавии ҳосилнокии меҳнат, зиёдшавии харочот ва пастшавии фоида ва даромаднокӣ меорад.

Мавҷуд будани воситаҳои асосии ғайриистеҳсоли гувоҳи ва сеъгардии соҳаи хизматҳои ба коргарони корхона расанда мебошад, ки ба беҳдошти зиндагии кормандон ва баландшавии ҳосилнокии меҳнати онҳо мусоидат мекунад.

Барои муайян намудани тағиротҳои дар ҳайати фондҳои асосӣ мушоҳидашаванда ба ҷо овардани таҳлили сохтори фондҳои асосӣ лозим аст. Дар ин вақт вазни қиёсии ҳар як намуди фондҳо дар аввал ва охири давраи таҳлилий (сол) ҳисоб карда шуда, тамоилот муайян карда мешавад. Омӯзиши сабабҳои мушаххаси тағирёбии ҳайати фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли иҷро кардани таҳлили чуқурро талаб менамояд. Бо ин мақсад на фақат регистрҳои ҳисоби буғалтерии синтетикӣ фондҳои асосӣ, инчунин ҳуҷҷатҳои ҳисоби буғалтерии аналитикӣ ва фаврий-техникӣ низ истифода мешаванд.

Тағирёбии бузургии фондҳои асосӣ аз бузургии воридшавӣ ва хоричшавии онҳо муайян мешавад.

Зиёдшавии фондҳои асосии истеҳсоли бо ифодаи арзишӣ аз ҳисоби чунин омилҳо ба амал омада метавонад:

- ба истифодабарӣ воридкунии объектҳои нави фондҳои асосӣ;
- харидани фондҳои асосии дар истифодабарӣ буда;
- воридшавии бебозгашти фондҳои асосӣ аз корхонаҳои дигар;
- иҷорагирӣ;
- азнавбаҳодиҳӣ.

Камшавии арзиши фондҳои асосии истеҳсоли бо чунин сабабҳо рӯх медиҳад:

- хоричшавӣ дар натиҷаи фарсудашавӣ;
- фуруҳтан;
- бебозгашт ба баланси корхонаҳои дигар додан;
- азнавбаҳодиҳӣ;
- ба иҷораи дарозмӯҳлат додан.

Натиҷаи таҳлили таъминнокӣ, ҳаҷм, сохтор ва ҳаракати фондҳои асосӣ барои таҳлили вазъи техникӣ, фондбоздеҳӣ, иқтисодии истеҳсоли ва тағирёбии ҳаҷми истеҳсол ҳамчун ахбори ибтидоӣ ба ҳисоб меравад. Дар хотима баланси фондҳои асосӣ тартиб дода мешавад. Баланси фондҳои асосӣ динамикаи онҳоро нишон медиҳад. Вай ё бо арзиши баланси ва ё бо арзиши бақиявии воситаҳои асосӣ тартиб дода мешавад.

Баланси фондҳои асосӣ, ки бо арзиши баланси сохта шудааст, барои тартиб додани баланси фондҳои асосӣ бо нархҳои доимии миёнасолона ва дигар намудҳои нархҳо чун баланси ибтидоӣ ба ҳисоб меравад.

Баланси фондҳои асосӣ, ки бо арзиши бақиявӣ сохта шудааст, бо тарҳи амортизатсия тартиб дода мешавад. Дар ин баланс фондҳои асосӣ дар авали сол бо арзиши барқароркуниашон бо тарҳи амортизатсия аз рӯи маълумотҳои азнавбаҳодиҳӣ; бакордарории фондҳои асосии нав – бо арзиши ибтидоии пурра; арзиши фондҳои асосии харида ва фурухташуда – бо арзиши бозорӣ; фондҳои асосии аз дигар корхонаҳо гирифташуда ва фондҳои асосӣ, ки ба тариқи бебозгашт ба дигар корхонаҳо дода шудаанд – бо арзиши бақиявӣ; фондҳои асосии бо сабаби фарсудашавӣ аз баланс хориҷкардашуда – бо арзиши нобудкуниашон нишон дода мешаванд.

Дар асоси ин балансҳо, ҳам бо арзиши балансӣ ва ҳам бо арзиши бақиявӣ бо тарҳи амортизатсия ҳисоб намудани як қатор нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи вазъи сифатӣ ва барқароргардии фондҳои асосиро ҳисоб ва таҳлил намудан мумкин аст.

Таҳлили вазъи сифатии фондҳои асосӣ. Таҳлили вазъи сифатии (техникии) фондҳои асосӣ аз муайян намудани сатҳи фарсудашавии ҷисмонии онҳо оғоз мегардад. Фарсудашавии ҷисмонии фондҳои асосӣ ногузир аст. Вале андозаи онро бо роҳи нигоҳубин намудани фондҳои асосӣ, ҳифзи беҳдошт, таъмир ва истифодабарии оқилонаи онҳо кам намудан мумкин. Дар ҳисобдорӣ буғалтерӣ ва таҳлили иқтисодӣ маблағи фарсудашавии фондҳои асосӣ бо мафҳуми амортизатсия ифода карда мешавад. Сатҳи фарсудашавии ҷисмонии фондҳои асосӣ бо ёрии коэффисиенти фарсудашавӣ ва коэффисиенти коршоямӣ муайян карда мешавад.

Коэффисиентҳои фарсудашавӣ ва коршоямӣ фондҳои асосӣ ин тавр ҳисоб карда мешаванд:

$$K_{фар} = \frac{ФФА}{АИФА}; \quad K_{кор} = \frac{АБФА}{АИФА};$$

дар ин ҷо: ФФА – маблағи фарсудашавии (амортизатсияи) фондҳои асосӣ; АИФА – арзиши ибтидоии фондҳои асосӣ; АБФА – арзиши бақиявии фондҳои асосӣ.

Ҳар чӣ қадаре, ки коэффисиенти фарсудашавӣ (фоизи фарсудашавӣ) зиёд бошад, вазъи сифатии фондҳои асосӣ бад мебошад ва коэффисиенти коршоямӣ паст аст. Коэффисиенти коршоямӣ вазни қиёсии қисми фарсуданашудаи фондҳои асосиро дар арзиши умумии фондҳои асосӣ нишон медиҳад.

Таҳлил бо чунин пайдарпай иҷро карда мешавад:

1. Коэффисиентҳои фарсудаҷавӣ ва коршоямӣ дар аввал ва охири соли ҳисоботӣ, инчунин дар соли гузашта ҳисоб карда мешаванд;

2. Тағирёбии ин нишондиҳандаҳо дар давраҳо муайян карда мешавад;

3. Ба тағирёбии нишондиҳандаҳо баҳо дода мешавад;

4. Сабабҳои тағирёбии ин нишондиҳандаҳо ошкор карда мешаванд.

Муқоиса намудани нишондиҳандаҳо имконият медиҳад, ки тағирёбии сатҳи фарсудаҷавӣ ва коршоямии фондҳои асосӣ дар давраи таҳлилий муайян карда шавад.

Зиёдшавии коэффисиенти фарсудаҷавӣ (пастшавии коэффисиенти коршоямӣ) аз чунин сабабҳо ба амал омада метавонад:

- истифодабарии усули ҳисобкунии амортизатсия (фарсудаҷавӣ);
- гирифтани аз дигар корхонаҳо ва ё ба дигар корхонаҳо додани фондҳои асосии сатҳи фарсудаҷавиашон аз бузургии миёнаи фарсудаҷавии фондҳои асосии корхона зиёдтар;
- суръатҳои пасти навкунии фондҳо;
- иҷро нашудани плани ба кор воридкунӣ ва ҷадидкунии фондҳои асосӣ.

Дар амалия коэффисиенти фарсудаҷавӣ фарсудаҷавии воқеии фондҳои асосиро инъикос намекунад, коэффисиенти коршоямӣ бошад арзиши аниқии ҷорӣи фондҳои асосиро баҳо дода наметавонад. Ин ҳол бо чунин сабабҳо вучуд дорад:

1. Ба маблағи амортизатсияи фондҳои асосӣ усули дар корхона қабулгардидаи ҷудокунии амортизатсия таъсири калон мерасонад.

2. Баҳодиҳии арзишии фондҳои асосӣ аз вазъи талаботи бозор ба намудҳои алоҳидаи объектҳои фондҳои асосӣ вобаста мебошад, ки аз баҳои ҷорӣи бо ёрии коэффисиенти коршоямӣ ҳисобшуда фарқ карда метавонад.

3. Барои таҷҳизоти муваққатан хобонидашуда (консерватсияшуда) амортизатсия барои азнавбарқароркунии пурра ҷудо карда мешавад, ҳол он ки ин фондҳо қисман фарсуда намешаванд, вале маблағи умумии амортизатсия зиёд мешавад.

Барои баҳо додани вазъи сифатии фондҳои асосӣ чунин нишондиҳандаҳо низ ҳисоб карда мешаванд: коэффисиентҳои навкунии ($K_{нав}$), хоричшавӣ ($K_{хор}$), зиёдшавии ($K_{зиёд}$) фондҳои асосӣ.

Коэффисиенти навкунии ($K_{нав}$) - ҳиссаи фондҳои навро дар ҷамъии умумии онҳо дар охири сол нишон медиҳад:

$$K_{нав} = \frac{\Phi A_{вор}}{\Phi A_{ох}};$$

дар ин ҷо: $\Phi A_{вор}$ – арзиши фондҳои асосии воридшуда;

$\Phi A_{ох}$ – арзиши фондҳои асосӣ дар охири сол.

Коэффициенти навкунӣ барои тамоми фондҳои асосӣ ва қисми ғаёли онҳо бо давраҳо ҳисоб карда мешавад. Нишондиҳандаҳои ҳисобшуда муқоиса карда мешаванд ва бо ин роҳ муайян карда мешавад, ки аз ҳисоби кадом қисми фондҳои асосӣ навкунӣ бештар ба амал омадааст. Агар коэффициенти навкунии қисми ғаёли фондҳои асосӣ аз коэффициенти навкунии умумӣ бештар бошад, пас дар корхона навкунӣ аз ҳисоби қисми ғаёли фондҳои асосӣ, ки истеҳсол ва сифати маҳсулотро муайян мекунад, ба амал омадааст. Ин ҳол ҷиҳати мусбӣ дорад ва оқибаташ афзоиши фондбоздеҳӣ мебошад. Навшавии фондҳои асосӣ ҳам аз ҳисоби харидани объектҳои нав ва ҳам аз ҳисоби мукамалкунии объектҳои мавҷуда ба амал омада метавонад.

Коэффициенти хориҷшавии фондҳои асосӣ дараҷаи шиддатнокии аз истеҳсолот хориҷшавии фондҳои асосиро тавсиф медиҳад:

$$K_{хор} = \frac{\Phi A_{хор}}{\Phi A_{ав}};$$

дар ин ҷо: $\Phi A_{хор}$ – арзиши фондҳои асосии хориҷшуда; $\Phi A_{ав}$ – арзиши фондҳои асосӣ дар аввали сол.

Коэффициенти хориҷшавӣ барои тамоми фондҳои асосӣ, қисми ғаёл ва намудҳои алоҳидаи онҳо бо давраҳо ҳисоб карда мешавад. Тағирёбии ин нишондиҳанда дар давраи таҳлилий муайян карда мешавад, сабабҳои хориҷшавӣ ошкор карда мешаванд ва муайян карда мешавад, ки ин тағирёбӣ аз ҳисоби кадом қисми фондҳои асосӣ рӯх додаст. Ҳангоми бетағир ҳисобидани дигар шароитҳо (омилҳо) баланд будани коэффициенти хориҷшавии қисми ғаёли фондҳои асосӣ дар муқоиса бо тамоми фондҳои асосӣ аз таъсири бад ба фондбоздеҳӣ гувоҳӣ медиҳад.

Таҳлили *коэффициенти зиёдшавии фондҳои асосӣ* низ чун таҳлили коэффициентҳои навкунӣ ва хориҷшавӣ ба ҷо оварда мешавад:

$$K_{зиёд} = \frac{\Phi A_{аф}}{\Phi A_{ав}};$$

дар ин ҷо: $\Phi A_{\text{аф}}$ – миқдори афзоиши фондҳои асосӣ; $\Phi A_{\text{ав}}$ – аризиши фондҳои асосӣ дар аввали давра.

Сатҳи техники ва дараҷаи фарсудашавии маънавии фондҳои асосӣ ҳайати синнусолии фондҳои асосиро тавсиф медиҳад. Барои ин бузургии синну соли миёнаи намудҳои таҷҳизотро бо формулаи миёнаи арифметикии баркашгардида ҳисоб намудан лозим аст.

Нишондиҳандаи ҳайати синнусолии фондҳои асосӣ барои аввал ва охири давраи таҳлилий ҳисоб карда шуда, тамоилот муайян карда мешавад, нишондиҳанда дар динамика инъикос карда мешавад.

Чунин таҳлил имконият медиҳад, ки оиди коршоямии таҷҳизот хулоса бароварда шавад ва барои ошкоркунии таҷҳизоти кӯҳнашудаи ивазкуниро талабкунанда мусоидат мекунад. Таҷҳизоти амалкунанда аз ҷиҳати давомнокии истифодабарӣ гурӯҳбандӣ карда мешавад. Пас барои гурӯҳҳои синнусолӣ вазни қиёсии ҳар як гурӯҳ дар ҳайати умумии таҷҳизот муайян карда мешавад. Синну соли миёнаи таҷҳизот бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\bar{X} = \sum X_m \times a,$$

дар ин ҷо: \bar{X} - синну соли миёнаи таҷҳизот; X_m – миёнаи интервали гурӯҳи i -и таҷҳизот; a – вазни қиёсии таҷҳизоти ҳар як гурӯҳи интервалӣ дар ҳайати умумӣ.

$$X_m = \frac{X_n + X_0}{2},$$

дар ин ҷо: X_n , X_0 – қимати поёнӣ ва болоии интервали гурӯҳ.

Вазъи техникий фондҳои асосӣ аз саривақтияги таъмири босифати онҳо вобаста мебошад.

Аз ин рӯ лозим аст, ки: тамоилоти мутлақи хароҷот барои таъмир умуман барои корхона, барои фондҳои асосии истеҳсоли ва мошину таҷҳизот муайян карда шаванд; иҷроиши плани таъмир умуман барои фондҳои асосии истеҳсоли ва мошину таҷҳизотҳои корхона муайян карда шаванд; сабабҳои тамоилоти мӯҳлатҳо ва сметаҳои хароҷоти таъмир ва сифати онҳо (набудани қисмҳои эҳтиётӣ, афзоиши нархи масолеҳ барои таъмир, афзоиши ҳаққи хизмати таъмир ва ғ.) муайян карда шаванд (ҷадвали 15).

Ҷадвали 15. Таҳлили дараҷаи навкунӣ, хоричшавӣ, зиёдшавӣ ва фарсудашавии фондҳои асосӣ

Нишондиҳанда	Дар аввали сол	Дар охири сол	Тағирёбӣ
--------------	----------------	---------------	----------

1. Арзиши ибтдоии (барқароркунии) фондҳои асосӣ, ҳаз. сомонӣ	4617	5289	+672
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	3690	4269	+579
аз онҳо мошину таҷҳизот	2196	2700	+504
2. Ба қор даровардани фондҳои асосӣ, ҳаз. сомонӣ	-	177	+177
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	-	171	+171
аз онҳо мошину таҷҳизот	-	156	+156
3. Хориҷшавии фондҳои асосӣ дар соли ҳисоботи, ҳаз. сомонӣ	-	135	+135
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	-	111	+111
аз онҳо мошину таҷҳизот	-	99	+99
4. Фарсудашавии фондҳои асосӣ, ҳаз. сомонӣ	1992	2316	+324
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	1299	1569	+270
5. Коэффисиенти навкунии тамоми фондҳои асосӣ, %	-	3,35	+3,35
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	-	4,01	+4,01
аз онҳо мошину таҷҳизот	-	5,78	+5,78
6. Коэффисиенти хориҷшавии тамоми фондҳои асосӣ, % дар авали сол	-	2,92	+2,92
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	-	3,01	+3,01
аз онҳо мошину таҷҳизот	-	4,51	+4,51
7. Коэффисиенти товони (ҷуброни) хориҷшавии фондҳои асосӣ (сатри 5/6)	-	1,15	+1,15
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	-	1,33	+1,33
аз онҳо мошину таҷҳизот	-	1,28	+1,28
8. Коэффисиенти фарсудашавии фондҳои асосӣ, %	41,8	43,8	+2
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	35,2	36,7	+1,5

Нишондиҳандаҳои ҳисобшуда гувоҳи онанд, ки дараҷаи навкунии фондҳои асосӣ дар соли ҳисоботи он қадар баланд нест – 3,35%, аз он ҷумла барои фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли – 4,01% мебошад. Вазни қиёсии бештари навкуниро қисми фаъоли фондҳои асосӣ доро мебошад – 5,78%. Аз ин бармеояд, ки дар корхона мошину таҷҳизотҳои дар истеҳсоли маҳсулот иштироккунанда бо суръати баландтар нав мешаванд, ки ин ба афзоиши фондбоздеҳӣ ва баландшавии самаранокии истеҳсолот меорад. Коэффисиенти навкунии тамоми фондҳои асосӣ ва гурӯҳҳои алоҳидаи онҳо аз коэффисиенти хориҷшавии онҳо зиёд аст. Ин ҳол гувоҳи он аст, ки дар корхона навкунии фондҳои асосӣ бештар аз ҳисоби сохтмонҳои нав, харидани фондҳои асосии нав ба амал меояд, на балки аз ҳисоби ивазкунии фондҳои фарсудашуда. Истифодабарии фондҳои ивазшудаи фарсуда ба ғуншавии мошину таҷҳизоти кӯҳна меорад.

Сатҳи фарсудашавии фондҳои асосӣ баланд аст, вай дар охири сол 43,8% буда, дар давоми соли ҳисоботи ба андозаи 2% баланд шудааст. Дараҷаи фарсудашавии ҷисмонии фондҳои асосии сано-

атӣ-истеҳсоли дар охири сол 36,7%, баландшавиаш дар давоми сол 1,5 пункт мебошад.

Дар ҷадвали 16 таҳлили ҳайати синнусолии фондҳои асосӣ дар асоси гуруҳбандии мошину таҷҳизот аз ҷиҳати давомнокии истифодабарияшон ба ҷо оварда шудааст.

Ҷадвали 16. Таҳлили ҳайати синнусолии таҷҳизот

Гуруҳҳои синнусоли, сол	Намуди таҷҳизот, воҳид								вазни қиёсӣ, %
	1	2	3	4	5	6	боқи-монда	ҳамагӣ	
то 5	490	108	122	24	46	53	6	849	27
аз 5 то 10	240	45	26	22	8	-	12	353	11,2
аз 10 то 20	667	160	148	42	-	-	35	1052	33,4
20 ва зиёда	565	86	167	32	-	-	46	896	28,4
ҳамагӣ	1962	399	463	120	54	53	99	3150	100
Вазни қиёсӣ, %	62,3	12,7	14,7	3,8	1,7	1,7	3,1	100	

Мӯҳлати хуби ивазкунии таҷҳизоти амалкунанда 7 сол ва мӯҳлати баландтарин – 10 сол мебошад.

Таҳлил нишон медиҳад, ки 1/3 ҳиссаи таҷҳизоти гузошташуда (28,4%) аз 20 сол ва зиёдтар истифода шудааст. Ин вазъ гувоҳи он аст, ки таҷҳизот кӯҳна буда, сатҳи лозимии фондбоздеҳиро таъмин карда наметавонад.

Самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ бо нишондиҳандаи амортизатсияфарогирии маҳсулот, яъне ҳиссаи амортизатсия дар арзиши аслии маҳсулот низ тавсиф карда мешавад. Бо афзоиш ва мукамалгардии техника маблағи амортизатсия афзуда, ҳиссаи амортизатсия дар арзиши аслии маҳсулот зиёд мешавад. Вале аз сабаби он ки миқдори маҳсулоти дар таҷҳизоти ҳосилнокиаш зиёдтар истеҳсолшаванда низ зиёд мешавад, маблағи амортизатсия дар арзиши воҳиди маҳсулот кам мешавад. Сарфакорӣ аз ҳисоби амортизатсия дар барзиёдичрокунии плани истеҳсоли маҳсулот ҳангоми доимӣ будани бузургии фондҳои асосии истеҳсоли ниҳоят назаррас мебошад.

Нишондиҳандаҳои баҳодихии самаранокии истифодабарии воситаҳои асосӣ ва таҳлили онҳо. Воситаҳои асосӣ яке аз намудҳои сарватҳои истеҳсоли мебошанд. Баҳодихии самаранокии истифодабарии онҳо бо ҳисобкунии боздеҳӣ ва фарогирии сарватҳо (фондҳо) асос меёбад.

Нишондиҳандаи боздеҳии фондҳо баромади маҳсулотро аз 1 сомонӣ сарватҳо нишон медиҳад.

Нишондиҳандаи фарогирии фондҳо хароҷот ё захираи хароҷотро бар 1 сомонӣ барориши маҳсулот нишон медиҳад. Захираи сарватҳо гуфта, дар ин ҳолат ҳаҷми сарватҳои дар саннаи ҳисоботӣ аз рӯи баланс мавҷудбуда фаҳмида мешавад, хароҷот бошад – харҷи ҷорӣ сарватҳо, аз он ҷумла харҷи фондҳои асосӣ – амортизатсия мебошад.

Ҳангоми муқоиса намудани захираҳои сарватҳо бо ҳаҷми маблағи фурӯш дар давраи ҳисоботӣ бузургии миёнаи хароҷоти ҳамин давро ҳисоб намудан мумкин аст.

Нишондиҳандаи асосии ҷамъбастии самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ фондбоздеҳӣ мебошад. Дар корхонаҳои санатӣ *фондбоздеҳии* воситаҳои асосӣ (ФБ) бо ҳаҷми фурӯши маҳсулот (ва ё истеҳсол - МУ) бар 1 сомонӣ арзиши миёнасолони воситаҳои асосӣ муайян карда мешавад:

$$\Phi Б = \frac{МУ}{\Phi А},$$

дар ин ҷо МУ - ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда (маҳсулоти умумӣ); ФА – арзиши миёнаи ибтидоии (барқароркунии) фондҳои асосӣ.

Ҳангоми ҳисобкунии фондбоздеҳӣ бояд дар назар дошт, ки дар арзиши фондҳои асосӣ ҳам воситаҳои худӣ ва ҳам иҷорашуда ба ҳисоб гирифта мешаванд; фондҳои муваққатан хобондашуда ва ба дигар корхонаҳо ба иҷора додашуда ба ҳисоб гирифта намешаванд.

Ҳангоми баҳодиҳии динамикаи фондбоздеҳӣ маълумотҳои ибтидоӣ ба тарзи қиёспазир оварда мешаванд. Ҳаҷми маҳсулот бояд бо баҳисобгирии тағирёбии нархҳои яклухт ва табодуллоти сохторӣ, арзиши фондҳои асосӣ бошад – бо коэффисиенти азнавбаҳодиҳӣ таҳрир карда шаванд.

Баландшавии фондбоздеҳӣ ҳангоми бетағир ҳисобидани шартҳои боқимонда ба пастшавии маблағи ҷудокунӣҳои амортизатсиявии бар 1 сомонӣ маҳсулоти истеҳсолшуда рост оянда (амортизатсияфароғирӣ - АФ) меорад, ки дар натиҷа ин ба баландшавии ҳиссаи фоида дар нархи мол мусоидат мекунад:

$$АФ = \frac{А}{МУ},$$

дар ин ҷо: $A\Phi$ – амортизатсияфарогирӣ; A – маблағи амортизатсияи ҷудошуда.

Баландшавии фондбоздеҳӣ яке аз омилҳои афзоиши интенсияи ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот мебошад. Ин вобастагиро чунин амсилаҳои омилӣ ва индексӣ тасвир менамоянд:

$$MU = \Phi B \times \Phi A \quad \text{ё} \quad I_{MV} = I_{\Phi B} \times I_{\Phi A}.$$

Дар асоси амсилаи омилӣ зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби зиёдшавии фондҳо ва афзоиши фондбоздеҳӣ ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta MU = \Delta MU_{\Phi A} + \Delta MU_{\Phi B}.$$

Зиёдшавии ҳаҷми истеҳсол аз ҳисоби фондбоздеҳӣ бо ёрии чунин усулҳо ҳисоб карда мешавад:

- фарқҳои мутлақ:

$$\Delta MU_{\Phi B} = \Delta \Phi B \times \Phi A_1;$$

- интегралӣ:

$$\Delta MU_{\Phi B} = \Delta \Phi B \times \Phi A_0 + \frac{\Delta \Phi B \times \Delta \Phi A}{2}.$$

Калон будани бузургии зиёдшавии истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби фондбоздеҳӣ аз ҳиссаи зиёдшавии истеҳсол аз ҳисоби сарватҳо (фондҳои асосӣ), маъно дорад, ки суръати афзоиши истеҳсол аз суръати афзоиши харчи сарватҳо баланд аст, ки ҳангоми бетағир ҳисобидани дигар омилҳо (бетағирии нишондиҳандаҳои истифодабарии дигар намудҳои сарватҳо) ба зиёдшавии даромаднокии сармоя ва маблағи фуруш меорад.

Шарти муҳими афзоиши даромаднокии ҳангоми зиёдшавии фондбоздеҳӣ ин баробарии ҳаҷми истеҳсол ва фуруши маҳсулот мебошад, чунки фондбоздеҳӣ бо нишондиҳандаи истеҳсоли маҳсулот ҳисоб карда мешавад, даромаднокии бошад, натиҷаи молиявии фурушро нишон медиҳад. Ба ин маъно, фондбоздеҳӣ самаранокии технологӣ ва даромаднокии – самаранокии иқтисодии истеҳсолотро нишон медиҳанд.

Нишондиҳандаи дигари самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ ин *фондфарогирӣ* мебошад, ки бо таносуби арзиши миёнаи фондҳои асосӣ бар ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот муайян карда мешавад (нишондиҳандаи чаппаи фондбоздеҳӣ):

$$\Phi\Phi = \frac{\Phi A}{MV}.$$

Дар таҳлил ҳисобкунӣ ва баҳодиҳии фондфарогирӣ дар динамика муҳим мебошад. Тағирёбии фондфарогирӣ афзоиш ё пастшавии арзиши фондҳои асосиро дар 1 сомонӣ маҳсулоти тайёр нишон медиҳад ва ҳангоми муайян намудани маблағи сарфакунӣ ё барзиёдхарҷкунии нисбии воситаҳо дар фондҳои асосӣ истифода мешавад.

Маблағи сарфаи (барзиёдхарҷкунии) нисбии фондҳои асосӣ бо ёрии чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$C_{\text{нис}} = (\Phi\Phi_1 - \Phi\Phi_0) \times MU_1.$$

Таносуби суръатҳои зиёдшавии фондҳои асосӣ ва суръатҳои зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот имконият медиҳад, ки нишондиҳандаи ҳудудии фондфарогирӣ, яъне зиёдшавии воситаҳои асосӣ бар 1% зиёдшавии маҳсулот ҳисоб карда шавад. Агар нишондиҳандаи ҳудудии фондфарогирӣ аз як хурд бошад, пас баландшавии самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ ва афзоиши коэффисиенти истифодабарии иқтидори истеҳсоли ҷой дорад.

Барои баҳодиҳии таъсири нишондиҳандаҳои номбаршуда ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз маълумотҳои ҷадвали 17 истифода мебарем.

Ҷадвали 17. Нишондиҳандаҳои истифодабарии фондҳои асосӣ

Нишондиҳанда	Давра и ба-зисӣ	Давраи ҳисо-ботӣ	Та-мои-лот	Суръ-ати аф-зоиш	Суръати пешравӣ
Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, ҳаз. сомонӣ	2875	3088	+213	107,4	7,4
Арзиши миёнасолонии фондҳои асосии истеҳсоли, ҳаз. сомонӣ	2276	2347	+71	103,1	3,1
Фондбоздеҳӣ, сомонӣ/сомонӣ	1,263	1,316	+0,053	104,2	4,2
Фондфарогирӣ, сомонӣ/сомонӣ	0,792	0,760	-0,032	96,0	-4

Афзоиши фондбоздеҳӣ аз ҳисоби баланд будани суръати афзоиши истеҳсоли маҳсулот аз суръати афзоиши арзиши миёнасолонии фондҳои асосӣ ба миён омадааст. Дар ҳар як фоизи зиёдшавии фондҳои асосӣ зиёдшавии истеҳсол 2,387 (7,4:3,1) пунктро тартиб медиҳад. Ин нишондиҳанда барои баҳодиҳии самаранокии техноло-

гии истеҳсолоти гуногун ва дар муддати дароз ошкоркунии динамикаи самаранокии кори корхона истифода мешавад.

Зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо таъсири васеъшавии нерӯи истеҳсоли – ба андозаи 89,7 ҳаз. сомони (71×1,263) ва баландшавии самаранокии истифодабарии он ба андозаи 124,4 ҳаз. сомони (0,053×2347) ба миён омадааст. Ҳиссаи таъсири васеъшавии фондҳои асосӣ ба ҳаҷми истеҳсол 0,421 (89,7:213) мебошад; ҳиссаи таъсири фондбоздеҳӣ бошад – 0,584 (124,4:213) аст.

Таносуби бамиёномадаи таъсири ду омил ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот барои афзоиши даромаднокии истеҳсолот чун замина хизмат мекунад. Пастшавии фондфарогирӣ аз ҷой доштани сарфаи нисбии воситаҳои ба фондҳои асосӣ гузошташуда дарак медиҳад. Маблағи сарфаи нисбии фондҳои асосӣ чунин аст:

$$(0,760-0,792) \times 3088 = -98,8 \text{ ҳаз. сомони.}$$

Омили асосии сарфаи воситаҳои ба фондҳои асосӣ гузошташуда – афзоиши фондбоздеҳӣ мебошад. Барои ошкор намудани самаранокии истифодабарии гурӯҳҳои гуногуни фондҳои асосӣ нишондиҳандаи фондбоздеҳӣ барои гурӯҳҳои фондҳои асосӣ, маҷмуи фондҳои асосӣ, фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли (яъне бо тарҳкунии арзиши фондҳои асосии таъиноти махсус), барои қисми фаъоли фондҳои саноатӣ-истеҳсоли (мошину таҷҳизот) ҳисоб карда мешавад. Муқоиса намудани суръатҳои тағирёбии фондбоздеҳии гурӯҳҳои гуногуни фондҳои асосӣ имконият медиҳад, ки самти мукамалгардонии сохтори онҳо муайян карда шавад.

Барои тартиб додани сиёсати технологияи корхона таҳлили омилӣ чуқури нишондиҳандаҳои самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ ва пеш аз ҳама фондбоздеҳӣ зарур мебошад.

Таҳлили омилӣ фондбоздеҳӣ. Баландшавии фондбоздеҳиро чунин омилҳо ба миён меоранд:

- механизатсия ва автоматизатсияи истеҳсолот, истифодабарии технологияи пешқадам, ҷадидкунии таҷҳизоти коркунанда;
- зиёдкунӣ вақти кори таҷҳизот;
- баландбардории шиддатнокии кори таҷҳизот, аз он ҷумла бо роҳи таъмин намудани мувофиқати сифати ашёи хом ва масолеҳ ба талаботи раванди технологӣ ва баландбардории ихтисоси кормандони саноатӣ-истеҳсоли;
- баландбардории вазни қиёсии қисми фаъоли фондҳои асосӣ, баландбардории ҳиссаи таҷҳизоти коркунанда.

Барои таҳлили истифодабарии таҷҳизот онро вобаста аз дараҷаи истифодабарӣ ба гурӯҳҳои гузошташуда (ба истифода супоридашуда) ва гузоштаношуда (ба истифода насупорида) ҷудо менамоем.

Таҷҳизоти гузошташуда дар навбати худ ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешавад: воқеан коркунанда, дар таъмири планӣ қарор дошта, эҳтиётӣ, дар таъмири ғайрипланиӣ садамавӣ қарор дошта, дар ҷадидкунӣ буда.

Таҷҳизоти гузоштаношуда ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешавад: барои гузоштан қарордошта ва барои хориҷкунӣ қарордошта.

Таҷҳизоти гузошташуда ва гузоштаношуда дар маҷмӯъ *таҷҳизоти нақдро* ташкил медиҳанд.

Ба таҷҳизоти нақд тамоми таҷҳизоти дар баланси корхона буда, новобаста аз вазъи техникий ва ҷойгиршавиашон (дар сеҳҳо, дар анборҳо дар шакли қобили кор ва ҷудокардашуда) мансуб мебошанд.

Таҷҳизоти гузошташуда – ин дастгоҳҳову мошинаҳои ба истифода супоридашуда ва дар ҷойҳои корӣ шинондашуда, инчунин таҷҳизоти дар таъмир ва ҷадидкунӣ қарордошта мебошад. Таҷҳизоти гузоштаношуда – ин таҷҳизоти аз сабаби фарсудагии маънавий ё ҷисмониашон барои хориҷкунӣ нигаронидашуда ва таҷҳизоти барои гузоштан нигаронидашуда мебошад.

Миқдори таҷҳизот бо вазъи саннаи муайян ва ё чун бузургии миёнаи давраи вақт муайян карда мешавад.

Дараҷаи ба истеҳсолот ҷалбкунӣ таҷҳизоти нақд ва дар истеҳсолот истифодабарии онро чунин нишондиҳандаҳо тавсиф медиҳанд:

$$TIC = \frac{TГ}{TН},$$

дар ин ҷо: TIC- ҳиссаи таҷҳизоти ба истеҳсолот супоридашуда; TГ – таҷҳизоти гузошташуда; TН – таҷҳизоти нақд.

$$TBK = \frac{TK}{TГ},$$

дар ин ҷо: TBK – ҳиссаи таҷҳизоти воқеан коркунанда; TK – таҷҳизоти коркунанда.

$$DITN = \frac{TK}{TН},$$

дар ин ҷо: DITN – дараҷаи истифодабарии таҷҳизоти нақд.

Агар қимати нишондиҳандаҳо ба як наздик бошад, пас таҷҳизот бо дараҷаи баланди корбарӣ истифода мешавад, программаи истеҳсолий бошад ба иқтисоди истеҳсолий мувофиқ аст.

Вале ҷой доштани баландшавии дараҷаи истифодабарии таҷҳизоти нақд маънои онро надорад, ки боздеҳии таҷҳизот низ ҳамин гуна меафзояд. Дар соҳаи истеҳсолот масъалаи кӯтоҳқунии бекорхобиҳои дохилибасти ва бутунбасти таҷҳизот аҳамияти муҳим дорад.

Барои баҳодиҳии қорбарии таҷҳизот чунин нишондиҳандаҳои баланси вақт ҳисоб карда мешаванд:

- фонди тақвими (T_m) вақти қори воҳиди таҷҳизот (чун ҳосили зарби шумораи рӯзҳои тақвими ($T_{ур}$) дар давраи таҳлилий бар 24 ҳисоб карда мешавад):
 $T_m = T_{ур} \times 24 = 365(366) \times 24$;
- фонди номиналии вақт (T_n), ки чун ҳосили зарби шумораи бастҳои қорӣ ($T_{ок}$) дар давраи таҳлилий бар давомнокии бастии қорӣ (t_6) бо соатҳо ҳисоб карда мешавад;
- фонди вақти самаранок ($T_{сам}$) – аз миқдори вақти бонафъ истифодабурдашуда дар давоми давраи планӣ муайян карда мешавад. Вай ба фонди номиналий, ки аз он вақти таъмир, ҷадидкунӣ, профилактика ва насбкунии таҷҳизот ($T_{м.пл}$) тарҳ карда шудааст, баробар аст;
- вақти фоидаовар (нафънок) – вақти воқеии қори таҷҳизот ($T_{ф}$), ки чун фонди вақти самаранок бо тарҳи бекорхобиҳои ғайрипланӣ аз сабаби номавзунии овардани ашёи хом ва ғ. ($T_{грп}$) муайян карда мешавад.

Дараҷаи истифодабарии бутунбасти таҷҳизотро коэффисиенти бастнокӣ ($K_{баст}$) тавсиф медиҳад. Ин коэффисиент чун таносуби шумораи дастгоҳ-бастҳои воқеан қоркарда бар шумораи калонтарини имконии дастгоҳ-бастҳои дар як баст қоркардаи таҷҳизоти гузошташуда муайян карда мешавад:

$$K_{баст} = \frac{T_{баст1}}{T_{max}}$$

Коэффисиенти бастнокӣ нишон медиҳад, ки дастгоҳ дар чанд баст қор кардааст. Ҳар қадаре, ки коэффисиенти бастнокӣ калон бошад, барориши маҳсулот зиёд аст.

Сабабҳои асосии паст будани сатҳи коэффисиенти бастнокӣ ин истифодаи бади таҷҳизоти гузошташуда ва нопурра истифода бурдани таҷҳизоти қоркунанда дар бастҳо мебошанд.

Дараҷаи истифодабарии дохилибасти таҷҳизотро коэффисиенти боркунӣ таҷҳизот ($K_{бор}$) тавсиф медиҳад. Ин коэффисиент бо таносуби вақти қорӣ воқеии он - T_1 (бо соат) бар фонди вақти самаранок - $T_{сам}$ (бо соат) ва ё бар фонди номиналии вақт - T_n

ҳисоб карда мешавад.

$$K_{бор} = \frac{T_1}{T_{сам}} \quad \text{ё} \quad K_{бор} = \frac{T_1}{T_n}.$$

Ин нишондиҳанда имконият медиҳад, ки талафоти вақт аз сабаби ноқис, кори холии таҷҳизот, таъмири планӣ-огоҳикунанда ва ғ. баҳо дода шавад.

Дараҷаи истифодаи вақти номиналӣ бо таносуби фонди самаранок бар фонди номиналии вақт ҳисоб карда мешавад:

$$K_{вн} = \frac{T_{сам}}{T_n}.$$

Дар асоси ин коэффициент таъсири вақти бекорхобӣ бо сабабҳои технологӣ ба нишондиҳандаҳои натиҷавии кори таҷҳизот баҳо дода мешавад.

Нишондиҳандаҳои муоинашудаи ҳайати таҷҳизот ва истифодабарии вақти корӣ шакли экстенсивии истифодаи таҷҳизотро тавсиф медиҳанд. Интенсивияти (шиддатнокии) истифодабарии таҷҳизоти корхона бо миқдори маҳсулоти истеҳсолнамудаи як дастгоҳ дар воҳиди вақт муайян карда мешавад. Ба ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот дар навбати худ чунин омилҳо таъсир мерасонанд:

- истифодаи технологияи пешқадам;
- истифодабарии усулҳои муосири ташкил ва идораи истеҳсолот;
- сатҳи ихтисоси кормандони саноатӣ-истеҳсолӣ.

На ҳамаи омилҳои, ки ба фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ таъсир мерасонанд дорои аломати омилӣ мебошанд, ки имконияти миқдоран чен намудани таъсиршонро ба ин нишондиҳанда ба даст диҳад.

Фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ аз ду гурӯҳи омилҳо вобаста мебошад: нишондиҳандаҳои ҳайати фондҳои асосӣ (вазни қиёсии қисми ғаёли фондҳо ва вазни қиёсии тамоми таҷҳизоти коркунанда дар арзиши қисми ғаёли воситаҳои асосӣ) ва нишондиҳандаҳои фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда (ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот, арзиши миёнаи воҳиди таҷҳизот, истифодабарии фонди вақти кори таҷҳизот).

Таҳлили алоқаҳои сабабиву оқибатӣ дар системаи омилӣ фондбоздеҳӣ имконият медиҳад, ки якчанд тариқаҳои амсилаҳои омилӣ детерминантӣ бунёд карда шаванд. Амсилаҳои нисбатан соддатарин инҳоанд:

- амсилаи вобастагии фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ аз фондбоздеҳии қисми фаёли онҳо (ΦB_ϕ) ва вазни қиёсии қисми фаёли воситаҳои асосӣ (B_{K_ϕ}):

$$\Phi B = \Phi B_\phi \times B_{K_\phi},$$

- амсилаи вобастагии фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ аз фондбоздеҳии машину таҷҳизоти коркунанда (ΦB_κ), вазни қиёсии қисми фаёл дар арзиши фондҳои асосӣ (B_{K_ϕ}) ва вазни қиёсии таҷҳизоти коркунанда дар қисми фаёли фондҳои асосӣ (B_{K_κ}):

$$\Phi B = \Phi B_\kappa \times B_{K_\phi} \times B_{K_\kappa}.$$

Ҳар ду амсиларо бо роҳи васеъгардонии формулаи ҳисобкунии фондбоздеҳӣ ба даст овардан мумкин:

$$\Phi B = \frac{MY}{\Phi A_\phi} \times \frac{\Phi A_\phi}{\Phi A},$$

дар ин ҷо: ΦA_ϕ – арзиши миёнаи қисми фаёли фондҳои асосӣ; MY – ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда (умумӣ);

$$\Phi B_\kappa = \frac{MY}{\Phi A_\kappa} \times \frac{\Phi A_\kappa}{\Phi A_\phi} \times \frac{\Phi A_\phi}{\Phi A},$$

дар ин ҷо: ΦA_κ – арзиши миёнаи таҷҳизоти коркунанда.

Чунин васеъгардонии амсилаи омилҳои $\Phi B = \Phi B_\phi \times B_{K_\phi}$ имконият медиҳад, ки таъсири истифодаи вақти корӣ ва арзиши миёнаи воҳиди таҷҳизот ба фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда омӯхта шавад. Дар ин вақт арзиши таҷҳизоти коркунанда чун ҳосили зарби миқдори воҳидҳои таҷҳизот ва арзиши миёнаи воҳиди таҷҳизот, барориши маҳсулот бошад – чун зарби коркарди миёнасоата ба фонди вақти кори воқеӣ (фоидаовар) ҳисоб карда мешавад. Амсилаи $\Phi B = \Phi B_\phi \times B_{K_\phi}$ чунин намудро мегирад:

$$\Phi B_\kappa = \frac{MY_c}{\text{ШТ} \times H_{\Phi A}} \times T_\phi,$$

дар ин ҷо: ΦB_κ – фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда; ШТ – шумораи воҳидҳои таҷҳизот; MY_c – барориши маҳсулот дар 1 соати кори таҷҳизот; $H_{\Phi A}$ – нархи (арзиши) миёнаи воҳиди таҷҳизот.

Вақти кори фоидаовари таҷҳизот аз фонди номиналии вақти кор ва коэффиенти боркунии таҷҳизот ($K_{бор}$) вобаста аст. Вақти кори номиналиро дар навбати худ чун ҳосили зарби шумораи

рузҳои коркардашуда ($T_{\text{руз}}$), коэффисиенти бастнокӣ ($K_{\text{баст}}$) ва давомнокии миёнаи як баст ($t_{\text{баст}}$) метавон тасвир намуд:

$$T_n = T_{\text{руз}} \times K_{\text{баст}} \times t_{\text{баст}}.$$

Азбаски

$$\frac{MY_c}{\text{ШТ}} = KMCTT \quad \text{ва} \quad \frac{MY_c}{\text{ШТ} \times P_{\Phi A}} = KMCTT \times \frac{1}{P_{\Phi A}},$$

пас амсилаи омили фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда чунин намуд мегирад:

$$\Phi B_{\kappa} = K_{\text{баст}} \times K_{\text{бор}} \times T_{\text{руз}} \times t_{\text{баст}} \times KMCTT \times \frac{1}{H_{\Phi A}}.$$

дар ин ҷо: $KMCTT$ – коркарди миёнасоатаи воҳиди таҷҳизот.

Ҳамин тариқ, амсилаи омили фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ имконият медиҳад, ки таъсири ҳайати таҷҳизот, ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот дар 1 соати вақти нафъовар ва нишондиҳандаҳои истифодаи вақт омӯхта шаванд:

$$\Phi B = BK_{\phi} \times BK_{\kappa} \times K_{\text{баст}} \times K_{\text{бор}} \times T_{\text{руз}} \times t_{\text{баст}} \times KMCTT \times \frac{1}{P_{\Phi A}},$$

$$\Phi B = BK_{\phi} \times BK_{\kappa} \times \Phi B_{\kappa}.$$

Ҳисобкунии таъсири омилҳоро бо усули гузоришҳои занҷирӣ ва истифодабарии маълумотҳои ҷадвали 18 иҷро мекунем.

$$\Phi B^{21} = BK_{\phi}^1 \times BK_{\kappa}^0 \times \Phi B_{\kappa}^0 = 0,554 \times 0,617 \times 3,753 = 1,283 \text{ с.}$$

$$\Phi B^{22} = BK_{\phi}^1 \times BK_{\kappa}^1 \times \Phi B_{\kappa}^0 = 0,554 \times 0,657 \times 3,753 = 1,366 \text{ с.}$$

$$\Phi B^{23} = BK_{\phi}^1 \times BK_{\kappa}^1 \times \Phi B_{\kappa}^1 = 0,554 \times 0,657 \times 3,616 = 1,316 \text{ с.}$$

1. Тағирёбии фондбоздеҳӣ аз ҳисоби тағирёбии ҳиссаи қисми ғаёли фондҳои асосӣ:

$$\Delta \Phi B(BK_{\phi}) = \Phi B^{21} - \Phi B_0 = 1,283 - 1,263 = 0,02 \text{ с.},$$

2. Тағирёбии фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ аз ҳисоби тағирёбии вазни қиёсии таҷҳизоти коркунанда:

$$\Delta \Phi B(BK_{\kappa}) = \Phi B^{22} - \Phi B^{21} = 1,366 - 1,283 = 0,083 \text{ с.}$$

3. Тағирёбии фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ аз ҳисоби тағирёбии фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда:

$$\Delta\Phi B(\Phi B_{\kappa}) = \Phi B^{e3} - \Phi B^{e2} = 1,316 - 1,366 = -0,05 \text{ с.}$$

Таъсири умуми омилҳо: $0,02 + 0,083 + (-0,05) = +0,053 \text{ с.}$

Афзоиши фондбоздеҳӣ бо сабаби тағирёбиҳои мусбӣ дар ҳаёти фондҳои асосӣ ба миён омадааст, вале вай бо пастшавии фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда кам шудааст.

Ҷадвали 18. Маълумотҳо барои ҳисобкунии фондбоздеҳӣ

№ тт	Нишондиҳанда	Давраи базисӣ	Давраи ҳисоботӣ	Тамоилот	Суръати тағирёбӣ, %
1	Ҳаҷми маҳсулот (МУ), ҳаз. сомонӣ	2875	3088	+213	107,4
2	Арзиши миёнасолонаи фондҳои асосии истеҳсоли (ФА), ҳаз. сомонӣ	2276	2347	+71	103,1
3	Арзиши миёнасолони қисми фаёли фондҳои истеҳсоли (ФА _ф)	1242	1300	+58	104,7
4	Арзиши миёнасолонаи таҷҳизоти коркунанда (ФА _к)	766	854	+88	111,5
5	Вазни қиёсии қисми фаёли фондҳои асосӣ $V_{\kappa_{\phi}}$ $\left(\frac{\Phi A_{\phi}}{\Phi A} = B_{\kappa_{\phi}} \right)$	0,546	0,554	+0,008	101,5
6	Вазни қиёсии таҷҳизоти коркунанда дар арзиши қисми фаёли фондҳои истеҳсоли, $V_{\kappa_{\phi}}$ $\left(\frac{\Phi A_{\kappa}}{\Phi A_{\phi}} = B_{\kappa_{\phi}} \right)$	0,617	0,657	+0,04	106,5
7	Микдори воҳидҳои таҷҳизоти коркунанда (МТ _к), воҳид	31,0	32,0	+1	103,2
8	Арзиши миёнасолонаи воҳиди таҷҳизоти коркунанда (ФА _и), ҳаз. сомонӣ	24,7	26,7	+2	108,1
9	Микдори рӯзҳои кори, (Т _р)	305	305	-	-
10	Микдори таҷҳизот-бастҳои коркардашуда дастгоҳ-баст (Т _{баст})	19654	21184	+1530	107,8
11	Кoeffициенти бастнокӣ (К _{баст}) (сатри 10÷(с.9×с.7))	2,08	2,18	+0,10	104,8
12	Давомнокии як баст (t _{баст}), соат	8,0	8,0	-	-
13	Кoeffициенти боркунии таҷҳизот дар давоми баст (К _{бор})	0,684	0,698	+0,014	102,0
14	Вақти нафъноки кори таҷҳизот (Т _ф), соат (с.9×с.11×с.12×с.13)	3471,4	3712,8	+241,4	106,9
15	Ҳаҷми миёнасоатаи истеҳсоли маҳсулот бар воҳиди таҷҳизот (КМСТ), ҳаз. сомонӣ (с.1÷с.7÷с.14)	0,027	0,026	-0,001	96,3
16	Фондбоздеҳии таҷҳизоти корку-	3,753	3,616	-0,137	96,3

	нанда (ΦB_{κ})				
17	Фондбоздеҳии фондҳои асосӣ (ΦB)	1,263	1,316	+0,053	104,2

Таъсири омилҳоро ба тағирёбии фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда бо ёрии усули гузоришҳои занҷирӣ ҳисоб мекунем.

$$\begin{aligned}\Phi B_{\kappa}^{\varepsilon 1} &= K_{\text{бааст}}^1 \times K_{\text{бор}}^0 \times T_{\text{гуз}}^0 \times t_{\text{бааст}}^0 \times \text{KMCTT}_0 \times \frac{1}{\Phi A_{\kappa}^0} = \\ &= 1,8 \times 0,684 \times 305 \times 8 \times 0,027 \times \frac{1}{24,7} = 3,977 \text{ с.}\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\Phi B_{\kappa}^{\varepsilon 2} &= K_{\text{бааст}}^1 \times K_{\text{бор}}^1 \times T_{\text{гуз}}^0 \times t_{\text{бааст}}^0 \times \text{KMCTT}_0 \times \frac{1}{\Phi A_{\kappa}^0} = \\ &= 2,18 \times 0,698 \times 305 \times 8 \times 0,027 \times \frac{1}{24,7} = 4,059 \text{ с.}\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\Phi B_{\kappa}^{\varepsilon 3} &= K_{\text{бааст}}^1 \times K_{\text{бор}}^1 \times T_{\text{гуз}}^0 \times t_{\text{бааст}}^0 \times \text{KMCTT}_1 \times \frac{1}{\Phi A_{\kappa}^0} = \\ &= 2,18 \times 0,698 \times 305 \times 8 \times 0,026 \times \frac{1}{24,7} = 3,908 \text{ с.}\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\Phi B_{\kappa}^{\varepsilon 4} &= K_{\text{бааст}}^1 \times K_{\text{бор}}^1 \times T_{\text{гуз}}^0 \times t_{\text{бааст}}^0 \times \text{KMCTT}_1 \times \frac{1}{\Phi A_{\kappa}^1} = \\ &= 2,18 \times 0,698 \times 305 \times 8 \times 0,026 \times \frac{1}{26,7} = 3,616 \text{ с.}\end{aligned}$$

1. Тағирёбии фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда аз ҳисоби тағирёбии бастанокӣ:

$$\Delta \Phi B_{\kappa} (K_{\text{бааст}}) = \Phi B_{\kappa}^{\varepsilon 1} - \Phi B_{\kappa}^0 = 3,977 - 3,753 = +0,224 \text{ с.}$$

2. Тағирёбии фондбоздеҳӣ аз ҳисоби тағирёбии боркунии таҷҳизот (самаранокии истифодабарии вақти корӣ дар давоми бастанокӣ):

$$\Delta \Phi B_{\kappa} (K_{\text{бор}}) = \Phi B_{\kappa}^{\varepsilon 2} - \Phi B_{\kappa}^{\varepsilon 1} = 4,059 - 3,977 = +0,082 \text{ с.}$$

3. Тағирёбии фондбоздеҳӣ аз ҳисоби тағирёбии коркарди миёнасоатаи воҳиди таҷҳизот:

$$\Delta \Phi B_{\kappa} (\text{KMCTT}) = \Phi B_{\kappa}^{\varepsilon 3} - \Phi B_{\kappa}^{\varepsilon 2} = 3,908 - 4,059 = -0,151 \text{ с.}$$

4. Тағирёбии фондбоздеҳӣ аз ҳисоби тағирёбии нархи миёнаи воҳиди таҷҳизот:

$$\Delta\Phi B_{\kappa}(P_{\Phi A}) = \Phi B_{\kappa}^{z4} - \Phi B_{\kappa}^{z3} = 3,616 - 3,908 = -0,292 \text{ с.}$$

Чамъи таъсири омилҳо ба тағирёбии фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда:

$$\Delta\Phi B_{\kappa} = \Delta\Phi B_{\delta}(K_{\text{бастм}}) + \Delta\Phi B_{\kappa}(K_{\text{бор}}) + \Delta\Phi B_{\kappa}(P_{\Phi A}) = 0,224 + 0,082 + (-0,151) + (-0,292) = -0,137 \text{ с.}$$

Натиҷаи ҳисобкуниҳоро дар ҷадвали 19 меорем..

Ҷадвали 19. Таъсири омилҳо ба фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ

Омил	Андозаи таъсир ба фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда	Вазни қиёсии таъсир, %	Андозаи таъсир ба фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ	Вазни қиёсии таъсир, %
Зинаи якуми таъсир:				
Вазни қиёсии қисми ғайри фондҳои асосӣ	-	-	0,02	37,7
Вазни қиёсии таҷҳизоти коркунанда	-	-	0,083	156,6
Фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда	-	-	-0,05	-94,3
Чамъ	-	-	0,053	100
Зинаи дуввуми таъсир:				
Бастнокии кори таҷҳизот	0,224	-163,5	0,081=(-0,05)×(-1,63)	152,8
Боркунии таҷҳизот	0,082	-59,8	0,03=(-0,05)×(-0,598)	56,6
Ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот	-0,151	110,2	-0,055=(-0,05)×110,2	-103,8
Нархи миёнаи воҳиди таҷҳизот	-0,292	213,1	-0,006=(-0,05)×2,131	-11,3
Чамъ	-0,137	100	-0,05	-94,3

Баландашавии коэффисиентҳои бастнокӣ ва боркунии таҷҳизот аз пастшавии талафоти вақти кори - бекорхобиҳои бутунбастӣ ва дохилибастӣ дарак медиҳад, ки ин ба тағирёбии фондбоздеҳии таҷҳизот таъсири мусбӣ мерасонад. Дар натиҷаи зиёдшавии боркунии таҷҳизот фондбоздеҳӣ ба андозаи 0,306 сомонӣ (0,224+0,082) афзудааст.

Омилҳои пастшавии коркарди миёнасоатаи таҷҳизот ва зиёдшавии нархи миёнаи воҳиди таҷҳизот ба фондбоздеҳӣ таъсири манфӣ расонидаанд. Омилҳои арзиши миёнаи воҳиди маҳсулот тағирёбии арзиши миёнаи таҷҳизотро дар натиҷаи навунии вай ва иваз намудан ба таҷҳизоти қиматтар, вале ҳосилноктар инъикос менамояд. Пастшавии коркарди миёнасоатаи таҷҳизот аз он дарак до-

да метавонад, ки ё нархи таҷҳизот ба ҳосилнокии он мувофиқат намекунад, ё таҷҳизот дар давраи татбиқкунӣ қарор дорад. Ин вазъ бо дигар сабабҳои ташкилӣ-техникӣ низ ба миён омада метавонад.

Таъсири омилҳои зинаи дуввум ба нишондиҳандаи ҷамъбасти - фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ - чун ҳосили зарби андозаи таъсири фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда ба ҳиссаи (вазни қиёсии) таъсири ҳар як омилҳои тартиби дуввум, яъне бо усули иштироки саҳмӣ ҳисоб карда мешавад.

Таносуби андозаи таъсири ҳар як омил ба андозаи тамоилоти фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ ҳиссаи таъсири ҳар як омилро ба нишондиҳандаи ҷамъбасти инъикос менамояд. Чӣ хеле, ки аз ҷадвали 19 намоён аст, ба нишондиҳандаи фондбоздеҳӣ таъсири пурзӯри манфири пастшавии ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот ва зиёдшавии нархи миёнаи воҳиди таҷҳизот расонидаанд. Ин омилҳо ба фондбоздеҳӣ таъсири гуногунсамта расонидаанд: баландшавии нархи миёнаи таҷҳизот, чун қоида, аз баландшавии ҳосилнокии таҷҳизот дарак медиҳад ва баръакс - пастшавии нархи миёнаи таҷҳизот аз пастшавии ҳосилнокии он гувоҳӣ медиҳад. Муқаррар намудани сабабҳои пастшавии ҳосилнокии таҷҳизот таҳлили чуқуртари истифодабарии таҷҳизотро талаб менамояд.

Самти дигари таҳлил барои ошкор намудани таъсири омилҳои зинаи севвум ба фондбоздеҳӣ ин таҳлили нишондиҳандаҳои истифодабарии баланси вақт – коэффисиентҳои бастнокӣ ва боркунӣ мебошад. Агар коэффисиенти боркуниро чун таносуби вақти фоиданок ба фонди номиналии вақт бинем, пас имконияте ба даст меояд, ки таъсири бекорхобиҳо ба коэффисиенти боркунии таҷҳизот баҳо дода шаванд. Дар навбати худ вақти самаранок аз вақти иҷрои таъмирҳои планӣ-пешгирикунӣ ($T_{m.n.l}$), аз вақти ҷадидкунии таҷҳизот ($T_ч$), аз вақти дар профилактика будани таҷҳизот ва дигар сабабҳои технологӣ (T_{np}) вобаста мебошад. Ҳамин тариқ, таъсири бекорхобиҳои дохилибасти ба фондбоздеҳӣ чун таъсири омилҳои зинаи севвум дар асоси чунин амсила ҳисоб карда мешавад:

$$K_{бор} = \frac{T_n - T_{m.n.l} - T_ч - T_{np}}{T_n} = 1 - \left(\frac{T_{m.n.l}}{T_n} + \frac{T_ч}{T_n} + \frac{T_{np}}{T_n} \right).$$

Тамоми омилҳои азназаргузаронидашудаи тағирёбии фондбоздеҳӣ ва афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

- *омилҳои интенсивӣ* – ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот дар 1 соати истифодаи вақти фоиданок;
- *омилҳои экстенсивӣ* – омилҳои истифодабарии вақти корӣ ва шумораи воҳидҳои таҷҳизот.

Мувофиқан зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби омилҳои интенсивӣ ва экстенсивӣ ҳисоб карда мешавад.

Интенсивияти боркунӣ бо миқдори маҳсулоти истеҳсолнамуда дар воҳиди вақт чен карда мешавад.

Нишондиҳандаи интенсивнокии кори таҷҳизот – коэффисиенти боркунии интенсивӣ ($K_{\text{бин}}$) мебошад:

$$K_{\text{бин}} = \frac{KMCTT_1}{KMCTT_0},$$

дар ин ҷо: $KMCTT_1$ ва $KMCTT_0$ - мувофиқан коркарди миёнасоатаи воқеъӣ ва плании таҷҳизот.

Коэффисиенти боркунии экстенсивӣ бо таносуби вақти фоидавар бар вақти тақвимӣ ва зарб кардани он ба миқдори воҳидҳои таҷҳизот ҳисоб карда мешавад.

Дар мисол бо маълумотҳои ҷадвали 18 коэффисиенти боркунии экстенсивӣ чунин аст:

$$K_{\text{б}}^0 = \frac{34714}{365 \times 24} \times 31; \quad K_{\text{б}}^1 = \frac{37128}{365 \times 24} \times 32.$$

Нишондиҳандаи интегралӣ боркунӣ чун ҳосили зарби коэффисиенти боркунии интенсивӣ ва экстенсивӣ ҳисоб карда мешавад. Мисоли ҳисобкунии нишондиҳандаи интегралӣ дар ҷадвали 20 оварда шудааст.

Ҷадвали 20. Ҳисобкунии нишондиҳандаи интегралӣ истифодаи истеҳсолии таҷҳизот

Нишондиҳанда	Давраи базисӣ	Давраи ҳисоботӣ	Тамоилот	Суръати тағирёбӣ
Коэффисиенти боркунии экстенсивӣ	12,284	13,559	+1,275	+1,104
Коэффисиенти боркунии интенсивӣ	0,107	0,104	-0,003	0,972
Нишондиҳандаи интегралӣ боркунӣ	1,314	1,410	+0,096	1,073

Нишондиҳандаи интегралии истифодаи истеҳсолии таҷҳизот дар натиҷаи баландшавии боркунии экстенсивии таҷҳизот ва пастшавии боркунии интензивии он афзоиш ёфтааст. Пастшавии коэффисиенти боркунии интензивӣ аз мавҷудияти имкониятҳои истифода нашудаи зиёдкунӣ барориши маҳсулот бе воридкунии иқтидорҳо ва гузоришҳои сармояи иловагӣ дарак медиҳад. Баландбардоштани ин коэффисиент фақат бо роҳи барҳам додани камбудии истеҳсолот, бо беҳгардонии сатҳи ташкиливу техникаи истеҳсолот ба даст меояд.

Баҳодиҳии захираҳои зиёдкунӣ барориши маҳсулот ва фондбоздеҳӣ. Дар марҳалаи ояндаи таҳлил захираҳои баландбардорӣ истеҳсоли маҳсулот ва фондбоздеҳӣ ҳисоб карда мешаванд. Захираҳои баландбардорӣ истеҳсоли маҳсулот ва фондбоздеҳӣ инҳора буда метавонанд:

- ба кор дарории таҷҳизоти нав;
- баланд кардани коэффисиенти бастнокӣ;
- кам кардани бекорҳои бутунбастӣ ва дохилибасти таҷҳизот;
- камкунии миқдори таҷҳизоти гузоштанишуда;
- ивазкунии ва ҷадидкунии таҷҳизот;
- баландбардорӣ коэффисиенти боркунии интегралӣ таҷҳизот аз ҳисоби камкунии талафотҳои вақти корӣ;
- дар истеҳсолот татбиқкунии комёбиҳои илмиву техникаӣ;
- баландбардорӣ ҳиссаи қисми фаъоли фондҳои асосӣ ва ғ.

Ҳангоми ҳисоб намудани захираҳои афзоиш ба ҷои сатҳи плании нишондиҳандаҳои омилӣ сатҳи имконии онҳо гирифта мешавад.

Захираи баландбардорӣ барориши маҳсулот аз ҳисоби ба кор даровардани таҷҳизоти нав ($Z \uparrow MU_{mi}$) бо роҳи зарб намудани миқдори иловагии таҷҳизот ба бузургии воқеии коркарди миёнасолона (KMC_1) ва ё ба бузургии воқеии тамоми омилҳои сатҳи онро бунёдкунанда (шумораи воқеии рӯзҳои дар як сол коркардаи таҷҳизот зарби бузургии воқеии коэффисиенти бастнокӣ, зарби бузургии воқеии давомнокии миёнаи баст, зарби коркарди миёнасоатаи воқеӣ) ҳисоб карда мешавад.

$$3 \uparrow MU_{тн} = 3 \uparrow ШТ_{ул} \times КМС_1 \quad \ddot{e}$$

$$3 \uparrow MU_{тн} = 3 \uparrow ШТ_{ул} \times P_1 \times K_{баст}^1 \times t_{баст}^1 \times КМСТТ_1.$$

Захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби афзоиши коэффисиенти бастнокӣ дар натиҷаи ташикли хубтари истеҳсолот бо роҳи зарб намудани зиёдшавии имконии коэффисиенти бастнокӣ ба шумораи имконии рӯзҳои кори тамоми таҷҳизот ва ба коркарди бастии (КБ) воқеъӣ (ва ё ба давомнокии миёнаи воқеъии баст ва коркарди миёнасоатаи воқеъии таҷҳизот) ҳисоб карда мешавад:

$$3 \uparrow MU_{Кбаст} = 3 \uparrow K_{баст} \times P_{ум} \times КБ_1 \quad \ddot{e}$$

$$3 \uparrow MU_{Ксм} = 3 \uparrow K_{баст} \times D_{баст}^1 \times КМСТТ_1.$$

Захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби камкунии талафоти дохилибастии вақти корӣ бо роҳи зарб намудани зиёдшавии давомнокии миёнаи баст ($D_{баст}$) ба бузургии воқеъии коркарди миёнасоатаи таҷҳизот, ба шумораи имконии бастҳои коркардашудаи ($B_{ум}$) тамоми таҷҳизот ва ё зарб намудани шумораи имконии таҷҳизот ба шумораи имконии рӯзҳои коркардаи воҳиди таҷҳизот ва ба коэффисиенти бастнокии имконӣ ҳисоб карда мешавад:

$$3 \uparrow MU_{бекордох} = B_{ум} \times 3 \uparrow D \times КМСТТ_1 \quad \ddot{e}$$

$$3 \uparrow MU_{бекордох} = ШТ_{ум} \times P_{ум} \times K_{баст}^{ум} \times 3 \uparrow D \times КМСТТ_1.$$

Камшавии бекорҳои дохилибасти давомнокии миёнаи баст ва дар оқибат истеҳсоли маҳсулотро низ баланд мебардорад.

Камшавии талафоти бутунбасти ва дохилибасти, мукамалгардии ташкили истеҳсолот ва меҳнат, иваз намудани таҷҳизоти кӯҳна ба таҷҳизоти нав ва дигар омилҳо дар коркарди миёнасоата таҷассум меёбанд. Барои ҳисоб намудани захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби афзоиши коркарди миёнасоата захираи ошкоргардидаи баландбардории коркарди миёнасоата ба шумораи имконии соатҳои кори таҷҳизот зарб карда мешавад (яъне зарб кардани шумораи имконии воҳидҳо ба шумораи рӯзҳои кор, ба коэффисиенти бастнокӣ, ба давомнокии баст).

$$3 \uparrow MU_{КМСТТ} = C_{ум} \times 3 \uparrow КМСТТ \quad \ddot{e}$$

$$3 \uparrow MU_{КМСТТ} = ШТ_{ум} \times P_{ум} \times K_{баст}^{ум} \times D_{баст}^{ум} \times 3 \uparrow КМСТТ.$$

Самти муҳимтарини таҳлил ин ошкор намудани захираҳои афзоиши фондбоздеҳӣ мебошад, чунки ин захираи баландбардории

ҳаҷми истеҳсолот ва камкунии бақияҳои миёнасолони фондҳои асосии истеҳсоли мебошад.

Захираи афзоиши фондбоздеҳӣ ($3 \uparrow \Phi B$) чун фарқи байни сатҳи имконӣ ва воқеии фондбоздеҳӣ ҳисоб карда мешавад:

$$3 \uparrow \Phi B = \frac{MU_1 + 3 \uparrow MU}{\Phi AI_1 + \Phi AI_{илов} - 3 \downarrow \Phi AI_1} - \frac{MU_1}{\Phi AI_1} = \\ = \Phi B_{им} - \Phi B_1.$$

дар ин ҷо: $3 \uparrow \Phi B$ – захираи афзоиши фондбоздеҳӣ; MU_1 – ҳаҷми воқеии истеҳсоли маҳсулот; $3 \uparrow MU$ – захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулот; ΦAI_1 – маблағи воқеии фондҳои асосии истеҳсоли; $\Phi AI_{илов}$ – маблағи иловагии фондҳои асосии истеҳсоли, ки барои татбиқи захираҳои баландбардории истеҳсоли маҳсулот зарур аст; $3 \downarrow \Phi AI$ – захираи камкунии бақияҳои фондҳои асосии истеҳсоли аз ҳисоби фуруҳтан ва иҷорадиҳии фондҳои асосии аз сабаби нолозимияшон истифоданашаванда.

Мавзӯи 9. Таҳлили истифодабарии сарватҳои моддии корхона

Вазифа, манбаҳои ахборӣ ва мақсади таҳлили сарватҳои моддӣ. Шарти зарурии ташкили истеҳсоли маҳсулот ин таъмин намудани вай бо сарватҳои моддӣ (ашёи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ, барқ, нимтайёраҳо ва ғ.), яъне мавҷудияти фондҳои гардон мебоша.

Фондҳои гардон – ин предметҳои меҳнат мебошанд, ки арзиши худро якбора дар давоми даври амалиётӣ (истеҳсоли) ба маҳсулоти тайёр кўчонида, ҳамзамон шакли ҷисмонии худро тағир медиҳанд. Фондҳои гардоне, ки дар истеҳсол ва фуруши маҳсулот гузошта мешаванд, пурра истеъмол гардида, пас аз тамоми шудани даври амалиётӣ тавассути нархи мол баргардонида мешаванд.

Дар раванди барои истеҳсолот истеъмол шудани сарватҳои моддӣ ба хароҷоти моддӣ мубаддал мегарданд, аз ин рӯ, истифодаи сарфакоронаи онҳо арзиши аслии маҳсулотро кам мекунад.

Истифодаи комплекси сарватҳои моддӣ, харчи оқилонаи онҳо, истифодабарии масолеҳи арзон ва пурсамар – самти муҳимтарини афзунгардонии барориши маҳсулот ва баландкунии вазъи молиявии корхона мебошад.

Навкунии ассортимент, васеъгардони иқтидорҳои истеҳсоли ба афзоиши талабот ба сарватҳои моддӣ меорад. Корхонаҳои миқдори зиёди сарватҳои моддӣ намуд, навъ, андозаҳои гуногунро истеҳсол мекунад. Номгӯй ва ассортименти сарватҳои моддӣ истеҳсолшаванда аз номгӯй ва мураккабии маҳсулоти истеҳсолшаванда вобаста аст. Номгӯи масолеҳ имконият медиҳад, ки талабот бар ҳамон як масолеҳ дуруст ба система дароварда ва гуруҳбандӣ карда шавад.

Дар маҷмӯи умумии хароҷоти истеҳсолии корхонаҳои саноатии муосир хароҷоти моддӣ тақрибан 70%-ро ташкил медиҳанд, ки ин шоҳиди масолеҳфарогирии баланди маҳсулоти саноатӣ мебошад. Пасткунии масолеҳфарогирии маҳсулот самти муҳимтарини беҳгардони кори корхона мебошад, чунки истифодаи сарфаноки тамоми намудҳои сарватҳои афзоиши истеҳсол ва пастшавии арзиши аслии маҳсулотро таъмин менамояд.

Вазиҳои асосии таҳлили истифодаи сарватҳои моддӣ инҳоанд:

- муайянкунии сатҳи таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ зарурӣ бо намудҳо, навъҳо, сифат ва мӯҳлатҳои воридшавӣ;
- таҳлили сатҳи масолеҳфарогирии дар динамика;
- омӯзиши таъсири омилҳои алоҳида ба тағирёбии сатҳи масолеҳфарогирии маҳсулот;
- ошкоркунии талафот дар натиҷаи ивазкунии ноилоҷонаи масолеҳ, бекорхобии таҷҳизот ва коргарон бо сабаби набудани масолеҳ;
- баҳодиҳии таъсири ташкили таъминоти моддӣ-техникӣ ва истифодабарии сарватҳои моддӣ ба ҳаҷми истеҳсол ва арзиши аслии маҳсулот;
- ошкоркунии имкониятҳои истифоданашудаи пасткунии хароҷоти моддӣ ва таъсири онҳо ба ҳаҷми истеҳсолот.

Манбаҳои ахборӣ барои таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ инҳо мебошанд:

- бизнес-план;
- маълумотҳои ҳисобгирии фаври-техникӣ ва буғалтерӣ;
- маълумотҳои ҳисобгирии аналитикии буғалтерӣ оиди воридшавӣ, харҷшавӣ ва бақияҳои сарватҳои моддӣ;
- планҳои таъминоти моддӣ-техникӣ;
- аҳдномаҳои барои воридкунии ашёи хому масолеҳ ва ғ.

Мақсади таҳлили сарватҳои моддӣ ин баландбардории самаранокии истеҳсолот аз ҳисоби истифодабарии оқилонаи сарватҳои мебошад.

Афзоиши талабот ба сарватҳои модди бо роҳҳои экстенсивӣ ва интенсивӣ қонеъ гардонида мешавад.

Роҳи экстенсивии қонеъгардонии талабот овардан ва истифода бурдани миқдори зиёди сарватҳоро талаб менамояд. Арзиши аслии маҳсулот дар ин ҳолат паст шуда метавонад, агар ҳаҷми истеҳсолот зиёд шуда ва хароҷоти доимӣ кам шуда бошанд.

Роҳи интенсивии қонеъгардонии талабот харҷкунии сарфаноктари масолеҳро дар истеҳсолот талаб менамояд, ки ин ба пастшавии арзиши аслии маҳсулот меоварад.

Таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ. Афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва беҳгардии сифати он аз таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ ва самаранокии истифодабарии онҳо вобастагии зиёд дорад.

Алоқамандии байни нишондиҳандаҳоро ин тавр ифода намудан мумкин:

$$МУ = ХМ \times МБ \quad \text{ё} \quad МУ = ХМ \times \frac{1}{МФ},$$

дар ин ҷо: $МУ$ – ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот (маҳсулоти умумӣ); $ХМ$ – маблағи хароҷоти моддӣ; $МБ$ – масолеҳбоздеҳии маҳсулот; $МФ$ – масолеҳфарогирии маҳсулот.

Воридшавии саривақтӣ ва истифодаи самараноконаи сарватҳои моддӣ кори беист ва мавзунӣ корхона, иҷроиши бизнес-план ва зиёдгардонии ғоидаро таъмин менамоянд. Барзиёдати беасоси масолеҳ ба сустшавии гардонии воситаҳои гардон оварда метавонад, ки ин вазъи молиявии корхонаро бад мекунад. Корхона бояд захираи эҳтиётӣ сарватҳои моддиро бо миқдор, сифат ва ассортименти муайян доро бошад.

Дар шароитҳои муосир корхона вобаста аз программаи истеҳсолии худ мустақилона ин ҷиҳатҳои ба таъмини сарватҳои моддӣ алоқамандро муайян мекунад:

- бузургии сарватҳои истеъмолшаванда;
- сифати онҳо;
- таъминчиён ва базаҳои савдои яклухт;
- мӯҳлатҳои воридшавӣ.

Бо баназардошти раванди технологӣ ва дигар хусусиятҳои истеҳсолот меъёри харҷ ва меъёри захираҳо муайян карда мешаванд,

масолеҳи аз диди ассортименти истеҳсол нолозим ошкор карда мешавад, барои фуруши он чорабиниҳо муайян карда мешаванд.

Таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ аз муқоисакунии талаботи плании масолеҳ бо баназардошти захираҳои онҳо дар аввали сол, бақияҳои онҳо дар охири сол, талабот барои таъмир бо маълумотҳои воқеии оиди воридшавии масолеҳ ба анбори корхона оғоз меёбад.

Бештари корхонаҳои саноатӣ дорои ассортименти калони масолеҳи истеъмолшаванда мебошанд, аз ин рӯ таъминнокии корхона бо масолеҳ (сарватҳои моддӣ) барои намудҳои муҳими масолеҳи истеҳсолро муайянкунанда ба ҷо оварда мешавад.

Дар аввал ба сифати плани таъминоти моддӣ-техникӣ баҳо дода мешавад. Санҷиши воқеияти планҳоро аз омӯзиши меъёр ва нормативҳои асосдиҳандаи афзоиши талабот ба сарватҳои моддӣ оғоз менамоянд.

Таъминнокии пурраи талабот бар сарватҳои моддӣ бо манбаъҳои пӯшониш шартӣ кори беисти корхона мебошад.

Манбаъҳои пӯшониши талабот бар сарватҳои моддӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: берунӣ ва дохилӣ. Ба манбаъҳои *берунии пӯшониши* инҳо мансубанд: сарватҳои моддӣ мувофиқи шартномаҳо аз таъмингарон воридгашта ва ё аз базаҳои савдои яклухт харидашуда. Манбаъҳои *дохилии пӯшониши* инҳоанд: истифодаи такрорӣ ашёи хом, камкунии партовҳои ашёи хом, истеҳсоли худии нимтайёраҳо, сарфакорӣ ҳангоми нигоҳдорӣ, кашонидан ва ғ.

Ҳангоми муайян намудани талаботи воқеӣ ба воридкунии масолеҳ аз берун бояд талаботи умумӣ ба намуди муайяни масолеҳ ($Q_{ум.см}$) ҳисоб карда шавад. Вай ҳамчун ҷамъи талабот бар сарватҳои моддӣ барои программаи истеҳсоли ($Q_{см.пи}$), бо баназардошти тағирёбии бақияҳои масолеҳ дар аввали сол ($B_{см.авс}$) ва охири сол ($B_{см.охс}$), ҷамъи талабот бар масолеҳ барои таъмири асосӣ ($Q_{см.та}$) ва дигар сеҳҳои ёрирасон ($Q_{см.сё}$) муайян карда мешавад:

$$Q_{ум.см} = Q_{см.пи} + B_{см.авс} + B_{см.охс} + Q_{см.та} + Q_{см.сё}.$$

Талаботи воқеӣ бар воридкунии сарватҳои моддӣ аз берун ба фарқи байни талаботи умумӣ ва ҷамъи манбаъҳои пӯшониши худии дохилӣ баробар аст.

Дар рафти таҳлил таъминнокии талабот ба воридкунии сарватҳои моддӣ бо шартномаҳои воридкунӣ ва воридкунии воқеан иҷрошудаи сарватҳои моддӣ санҷида мешавад.

Дар асоси маълумотҳои бизнес-план ва ҳисоботи фаври-техникии шуъбаи таъминот ҷадвали таҳлилие тартиб дода мешавад, ки ба баҳодиҳии таъминоти талабот бар сарватҳои моддӣ бо шартномаҳо ва иҷроиши воқеии онҳо мусоидат мекунад (ҷадвали 21).

Ҷадвали 21. Таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ

На-муди ма-со-леҳ	Тала-боти планӣ (тонна)	Манбаъҳои пушонии		Шарт-но-маҳо баста шуда-анд (т)	Бо шарт-нома ги-рифта шуд	Тамоилот аз меъёри баландтарин		
		до-хилӣ	бе-рунӣ			Ҷама-гӣ	Шарт-номаҳои бас-ташуда аз тала-бот	Бо шарт-номаҳои басташуда ворид шуда
А	790	5	785	780	720	-50	+10	-60

Аз ҷадвал аён аст, ки таъминнокии талабот бо шартномаҳо 98,73% $((780:790) \times 100\%)$ мебошад. Иҷроиши шартномаҳои воридкунӣ 92,3% $((720:780) \times 100\%)$ аст. Талабот бар масолеҳи А воқеан ба андозаи 91,77% $((5+720):790)$ қонеъ гардидааст.

Объекти таҳлил комплексии таъминот, яъне риоя гардидани таносубҳои муайяни байни намудҳои муҳимтарини сарватҳои моддӣ мебошад. Вайроншавии комплексии таъминот ба вайроншавии мӯҳлатҳои истеҳсол, вайроншавии ассортименти ва имконияти пастшавии ҳаҷми истеҳсол меорад.

Дар таҳлил ба иҷроиши супориш оиди мӯҳлатҳои воридкунӣ масолеҳ (хусусан дар бутунӣ) ки мавзунӣ истеҳсолотро муайян мекунанд, диққати зиёд дода мешавад. Вайронкунӣ мӯҳлатҳои воридкунӣ (хариди) масолеҳ ба вайроншавии ассортименти, пастшавии ҳаҷми истеҳсол меорад.

Кори беисти корхона бе муҳайё намудани бузургии беҳтарини захираҳо барои иҷроӣ програмаи истеҳсоли ғайриимкон аст. Дар рафти таҳлил мувофиқати андозаи воқеии захираҳои намудҳои муҳимтарини ашёи хом ва масолеҳ ба андозаҳои меъёри муайян карда мешавад. Бо ин мақсад дар асоси маълумотҳо оиди мавҷудияти воқеии сарватҳои моддӣ бо шакли табиӣ ва харҷи миёнаҷӯнаи онҳо таъминнокии воқеии онҳоро бо масолеҳ (бо рӯзҳо) муайян мекунанд ва вайро бо бузургии меъёри муқоиса мекунанд (ҷадвали 22).

Ҷадвали 22. Таҳлили вазъи захираҳои сарватҳои моддӣ

Ма-со-леҳ	Харчи миёна-рӯзона, тонна	Захираи воқеӣ		Меъёри захира, рӯз		Тамоилот аз меъёри баландтарин	
		тонна	рӯз	баландтарин	камтарин	тонна	рӯз
А	5	40	8	10	8	10	2

Дар бисёр корхонаҳо меъёри захираҳои истеҳсолии сарватҳои моддӣ на фақат бо рӯзҳо, инчунин бо ифодаи мутлақ муқаррар карда мешавад. Меъёри захираҳо бо ифодаи мутлақ чун ҳосили зарби меъёри муқарраргардида (бо рӯзҳо) ба ҳаҷми плании талаботи миёна-рӯзонаи намудҳои мушаххаси сарватҳои моддӣ муайян карда мешавад.

Дар шароитҳои муносири иқтисодӣ ассортименти молӣ доимо тағир меёбад ва вазъи талаботро дар лаҳзаи вақт ифода менамояд. Дар натиҷаи ин дар корхона метавонад захираҳои барзиёдати ашёи хом, масолеҳ пайдо шаванд ва ё масолеҳи нолозим ошкор шаванд. Масолеҳи барзиёд ва ё истифоданашударо бо баназардошти ассортименти молӣ аз рӯи маълумотҳои ҳисобгирии анборӣ бо роҳи муқоисакунӣ воридот ва харҷкунӣ муайян мекунанд. Он намудҳои масолеҳ, ки дар давоми як сол ва ё зиёда аз он истифода нашудаанд, ба гурӯҳи масолеҳи нолозим дохил карда мешаванд. Арзиши умумии онҳо муайян ва чораҳо барои фурухтани онҳо дида мешаванд.

Ба ҳаҷми истеҳсол сифати сарватҳои моддӣ истеъмолшаванда таъсири калон мерасонад. Тағирёбии сифат барориши маҳсулотро муайян мекунад. Пастшавии сифати сарватҳои моддӣ истеъмолшаванда ба шикастани таҷҳизот, вайроншавии меъёрҳои харҷи масолеҳ, зиёдшавии арзиши асли, пастшавии сифати маҳсулоти тайёр меорад. Аз ин рӯ ҳангоми таҳлили таъминнокии сарватҳои моддӣ бояд сифати масолеҳи дар соли ҳисоботӣ воридшуда санҷида шаванд, сабабҳои воридшавии масолеҳи пастсифат ошкор карда шаванд, фаҳмида шаванд, ки шӯъбаи таъминоти корхона барои гирифтани масолеҳи сифаташ дуруст чӣ гуна чораҳо дидааст. Таҳлили сифат бо санҷиши интихобӣ иҷро гардида, дар натиҷаи он санадҳои қабули масолеҳи ба талаботҳо ҷавобнадиҳанда тартиб дода мешаванд, ки ин барои даъво намудан ба таъминкунандагон асос мешавад.

Таҳлили истифодабарии сарватҳои моддӣ дар истеҳсолот. Риояи меъёрҳои харҷи масолеҳ. Таҳлили истифодабарии масолеҳ дар истеҳсолот самти муҳими кори таҳлилий мебошад, чунки дар

рафти он таъсири миқдории омилҳои гуногуни истифодабарии масолеҳ ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол муайян карда мешавад.

Таъсири ба ҳаҷми истеҳсол расонидаи омилҳоро таҳлил намуда, пеш аз ҳама ошкор намудан зарур аст, ки кадом намудҳои масолеҳ барориши намуди мушаххаси маҳсулотро маҳдуд мекунанд, плани воридшавии ин сарватҳо дар соли ҳисоботӣ чӣ гуна иҷро шудааст ва меъёрҳои харҷи онҳо дар истеҳсолот чӣ гуна риоя шудаанд, оё партовҳои зиёдаазплани истеҳсолот ҷой доштанд.

Ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол чунин омилҳои таъсир мерасонанд, ки истифодабарии сарватҳои модиро дар истеҳсолот тавсиф медиҳанд:

- тағирёбии воридшавии сарватҳои модӣ (миқдори сарватҳои модии барои истеҳсолот тайёркардашуда);
- тағирёбии меъёрҳои харҷи масолеҳ (харҷи масолеҳ барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот);
- тағирёбии бақияҳои сарватҳои модӣ дар анбор дар аввал ва охири сол;
- тағирёбии партовҳои плани истеҳсолот аз сабаби паст будани сифати масолеҳ.

Барои он ки таъсири омилҳои номбаршуда ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол муайян карда шавад, бояд:

- тағирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот – объекти таҳлил - муайян карда шавад;
- тамоилоти мутлақи ҳамаи нишондиҳандаҳои омилӣ муайян карда шавад;
- таъсири миқдории нишондиҳандаҳои омилӣ ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол чен карда шавад.

Ҳисобкунии таъсири омилҳо бо роҳи тақсим намудани тамоилоти мутлақи нишондиҳандаҳои омилӣ ба меъёри плани харҷ ба ҷо оварда мешавад (ҷадвали 23).

Ҷадвали 23. Таҳлили истифодабарии сарватҳои модӣ дар истеҳсоли маҳсулот

Нишондиҳанда	План	Ҳисобот	Тағирёбӣ
Истеҳсоли маҳсулот, дона	33000	37000	+4000
Воридшавии масолеҳ (тунука) ба истеҳсолот, кг	495000	481000	-14000

Захираи тунука дар анбор дар охири сол, кг	9900	9600	-300
Меъёри харчи тунука барои воҳиди маҳсулот, кг	15	13	-2
Партовҳои тунука, кг	10000	10300	+300

Объекти таҳлил – тағирёбии истеҳсоли маҳсулот: $37000 - 33000 = 4000$ дона.

Камшавии воридшавии тунука ба андозаи 14000 кг ба он овард, ки истеҳсоли маҳсулот ба андозаи 933 воҳид кам шуд ($14000:15$).

Камшавии захираи тунука дар охири сол ба андозаи 300 кг ба он овард, ки истеҳсоли маҳсулот 20 воҳид зиёд шуд ($300:15$).

Камшавии меъёри харчи масолеҳ ба андозаи 2 кг ба он овард, ки сарватҳои моддӣ ба андозаи 74000 кг сарфа шуданд ($2 \text{кг} \times 37000$) ва дар натиҷа истеҳсоли маҳсулот ба миқдори 4933 воҳид зиёд шуд ($(-74000):15$).

Зиёдшавии партовҳои барзиёдати ба миқдори 300 кг ба он овард, ки истеҳсоли маҳсулот ба андозаи 20 воҳид кам шуд ($300:15$).

Таъсири миқдории омилҳоро метавон бо усули гузоришҳои занҷирӣ ва усули фарқҳои мутлақ ҳисоб намуд.

Омилҳо ба ҳаҷми истеҳсол таъсири гуногун мерасонанд. Зиёдшавии воридшавии сарватҳои моддӣ ба зиёдшавии ҳаҷми истеҳсол мусоидат мекунад ва баръакс – камшавии воридшавӣ – ба камшавии ҳаҷми истеҳсол меорад. Зиёдшавии бақияҳои сарватҳои моддӣ дар аввали сол ба зиёдшавии ҳаҷми истеҳсол меорад ва баръакс. Зиёдшавии бақияҳои сарватҳои моддӣ дар охири сол ба камшавии истеҳсол меорад ва баръакс. Камшавии бузургии партовҳои планӣ ба зиёдшавии ҳаҷми истеҳсол меорад ва баръакс.

Захираҳои асосии баландбардории ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби истифодабарии сарватҳои моддӣ инҳоянд: истифодабарии технологияи мукаммали истеҳсолӣ; истифодабарии намудҳои сарватҳои моддӣи баландсифат; камшавии талафоти сарватҳои моддӣ ҳангоми нигоҳдорӣ ва кашонидан; роҳ надодан ба хароҷоти ғайриистеҳсолӣ (ноқис); кам кардани партовҳои истеҳсолот; баланд бардоштани сатҳи кордонии кормандон ва ғ.

Таҳлили самаранокии истифодабарии сарватҳои моддӣ. Ҳангоми омӯзиши омилҳои ба истифодабарии сарватҳои моддӣ алоқаманд ба таҳлили самаранокии истифодабарии сарватҳои диққати маҳсус додан лозим аст. Барои баҳодиҳии самаранокии ис-

тифодабарии сарватҳои моддӣ системаи нишондиҳандаҳои ҷамъбасти ва ҷузъӣ истифода мешавад.

Нишондиҳандаҳои ҷамъбасти самаранокии истифодабарии сарватҳои моддӣ инҳоанд: фоида бар 1 сомонӣ хароҷоти моддӣ, масо-
леҳбоздеҳӣ, масолеҳфарогирӣ, коэффисиенти таносуби суръатҳои
афзоиши ҳаҷми истеҳсол ва хароҷоти моддӣ, вазни қиёсии хароҷоти
моддӣ дар арзиши аслии маҳсулот, коэффисиенти истифодабарии ма-
солеҳ.

Дар қатори нишондиҳандаҳои ҷамъбасти инчунин нишон-
диҳандаҳои ҷузъии масолеҳфарогирӣ таҳлил карда мешаванд, ки
барои намудҳои алоҳидаи сарватҳои моддӣ ҳисоб карда мешаванд:
ашёиномфарогирӣ, энергияфарогирӣ ва ғ.

Фоида бар 1 сомонӣ хароҷоти моддӣ ($P_{1с.хм}$) чун ҳосили тақси-
ми маблағи фоидаи аз фаъолияти асосӣ гирифташуда ($P_{фа}$) бар ма-
блағи хароҷоти моддӣ ($ХМ$) муайян карда мешавад:

$$P_{1с.хм} = \frac{P_{фа}}{ХМ}.$$

Масолеҳбоздеҳӣ ($МБ$) барориши маҳсулотро бар 1 сомонӣ ха-
роҷоти моддӣ ($ХМ$) нишон медиҳад. Яъне муайян карда мешавад, ки
аз ҳар 1 сомонӣ сарватҳои моддӣ истеъмолшуда (масолеҳ, ашёи
хом, сӯзишворӣ, энергия ва ғ.) чӣ қадар маҳсулот истеҳсол шудааст:

$$МБ = \frac{МУ}{ХМ}.$$

дар ин ҷо: $МУ$ – ҳаҷми маҳсулоти умумӣ (моли) - ҳаҷми исте-
ҳсоли маҳсулот бо ифодаи арзишӣ.

Масолеҳфарогирӣ ($МФ$) – ин нишондиҳандаи чаппаи масо-
леҳбоздеҳӣ мебошад. Вай нишон медиҳад, ки барои истеҳсоли
воҳиди маҳсулот воқеан чӣ қадар сарватҳои моддӣ харҷ шудаанд:

$$МФ = \frac{ХМ}{МУ}.$$

Коэффисиенти таносуби суръатҳои афзоиши ҳаҷми истеҳсол
ва хароҷоти моддӣ ($K_{МУ/ХМ}$) чун таносуби индекси истеҳсоли
маҳсулоти умумӣ ($I_{МУ}$) бар индекси хароҷоти моддӣ ($I_{ХМ}$) муайян
карда мешавад:

$$K_{МУ/ХМ} = \frac{I_{МУ}}{I_{ХМ}} = \frac{МУ_1 - МУ_0}{ХМ_1 - ХМ_0}.$$

Ин нишондиҳанда динамикаи масолехбоздеҳиро бо ифодаи нисбӣ тавсиф дода, ҳамзамон омилҳои афзоиши онро ошкор менамояд.

Вазни қиёсии хароҷоти моддӣ дар арзиши аслии маҳсулот бузургии хароҷоти моддиро дар арзиши аслии пурраи маҳсулот нишон медиҳад. Вай бо таносуби маблағи хароҷоти моддӣ бар арзиши аслии пурраи маҳсулоти истеҳсолшуда (S) ҳисоб карда мешавад:

$$M\Phi = \frac{XM}{S}.$$

Динамикаи ин нишондиҳанда тағирёбии масолехфарогирии маҳсулотро тавсиф медиҳад.

Коэффициенти хароҷоти моддӣ таносуби маблағи воқеии хароҷоти моддиро бар бузургии плании ин хароҷот, ки бо баназаргирии ҳаҷми воқеии маҳсулоти истеҳсолшуда ҳисоб карда шудааст, ифода мекунад. Ин нишондиҳанда мефаҳмонад, ки сарватҳои моддӣ дар истеҳсолот чӣ қадар самаранок истифода мешаванд, изофахарҷқунии сарватҳо нисбат ба меъёрҳои муқарраргардида ҷой дорад ё не. Агар ин коэффициент аз 1 калон бошад, вай дарак медиҳад, ки изофахарҷқунии сарватҳои моддӣ ҷой дорад, ва баръакс, агар коэффициент аз 1 хурд бошад - сарватҳои моддӣ дар истеҳсолот самараноктар истифода шудаанд.

Самаранокии истифодабарии намудҳои алоҳидаи сарватҳои моддиро нишондиҳандаҳои ҷузъии масолехфарогирии тавсиф медиҳанд.

Масолехфарогирии қиёсӣ чун таносуби арзиши тамоми масолеҳи барои воҳиди маҳсулот истеъмолшуда бар нархи яклухти маҳсулот ҳисоб карда мешавад.

Нишондиҳандаи масолехфарогирии барои таҳлил мусоидтар мебошад, чунки вай сатҳи дар истеҳсолот истифодабарии масолехро ба таври воқеӣ инъикос менамояд.

Дар рафти таҳлил сатҳ ва динамикаи нишондиҳандаи масолехфарогирии маҳсулот омӯхта мешавад. Сабабҳои тағирёбии масолехфарогирии ва масолехбоздеҳӣ муайян карда мешаванд. Таъсири ин нишондиҳандаҳо ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ҳисоб карда мешавад.

Масолехфарогирии чун масолехбоздеҳӣ пеш аз ҳама аз ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва маблағи хароҷоти моддӣ барои вай истеъмолшуда вобаста мебошад. Ҳаҷми маҳсулоти умумӣ бо ифодаи арзишӣ (MU) аз ҳисоби миқдори маҳсулоти истеҳсолшуда (Q), сохтори он (B_k) ва сатҳи нархҳои фуруши маҳсулот (H) тағир ёфта

метавонад. Маблағи хароҷоти моддӣ ($XМ$) бошад аз ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда, сохтори он, харҷи масолеҳ бар воҳиди маҳсулот - хароҷоти қиёсӣ ($XК$), нархи (арзиши) масолеҳ (H_M) вобаста мебошад. Ҳамин тариқ, *масолеҳфарогириши умумӣ аз ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, сохтори он, меъёрҳои харҷи масолеҳ бар воҳиди маҳсулот, нархҳои сарватҳои моддӣ ва нархҳои фурӯши маҳсулот (H_i) вобаста мебошад.*

Амсилаи омили масолеҳфарогириро метавон бо чунин тарз ифода намуд:

$$M\Phi = \frac{XM}{MU} = \frac{\sum (Q_{ум} \times B\kappa_i \times XK_i \times H_M)}{\sum (Q_{ум} \times B\kappa_i \times H_i)}.$$

Таъсири омилҳои тартиби аввалро ба масолеҳфарогириро бо усули гузоришҳои занҷирӣ ва истифодабарии маълумотҳои ҷадвали 24 ба ҷо меорем.

Чадвали 24. Маълумотҳо барои таҳлили масолахфарогирии маҳсулот

Нишондиҳанда	Тарзи ҳисобкунӣ	Маблағи хароҷот, ҳаз. сомонӣ
1. Харчи масолах барои истеҳсоли маҳсулот:		
а) аз рӯи план	$\sum(Q_i^0 \times XK_i^0 \times HM_i^0)$	8750
б) аз рӯи план, бо ҳаҷми истеҳсоли воқеӣ ва сохтори плании маҳсулот	$XM_0 \times \frac{MY_1}{MY_0}$	8338
в) аз рӯи план ва нархҳои плани, бо ҳаҷми истеҳсоли воқеии маҳсулот	$\sum(Q_i^1 \times XK_i^0 \times HM_i^0)$	9762
г) воқеъан бо нархҳои яклухти плани	$\sum(Q_i^1 \times XK_i^1 \times HM_i^0)$	9400
д) воқеъан бо нархҳои воқеӣ	$\sum(Q_i^1 \times XK_i^1 \times HM_i^1)$	11400
2. Арзиши маҳсулоти умумӣ:		
а) аз рӯи план	$\sum(Q_i^0 \times H_i^0)$	20000
б) воқеъан бо сохтор ва нархҳои плани	$\sum(Q_i^1 \times H_i^0) \pm \Delta MY_{cмр}$	19000
в) воқеъан бо сохтори воқеӣ ва нархҳои плани	$\sum(Q_i^1 \times H_i^0)$	20900
г) воқеъан	$\sum(Q_i^1 \times H_i^1)$	25080

Дар асоси маълумотҳои овардашуда оиди хароҷоти моддӣ ва арзиши маҳсулоти молӣ нишондиҳандаҳои масолахфарогирии маҳсулотро, ки барои муайянкунии таъсири омилҳо ба тағирёбии сатҳи он лозиманд, ҳисоб мекунем (чадвали 25).

Чадвали 25. Таҳлили омилҳои масолахфарогирии маҳсулот

Нишондиҳанда	Гузоришҳо					Ҳисобкунии масолахфарогирий	Маоsoleҳ-фарогирий, дирам (МФ)
	Q	V _{Ki}	XK	H _m	H		
План	План	План	План	План	План	8750:20000	43,75
Гузориши 1	Воқ.	План	План	План	План	8337:19000	43,88
Г. 2	Воқ.	Воқ.	План	План	План	9762:20900	46,71
Г. 3	Воқ.	Воқ.	Воқ.	План	План	9400:20900	44,98
Г. 4	Воқ.	Воқ.	Воқ.	Воқ.	План	11400:20900	54,55
Г. 5	Воқ.	Воқ.	Воқ.	Воқ.	Воқ.	11400:25080	45,45

Таъсири омилҳо ба масолеҳфарогирии маҳсулот чунин ҳисоб карда мешавад:

тағирёбии умумӣ:

$$\Delta M\Phi_{\text{ум}} = M\Phi_1 - M\Phi_0 = 45,45 - 43,75 = +1,7 \text{ дирам},$$

аз он ҷумла, аз ҳисоби таъсири тағирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот:

$$\Delta M\Phi_Q = M\Phi^{\Gamma_1} - M\Phi_0 = 43,88 - 43,75 = +0,13 \text{ дирам},$$

сохтори истеҳсол:

$$\Delta M\Phi_{\text{Бк}} = M\Phi^{\Gamma_2} - M\Phi^{\Gamma_1} = 46,71 - 43,88 = +2,83 \text{ дирам},$$

харчи қиёсии масолеҳ:

$$\Delta M\Phi_{\text{ХК}} = M\Phi^{\Gamma_3} - M\Phi^{\Gamma_2} = 44,98 - 46,71 = -1,73 \text{ дирам},$$

нархҳои ашёи хом ва масолеҳ:

$$\Delta M\Phi_{\text{Нм}} = M\Phi^{\Gamma_4} - M\Phi^{\Gamma_3} = 54,55 - 44,98 = +9,57 \text{ дирам},$$

нархҳои фурӯши маҳсулот:

$$\Delta M\Phi_{\text{Н}} = M\Phi^{\Gamma_5} - M\Phi^{\Gamma_4} = 45,45 - 54,55 = -9,10 \text{ дирам}.$$

Ҳамин тариқ, дар соли ҳисоботӣ дар корхона вазни қиёсии маҳсулоти дорои масолеҳфарогирии баландтар зиёд шудааст. Нисбат ба меъёрҳои муқарраргардидаи харчи масолеҳ ба андозае сарфаи масолеҳ ва ашёи хом ба даст омадааст, ки дар натиҷа масолеҳфарогирий ба андозаи 1,73 дирам (44,98-46,71) ё 3,95% ($1,73:43,75 \times 100\%$) паст шудааст. Ба баландшавии сатҳи масолеҳфарогирий таъсири нисбатан зиёдтарро тағирёбии нархи ашёи хом ва масолеҳ расонидааст. Баландшавии нархи ашёи хом ва масолеҳ натиҷаи инфлятсия мебошад. Аз ҳисоби ин омил сатҳи масолеҳфарогирий ба андозаи 9,57 (54,55-44,98) дирам ё 21,8% ($9,57:43,75 \times 100\%$) баланд шудааст. Бояд қайд кард, ки суръатҳои афзоиши нархҳои сарватҳои моддӣ нисбат ба суръатҳои афзоиши нархҳои фурӯши маҳсулоти корхона баландтар мебошанд. Бо сабаби баландшавии нархҳои фурӯши маҳсулоти корхона сатҳи масолеҳфарогирий каме паст шудааст, вале на ба он ҳадде, ки вай аз ҳисоби баландшавии нархҳои ашёи хом зиёд шудааст.

Пас аз таҳлили масолеҳфарогирий бояд нишондиҳандаҳои масолеҳфарогирии ҷузъӣ (ашёихомфарогирий, сӯзишворифарогирий, барқфарогирий) таҳлил карда шаванд (ҷадвали 26).

Нишондиҳандаҳои ҷузъии масолеҳфарогирий (масалан қимати

плании онҳо) чунин ҳисоб карда шудаанд: ашъихомфарогирӣ: 6300:2000=31,5 дирам; сӯзишворифарогирӣ: 1400:2000=7,0 дирам; барқфарогирӣ: 1050:2000=5,25 дирам.

Баъд инчунин масолеҳфарогирии намудҳои алоҳидаи маҳсулот ва сабабҳои тағирёбии он таҳлил карда мешавад.

Ҷадвали 26. Таҳлили нишондиҳандаҳои чузъии масолеҳфарогирӣ

Нишондиҳанда	План	Воқеъӣ	Тамоилот
Истеҳсоли маҳсулот, ҳаз. сомонӣ	20000	25080	+5080
Хароҷоти моддӣ, ҳаз. сомонӣ	8750	11400	+2650
Аз он ҷумла:			
ашъи хом, масолеҳ ва ним-тайёраҳо	6300	7875	+1575
сӯзишворӣ	1400	1881	+481
барқ	1050	1644	+594
Масолеҳфарогирии умумӣ, дирам	43,75	45,45	+1,7
Аз он ҷумла:			
ашъихомфарогирӣ	31,5	31,4	-0,1
сӯзишворифарогирӣ	7,0	7,5	+0,5
барқфарогирӣ	5,25	6,55	+1,3

Яке аз нишондиҳандаҳои самаранокии дар истеҳсолот истифодабарии сарватҳои моддӣ ин нишондиҳандаи *фоида бар 1 сомонӣ хароҷоти моддӣ* ($P_{1с.хм}$) мебошад. Баландшавии сатҳи ин нишондиҳанда кори мусбии корхонаро тавсиф медиҳад. Дар рафти таҳлил динамикаи ин нишондиҳанда, иҷроиши плани он омӯхта мешавад, муқоисакуниҳои байниҳоҷагӣ ба ҷо оварда мешаванд ва омилҳои тағирёбии сатҳи он муқаррар карда мешаванд. Барои ин чунин амсилаи омилӣ истифода шуда метавонад:

$$P_{1с.хм} = \frac{P}{ХМ} = \frac{P}{МФ} \times \frac{МФ}{МУ} \times \frac{МУ}{ХМ} = R_{\phi} \times X_{МФ} \times МБ,$$

дар ин ҷо: P – фоида аз фурӯши маҳсулот; $МФ$ – маблағи фурӯши маҳсулот; R_{ϕ} – даромаднокии фурӯш; $X_{МФ}$ - ҳиссаи маблағи фурӯш дар ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти молӣ; $МБ$ - масолеҳбоздеҳӣ.

Таъсири омилҳоро ба тағирёбии сатҳи фоида бар 1 сомонӣ хароҷоти моддӣ бо ёрии усулҳои гузоришҳои занҷирӣ, фарқҳои мутлақ ва фарқҳои нисбӣ ҳисоб намудан мумкин.

Дар охир таъсири самаранокии истифодабарии сарватҳои

моддӣ ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот таҳлил карда мешавад. Барои ин чунин амсилаҳоро истифода бурдан мумкин:

$$МУ = ХМ \times МБ \quad \text{ё} \quad МУ = \frac{ХМ}{МФ}.$$

Барои ченкунии таъсири омилҳо ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот усулҳои гузоришҳои занҷирӣ, фарқҳои мутлақ ва фарқҳои нисбӣ истифода шуда метавонанд.

Таҳлили истифодабарии партовҳои истеҳсолот. Дар рафти истеҳсоли маҳсулот, иҷрои кор ва адои хизматҳо дар раванди технологӣ партовҳои истеҳсоли ба миён меоянд. Онҳо ногузиранд. Вале бузургии онҳо тағирёбанда мебошад. Вай аз дараҷаи технологияи истифодашаванда, хусусиятҳои истеҳсолот, дурустии меъёрҳои харҷи масолеҳ вобаста мебошад.

Як қисми партовҳоро корхона худ истифода мебарад - аз онҳо ягон намуди маҳсулот истеҳсол менамояд, ки аз ин ҳисоб маблағи фурӯш зиёд мешавад. Қисми дигари партовҳо ба корхонаҳои дигар бо нархҳои имконӣ фурӯхта мешаванд.

Таҳлили масолеҳбоздеҳӣ ва масолеҳфарогири бо таҳлили истифодабарии партовҳои истеҳсоли бояд илова ва пурра карда шавад. Нишондиҳандаи самаранокии истифодабарии масолеҳ (партовҳо) чун таносуби арзиши партовҳо бар арзиши пурраи масолеҳи харҷшуда муайян карда мешавад:

$$C_{им} = \frac{П}{ХМ}.$$

дар ин ҷо: П – арзиши партовҳо; ХМ – арзиши хароҷоти моддӣ.

Таҳлили партовҳои истеҳсоли аз муайянкунии нишондиҳандаи масолеҳфарогирии маҳсулот оғоз меёбад. Бузургии плани ва воқеии ин нишондиҳанда, тамоилоти он муайян карда мешавад. Аз натиҷаи ҳисобкуниҳо хулоса бароварда мешавад. Пас тағирёбии самаранокии плани истифодаи масолеҳ таҳлил карда мешавад. Барои ин коэффисиенти нишондиҳандаи таносуби байни арзиши масолеҳ ва арзиши партовҳо муайян карда мешавад:

$$K_{М/П} = \frac{М}{П}.$$

дар ин ҷо: М – арзиши масолеҳ.

Ин коэффисиент нишон медиҳад, ки партовҳо бо нархҳои ашён

хом (бо арзишашон) аз партовҳо бо нархи истифодаи имкониашон чӣ қадар қиматтар мебошанд.

Дар асоси ин коэффициент арзиши партовҳо мувофиқи план (аз рӯи меъёрҳои планӣ, бо баназардошти технологияи истеҳсолот) ва воқеъӣ муайян карда мешавад. Барои ҳисоб намудани арзиши партовҳо арзиши партовҳои баргарданда (истифодашуда ё фурухташуда)-и планӣ ва воқеъӣ (алоҳида-алоҳида) ба коэффициентҳои нишондиҳандаи таносуби арзиши масолеҳ ва арзиши партовҳо зарб карда мешавад:

$$\Pi = \Pi_{\text{барг}} \times K_{M/\Pi}$$

дар ин ҷо: $\Pi_{\text{барг}}$ – партовҳои баргарданда.

Натиҷаҳои гирифташуда муқоиса карда шуда, баҳо дода мешаванд. Тағирёбии арзиши партовҳои истеҳсолот муайян карда мешавад.

Агар тамоми партовҳо фурухта шаванд, пас бояд коэффициентҳои истифодаи нафъноки масолеҳ ва тағирёбии ҳиссаи партовҳои истеҳсолот муайян карда шаванд.

Коэффициенти истифодаи нафъноки масолеҳ ($K_{\text{инм}}$) чун таносуби фарқи арзиши масолеҳ ва арзиши партовҳо бар арзиши масолеҳ муайян карда мешавад:

$$K_{\text{инм}} = \frac{M - \Pi}{M}.$$

Ин коэффициент аз рӯи план ва аз рӯи ҳисобот муайян карда мешавад. Тамоилот муайян карда шуда, баҳо дода мешавад. Пас аз ин тағирёбии ҳиссаи партовҳо (K_n) муайян карда мешавад:

$$K_n = 100\% - K_{\text{инм}}$$

Дар хотима таъсири тағирёбии бузургии партовҳо ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсолот чен карда мешавад. Барои ин тағирёбии бузургии партовҳо ба масолеҳфарогирии планӣ тақсим карда мешавад.

Ҳангоми ҷой доштани партовҳои зиёдаазпланӣ ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот кам мешавад ва баръакс.

Дар асоси ҳисобкуниҳои иҷрогардида хулоса бароварда шуда, барои пасткунии сатҳи масолеҳфарогирии ва пасткунии бузургии партовҳои истеҳсолӣ чорабиниҳо тартиб дода мешаванд.

Мавзӯи 10. Таҳлили истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ ва фонди пардохти меҳнати корхона

Вазифа, самтҳои асосӣ ва таъминоти ахбории таҳлили сарватҳои меҳнатӣ. Баландбардории самаранокии иқтисодӣ ва си-

фати маҳсулот вусъати баланди ташаббуси ҷамоъаи меҳнатии корхонаро талаб менамояд. Дар марҳалаи муосири инкишофи иқтисодиёт пеш аз ҳама ошкор намудан зарур аст, ки дар истифодабарии меҳнат дар раванди истеҳсолот нисбат ба план ва нисбат ба соли гузашта чӣ гуна тағиротҳо рӯх додаанд.

Вазифаи асосии таҳлили истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ дар корхона ин аст, ки тамоми омилҳои боздорандаи афзоиши ҳосилнокии меҳнат, ки ба талафоти вақти корӣ ва пастшавии музди кори кормандон меоранд, ошкор карда шаванд.

Дар рафти таҳлили сарватҳои меҳнатӣ ин чиҳатҳо омӯхта мешаванд:

- таъминнокии ҷойҳои кории корхона бо кормандони дорои ҳайати касбӣ ва ихтисоси лозимӣ (таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнатӣ);
- истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ (вақти корӣ) дар раванди истеҳсолот;
- самаранокии истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ (тағирёбии коркарди маҳсулот бар як коргар ва дар ин асос тағирёбии ҳосилнокии меҳнат);
- самаранокии истифодабарии воситаҳо барои пардохти меҳнат (фонди музди кор).

Манбаъҳои ахборӣ барои таҳлили сарватҳои меҳнатӣ инҳоанд: план оиди меҳнат, формаи № 1-Т (меҳнат) «Ҳисобот оиди меҳнат», формаи № 5-з (хароҷот) «Ҳисобот оиди хароҷот барои истеҳсол ва фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо)», ҳисоботи статистикуи шӯъбаи кормандон оиди ҳаракати коргарон, ҳисоботи ғаврии сеҳҳо, шӯъбаҳо, дигар ҳисоботҳои, ки бо истифодабарии сарватҳои меҳнатии корхона алоқаманданд.

Нишондиҳандаҳои асосие, ки истифодабарии меҳнатро дар корхона тавсиф медиҳанд инҳоанд: истифодабарии қувваи корӣ, вақти корӣ, ҳосилнокии меҳнат, нишондиҳандаҳои нисбии харҷи музди кор.

Таҳлили сарватҳои меҳнатӣ бо чунин самтҳо ба ҷо оварда мешавад:

- баҳодиҳии таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнатӣ ва ҳаракати қувваи корӣ;
- баҳодиҳии самаранокии истифодабарии вақти корӣ;

- омӯзиши хароҷоти музди кор.

Таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнатӣ. Истифодаи оқилонаи кормандони саноатӣ-истеҳсоли – ин шарти муҳими таъминкунандаи беистии раванди истеҳсоли ва иҷрокунии бомуваффақияти планҳои истеҳсолии корхона мебошад.

Ба *кормандони саноатӣ-истеҳсоли* – кормандони фаъолияти асосӣ – шахсоне мансубанд, ки ба амалиётҳои бо фаъолияти асосии корхона алоқаманд (истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ва иҷрои корҳои хислати саноатӣ дошта, ташкили истеҳсолот, идораи корхона ва ғ.) машғуланд. Кормандони саноатӣ-истеҳсоли ба коргарон ва хизматчиён ҷудо мешаванд.

Коргарон он шахсонеанд, ки бевосита ба амалиётҳои ба предметҳои меҳнат таъсиррасонанда, ҷойивазкунии онҳо ва ҷойивазкунии маҳсулоти тайёр, нигоҳубини воситаҳои меҳнат ва назорати кори онҳо, иҷрои амалиётҳои назорати сифат ва дигар намудҳои хизматрасонии раванди истеҳсоли машғуланд. Ба ҳайати коргарон кормандони хурди хизматрасон (шахсоне, ки ба раванди истеҳсолот муносибати бевосита надоранд) - рӯбандаҳои биноҳои ғайриистеҳсоли, дарбонҳо, қосидон, ронандаҳои мошинаҳои сабуқрав, побонҳо – низ дохил мешаванд.

Хизматчиён – ин роҳбарон, мутахассисон, кормандони офисӣ, ҳисобӣ ва ғ. мебошанд.

Таъминнокии корхонаро бо сарватҳои меҳнатӣ бо истифодабарии маълумотҳои ҷадвали 27 меомӯзем.

Ҷадвали 27. Таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнатӣ

Категорияи кормандон	Шумора дар соли гузашта	Шумора мувофиқи план	Шумора мувофиқи ҳисобот	Воқеъан бо фоизҳои нисбат ба	
				план	соли гузашта
Ҳамагӣ аз он ҷумла фаъолияти асосӣ	880	878	858	97,72	97,50
аз онҳо:	868	866	848	97,92	97,70
коргарон	721	720	704	97,78	97,64
хизматчиён	147	146	144	98,63	98,00
аз онҳо:					
роҳбарон	40	41	41	100	102,50
мутахассисон	107	103	103	98,10	6,26
фаъолияти ғайри-					

сосй	12	12	10	83,33	83,33
------	----	----	----	-------	-------

Аз ҷадвал аён аст, ки шумораи кормандони фаъолияти асосӣ (саноатӣ-истеҳсоли) дар соли ҳисоботӣ нисбат ба план кам шуда, 96,92% ва нисбат ба соли гузашта 97,7%-ро ташкил додааст. Шумораи коргарон низ ҳам нисбат ба план ва ҳам нисбат ба соли гузашта кам шудааст ва мувофиқан 97,78% ва 97,64%-ро ташкил додааст. Камшавии шумора дар дигар категорияҳои (гурӯҳҳои) кормандон низ ба назар мерасад.

Дар рафти таҳлил бояд тағиротҳои сохтори кормандони корхона омӯхта шаванд, ки ин дар ҷадвали 28 инъикос ёфтааст. Маълумотҳои ин ҷадвали таҳлилии нишон медиҳанд, ки дар корхона нерӯи истеҳсоли паст мешавад (вазни қиёсии воқеъии коргарон аз бузургии он дар соли гузашта ва нисбат ба план паст аст).

Ҷадвали 28. Тағирёбии сохтори сарватҳои меҳнатӣ дар корхона

Категорияи кормандон	Сохтори кормандон						Тағирёбии вазни қиёсӣ, ±	
	Дар соли гузашта		План		Воқеъӣ		Нисбат ба план	Нисбат ба соли гузашта
	нафар	%	наф.	%	наф.	%		
Кормандони фаъолияти асосӣ, ҷамағӣ	868	100	866	100	848	100	-	-
Аз он ҷумла:								
коргарон	721	83,06	720	83,14	704	83,02	-0,12	-0,04
роҳбарон	40	4,60	41	4,73	41	4,83	+0,10	+0,23
мутахассисон	107	12,34	105	12,13	103	12,15	+0,01	-0,19

Пастшавии шумораи коргарон ҳамзамон бо зиёдшавии шумора ва вазни қиёсии роҳбарон ба амал омадааст. Ин гуна вазъ бо сабаби тағирёбии сохтори идоракунӣ корхона ба миён омада метавонад. Баҳодиҳии тағиротҳо дар схемаи идораи корхона бо ёрии натиҷаҳои таҳлили нишондиҳандаҳои сифатии истифодабарии меҳнат мумкин аст.

Пастшавии шумораи мутахассисон дар натиҷаи набудани мутахассисони дараҷаи лозимӣ ба миён омада метавонад.

Аз ҷиҳати хислати иштироқашон дар раванди истеҳсоли коргарон ба гурӯҳҳои асосӣ (онҳое, ки бевосита ба истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ машғуланд) ва ёрирасон (онҳое, ки дар истеҳсолоти ёрирасон ва ҷама гуна хизматрасониҳо машғуланд) ҷудо мешаванд.

Дар рафти таҳлил таносуби байни коргарони асосӣ ва ёрирасон омӯхта шуда, тамоилоти тағирёбии ин таносуб муқаррар карда мешавад. Агар вазни қиёсии коргарони асосӣ паст шавад, ин ба камшавии коркарди коргарон меорад.

Таъсири тағирёбии вазни қиёсии коргарони асосӣ дар шумораи умумии онҳо ба коркарди як коргар бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta K_{\kappa} = (B\kappa_{ac}^1 - B\kappa_{ac}^0) \times KMC_{\kappa}^0,$$

дар ин ҷо: $B\kappa_{ac}^0$, $B\kappa_{ac}^1$ - вазни қиёсии коргарони асосӣ дар шумораи умумии онҳо мувофиқи план ва ҳисобот; KMC_{κ}^0 - коркарди миёнасолони як коргар мувофиқи план.

Камкунии шумораи коргарони ёрирасон аз ҳисоби марказонӣ ва махсусгардонии корҳои ёрирасони оиди танзим ва таъмири таҷҳизот, баландбардорӣ сатҳи механиконӣ ва мукамалгардонии меҳнати ин коргарон ва ғ. ба даст меояд.

Дар қатори таъминоти миқдорӣ инчунин ҳайати сифатии коргарон (сатҳи маълумот, ихтисос, синну сол) омӯхта мешавад.

Коргарон ба гурӯҳҳои дар корҳои ба меёр даровардашуда (корбайъ) ва ба меёр дароварданашуда (вақтбайъ) коркунанда чудо мешаванд.

Шумораи кормандонро бо баназардошти меёри меҳнатталабии корҳои давраи планӣ, фонди вақти кории нафъноки (ҳақиқӣ) солона ва коэффисиенти плании иҷрои меёрҳо бо чунин формула муайян мекунанд:

$$ШК = \frac{T}{T_{нафъ} \times K_{нм}},$$

дар ин ҷо: T – ҳаҷми корҳо бо меёрҳои меҳнатфарогирӣ дар давраи планӣ, меёр-соат; $K_{нм}$ – коэффисиенти плании иҷрои меёрҳои коркард; $T_{нафъ}$ – фонди вақти нафънок (ҳақиқӣ) дар давраи ҳисоботӣ (сол).

Шумораи хизматчиёнро бо баназардошти сохтори ташкилии корхона ва шумораи оқилонаи барои таъминкунии вазифаҳои идоракунӣ зарурӣ ҳисоб мекунанд.

Шумораи кормандони хурди хизматрасон аз рӯи меёрҳои мавҷудаи хизматрасонӣ ва ё ҷойҳои корӣ муайян карда мешавад.

Таҳлили сатҳи касбӣ ва ихтисоси коргарон бо роҳи муқоиса намудани шумораи мавҷудаи ихтисосҳо ва дараҷаҳои онҳо бо шумора ва дараҷаҳои зарурӣ (планӣ) ба ҷо оварда мешавад. Дар ин

ҳолат зиёдатӣ ва норасоӣ барои ҳар як ихтисос ошкор карда мешавад. Шумораи лозимии коргарон бо таносуби ҳар як намуди кор бар фонди плании вақти корӣ бо баназардошти иҷроӣ меъёрҳои коркард муайян карда мешавад.

Таҳлили истифодабарии фонди вақти корӣ. Бузургии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз пуррагӣ ва бутунии истифодабарии вақти корӣ вобаста мебошад. Дар рафти таҳлили истифодабарии фонди вақти корӣ чунин корҳо ба ҷо оварда мешаванд:

- ба пуррагии истифодабарии вақти корӣ (*БК*) баҳо дода мешавад;
- омилҳои ба истифодабарии вақти корӣ таъсиррасонанда ва миқдори таъсири онҳо муайян карда мешавад;
- сабабҳои талафоти бутунбасти ва дохилибасти вақти корӣ ошкор карда мешаванд;
- таъсири бекорҳои ба ҳосилнокии меҳнат ва тағирёбии ҳаҷми истеҳсол чен карда мешавад.

Манбаъҳои ахборӣ барои таҳлил баланси вақти ва воқеии вақти корӣ, ҳисобот оиди меҳнат, ҳуҷҷатҳои ҳисобирии табелӣ мебошанд.

Ҳангоми ҳисобкунии вақти кор дар қатори маводҳои меъёрӣ инчунин маълумотҳои вазъи воқеии давраҳои гузаштаре тавсифдиҳанда (ба кор наомадан бо сабаби касали, иҷроӣ корҳои ҷамъиятӣ ва ғ.), маълумотҳои ҳисоби табелии ба кор наомадан бо шарҳи сабабҳои онҳо истифода мешаванд. Баланси вақти корӣ умуман барои корхона, барои ҳар як ҷузъи сохтории истеҳсоли ва ҳар як категорияи коргарон тартиб дода мешавад.

Истифодабарии вақти корӣ бо роҳи муқоисакунии маълумотҳои ҳисоботӣ бо нишондиҳандаҳои плани таҳлил карда мешавад. Таҳлил аз баҳодиҳии умумии истифодабарии вақти корӣ оғоз меёбад. Объекти таҳлил бузургии тамоилоти воқеии вақти коркардашуда бо нафар-соатҳо дар соли ҳисоботӣ аз ҳамин гуна нишондиҳандаи соли гузашта ва ё нишондиҳандаи плани ба ҳисоб меравад.

Ба тағирёбии фонди вақти кории нафъовар ($\Phi_{нафъ}$) чунин омилҳо таъсир мерасонанд:

1. Тағирёбии шумораи миёнаарӯйхаттаи коргарон (*ШК*).

2. Тағирёбии давомнокии соли корӣ - миқдори миёнаи рӯзҳои коркардшудаи як коргар дар сол (D).

3. Тағирёбии давомнокии миёнаи рӯзи корӣ (t_p).

Алоқаи байни нишондиҳандаҳо бо чунин формула ифода карда мешавад:

$$\Phi_{нафъ} = ШК \times D \times t_p.$$

Тағирёбии давомнокии соли корӣ талафоти бутунрӯзии вақти корино инъикос менамояд.

Тағирёбии давомнокии миёнаи рӯзи корӣ бузургии бекорҳои дохилибастиро нишон медиҳад. Дар қатори талафотҳои муस्ताқими вақти корӣ ҳангоми таҳлил инчунин бузургии харчи ғайриистеҳсолии вақти корӣ (ислоҳкунии ноқисҳо, вақти вайроншудаи шароитҳои кор ва ғ.) ошкор ва чен карда мешавад.

Ҳисобкунии таъсири миқдории омилҳо ба тағирёбии фонди нафъноки вақти корӣ (ба миқдори умумии нафар-соатҳои коркардшудаи ҳамаи коргарон) бо ёрии усулҳои гузоришҳои занҷирӣ, фарқҳои мутлақ ва нисбӣ, интегралӣ ба ҷо оварда мешавад.

Аз натиҷаи ҳисобкуниҳо бояд санҷиш гузаронида шавад. Пас сабабҳои тағирёбии нишондиҳандаҳои омилӣ (тағирёбии шумораи коргарон, тағирёбии бузургии талафотҳои бутунбасти ва дохилибасти) ошкор карда мешаванд.

Барои ошкор намудани сабабҳои талафоти бутунбасти ва дохилибасти маълумотҳои баланси вақти кории воқеӣ ва планӣ муқоиса карда мешаванд.

Таҳлили сабабҳо бояд бо гурӯҳҳо (аз корхона вобастабуда, аз корхона вобастанабуда) ба ҷо оварда шавад. Диққати мӯҳим бояд ба он сабабҳои равона карда шавад, ки аз ҷамоъаи меҳнатии корхона вобастаанд. Камкунии талафотҳои вақти корӣ бо сабабҳои аз корхона вобастабуда – захираи баландбардорӣ истеҳсоли маҳсулот мебошад. Ин гуна захира сармоягузориҳои иловагиро талаб наменамояд ва боздеҳии зуд дорад.

Барои муайян намудани афзоиши истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби камкунии талафоти вақти корӣ бо айби корхона (ΔMU_{KMCT}) коркарди миёнасоатаи планӣ ба талафотҳои вақти корӣ зарб карда мешавад:

$$\Delta MU_{KMCT} = KMCT_0 \times Tal_{ок},$$

дар ин ҷо: $KMCT_0$ - коркарди миёнасоатаи планӣ; $Tal_{ок}$ – талафоти вақти корӣ.

Талафоти вақти корӣ на ҳама вақт ба пастшавии ҳаҷми истеҳсол меорад, чунки вай метавонад аз ҳисоби баландбардории шиддатнокии кори коргарон пушонии шавад. Аз ин рӯ дар корхона таҳлили ҳосилнокии меҳнатро ба ҷо овардан лозим аст.

Таҳлили истифодабарии фонди вақти кори бо маълумотҳои ҷадвали 29 ба ҷо меорем.

Мувофиқи маълумотҳои ҷадвал дар корхона 101,87 соат кам коркард шудааст.

Ҷадвали 29. Таҳлили истифодабарии фонди вақти корӣ

Нишондиҳанда	План	Воқеъӣ	Тамоилот
Шумораи умумии нафар-соатҳои коркардаи ҳамаи коргарон дар сол, ҳаз. нафар-соат	3088,9	2987,03	-101,87
Шумораи умумии нафар-рӯзҳои коркардаи ҳамаи коргарон дар сол, ҳаз. нафар-рӯз	391	387,97	-3,07
Шумораи миёнаарӯйхаттаи коргарон, нафар	1700	1694	-6
Давомнокии соли корӣ, рӯз	230	229	-1
Давомнокии рӯзи корӣ, соат	7,9	7,7	-0,2

Барои муайян намудани таъсири миқдории омилҳо ба тағирёбии фонди вақти нафънок усули фарқҳои мутлақро истифода намудан мумкин.

1. $(-6) \times 230 \times 7,9 = -10,9$ ҳаз. нафар-соат. Камшавии шумораи воқеъии коргарон нисбат ба план (6 нафар) ба пастшавии вақти кори коркардашуда ба андозаи 10,9 ҳаз. нафар-соат овардааст.

2. $1694 \times (-1) \times 7,9 = -13,38$ ҳаз. нафар-соат. Камшавии миқдори рӯзҳои коркардашудаи як коргар ба ҳисоби миёна дар сол (1 рӯз) ба камшавии бузургии вақти коркардашуда ба андозаи 13,38 ҳаз. нафар-соат овардааст.

3. $1694 \times 229 \times (-0,2) = -77,59$ ҳаз. нафар-соат. Камшавии давомнокии рӯзи корӣ ба 0,2 соат фонди вақти кори воқеъиро ба андозаи 77,59 ҳаз. нафар-соат кам намудааст.

Баланси тамоилот: $(-10,9) + (-13,38) + (-77,59) = 101,87$ ҳаз. нафар-соат.

Таҳлили ҳосилнокии меҳнат. Самаранокии истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ бо сатҳи ҳосилнокии меҳнат ифода меёбад. Ҳосилнокии меҳнат нишондиҳандаи ҷамъбастии кори корхона мебошад. Ин нишондиҳанда ҳам ҷиҳатҳои мусбӣи кори корхона ва ҳам камбудихоро инъикос менамояд.

Ҳосилнокии меҳнат натиҷанокӣ, маҳсулнокиӣ ва самаранокии намуди мушаххаси меҳнатро тавсиф медиҳад.

Нишондиҳандаҳои муҳимтарини меҳнат – коркард ва меҳнатфарогирӣ мебошанд. *Коркард (барориши маҳсулот)* - нишондиҳандаи нисбатан маъмул ва умумии ҳосилнокии меҳнат мебошад. Аз сабаби он, ки хароҷоти меҳнат бо миқдори нафар-соатҳо, нафар-рӯзҳои коркардашуда, шумораи миёнаруйхаттаи коргарон ва ё кормандон ифода карда мешаванд, нишондиҳандаҳои коркарди миёнасоата, миёнарӯзона ва миёнасолонаи як коргар фарқ карда мешаванд.

Дар таҳлил ҳам нишондиҳандаҳои коркард ва ҳам нишондиҳандаҳои меҳнатфарогирӣ истифода мешаванд. Вазъи ҳосилнокии меҳнатро нишондиҳандаи коркард бо ченаки табиӣ ва ё шартантабиӣ воқеъонатар инъикос менамояд. Дар шароитҳои бозор ченаки умумӣ ченаки арзишӣ мебошад. Ягон нишондиҳандаи сатҳи ҳосилнокии меҳнат бо бузургии мутлақ оиди тағирёбии сатҳи ҳосилнокии меҳнат дарак дода наметавонад. Дар таҳлили ҳосилнокии меҳнат ба воситаи коркард бузургиҳои нисбии дорои хосияти қиёсшавандагӣ истифода мешаванд.

Таҳлили ҳосилнокии меҳнат аз ҳисобкунии коркард бо бузургиҳои мутлақ оғоз меёбад. Пас фоизи иҷроиши плани коркарди миёнасолона, миёнарӯзона ва миёнасоата (ё суръатҳои афзоиши ҳосилнокии меҳнат) муайян карда мешаванд.

Дар рафти таҳлили ҳосилнокии меҳнат бо нишондиҳандаи коркард як қатор вазифаҳо иҷро карда мешаванд:

- иҷроиши плани оиди ҳосилнокии меҳнат баҳо дода мешавад;
- омилҳои ошкор ва андозаи таъсири онҳо ба ҳосилнокии меҳнат чен карда мешавад;
- захираҳои баландбардории ҳосилнокии меҳнат муайян карда мешаванд.

Ҳосилнокии меҳнат барои як корманд ва ё коргар дар сол бо давраҳои ҳисоб карда мешавад. Пас коркарди миёнарӯзона ва миёнасоатаи як коргар ҳисоб карда шуда, иҷроиши плани коркард бо фоизи муайян карда мешавад. Таҳлили ҳосилнокии меҳнат бо бузур-

ғиҳои нисбӣ ба ҷо оварда мешавад, чунки онҳо дорои хислати қиёспазирӣ мебошанд.

Ба тағирёбии сатҳи ҳосилнокии меҳнат ин омилҳо таъсир мерасонанд:

- тағирёбии сохтори кормандони саноатӣ-истеҳсоли;
- тағирёбии сатҳи коркарди як коргар.

Барои ҳисобкунии таъсири миқдорӣ омилҳо ба тағирёбии сатҳи ҳосилнокии меҳнат ё усули гузоришҳои занҷирӣ, ё усули фарқҳои мутлақ истифода мешавад.

Маълумотҳо барои ҳисобкунии нишондиҳандаи ҳосилнокии меҳнат дар ҳисобот оиди иҷроиши плани меҳнат инъикос меёбанд.

Дар асоси маълумотҳои ҳисоботҳо коркарди як корманд ва як коргарро муайян мекунем (ҷадвали 30).

Ҷадвали 30. Нишондиҳандаҳои коркард

Нишондиҳанда	Соли гузашта, сомонӣ	Соли ҳисоботӣ		Суръати афзоиш (нисбат ба соли гузашта)	Иҷроиши план, %
		план	воқеъӣ		
Коркарди миёнасолонанай корманд ($K_{КСИ}^{МСОЛ}$)	774	811	795	102,7	98,02
Коркарди миёнасолонанай коргар ($K_{к}^{МСОЛ}$)	1348	1351	1370	101,63	101,41
Коркарди миёнарӯзонанай коргар ($K_{к}^P$)	5,82	5,87	5,97	102,58	101,7
Коркарди миёнасоатай коргар ($K_{к}^{МС}$)	0,7	0,74	0,78	111,43	105,4
Коркарди миёнасолонанай коргар бо меъёрсоатҳо	672	680	681	101,34	100,15

Баҳодихии иҷроиши плани ҳосилнокии меҳнат бо коркарди миёнасолонанай коргар ба ҷо оварда мешавад. Плани коркард ба андозаи 1,98% кам иҷро шудааст (98,02-100).

Муқоисакунии фоизҳои иҷроиши плани ҳосилнокии меҳнат нишон медиҳад, ки дар корхона афзоиши ҳосилнокии меҳнат ҷой дорад.

◆ Дараҷаи иҷроиши плани коркарди солонаи як коргар нисбат ба бузургии ҳамин нишондиҳанда барои як корманд ба андозаи 3,39% (101,41-98,02) зиёд аст. Коркарди як корманд паст шудааст, коркарди як коргар бошад зиёд шудааст. Дар натиҷаи бадшавии сохтори кормандони саноатӣ-истеҳсолӣ вазни қиёсии коргарон нисбат ба план кам мешавад, вазни қиёсии дигар кормандон зиёд мешавад.

◆ Дараҷаи иҷроиши плани коркарди миёнаҷузонаи як коргар нисбат ба коркарди миёнасолонаи як коргар ба андозаи 0,29% (101,7-101,41) зиёд аст, ки ин аз ҷой доштани талафоти бутунрӯзии вақти корӣ дарак медиҳад, ки дар натиҷаи он давомнокии рӯзи корӣ кам шудааст.

◆ Муқоисакунии коркарди миёнасоата ва миёнаҷузонаи як коргар аз талафоти дохилибастии вақти корӣ, яъне камшавии давомнокии рӯзи корӣ ба андозаи 3,7% (105,4-101,7) дарак медиҳад.

Таъсири умумии омилҳо: $+3,39\%+0,29\%+3,7\%=+7,38\%$.

Нишондиҳандаи дигари ҳосилнокии меҳнат ин меҳнатфарогирии маҳсулот мебошад, ки харҷи вақти кори бар воҳиди маҳсулоти истеҳсолшуда ва ё бар тамоми ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот инъикос мекунад. Меҳнатфарогириӣ бо соатҳо (меёр-соатҳо) чен карда мешавад.

Меҳнатфарогирии воҳиди маҳсулот чун таносуби фонди вақти корӣ барои истеҳсоли маҳсулоти намуди *i* бар ҳаҷми истеҳсоли он бо ифодаи табиӣ ва ё шартан-табиӣ муайян карда мешавад.

Меҳнатфарогириӣ барои тамоми номгуӣ маҳсулот ва барои воҳиди маҳсулот муайян карда мешавад.

Дар муқоиса бо нишондиҳандаи коркард меҳнатфарогириӣ дорои як қатор бартариҳо мебошад: вобастагии мустақими байни ҳаҷми истеҳсол ва хароҷоти меҳнатиро муқаррар мекунад; сарфаи меҳнати зиндари бо таъсири тағирёбиҳои шароитҳои истеҳсолот нисбатан ҳақиқитар инъикос менамояд; вай аз тағиротҳои ассортименти маҳсулот вобастагӣ надорад; қиёспазирии натиҷаҳо барои маҳсулотҳои якхела дар корхонаҳои гуногун таъмин менамояд.

Дар амалия усули ченкунии ҳосилнокии меҳнат васеъ истифода намешавад, чунки вай бамеёрдарории объективонаи меҳнат ва хароҷотро барои воҳиди маҳсулоти тамоми категорияҳои кормандон талаб мекунад. Меёрҳо бошанд фақат барои коргарони асосӣ мавҷуданд.

Афзоиши ҳосилнокии меҳнат асосан аз ҳисоби пастшавии меҳнатфарогирии маҳсулот ба амал меояд. Пастшавии

меҳнатфарогирии маҳсулот (кор, хизматҳо) асосан бо чорабиниҳои ташкилӣ-техникӣ муайян мегардад.

Таҳлили ҳосилнокии меҳнат омӯзиши динамикаи меҳнатфарогирии маҳсулот (кор, хизматҳо), тағирёбии сатҳи он, ошкоркунии сабабҳои тағирёбӣ ва таъсири онҳоро ба сатҳи ҳосилнокии меҳнат талаб менамояд.

Таҳлили фонди музди кор. Афзоиши ҳосилнокии меҳнат ба зиёдшавии коркарди коргари алоҳида ва дар оқибат ба баландшавии сатҳи музди кор ва зиндагии вай меорад. Дар байни афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва афзоиши пардохти меҳнат алоқаи зич ҷой дорад. Суръатҳои афзоиши ҳосилнокии меҳнат аз суръатҳои афзоиши музди кор бояд пештар бошанд, дар ин ҳол барои баландшавии сатҳи зиндагии аҳоли ва афзоиши тақрористеҳсолкунии васеъ заминаҳои ҳақиқӣ ба миён меоянд. Аз ин рӯ аҳамияти таҳлили истифодабарии воситаҳо барои пардохти меҳнат зиёд мешавад.

Вазифаҳои асосии таҳлили истифодабарии фонди музди кор инҳоянд:

- баҳодиҳии сатҳи фонди пардохти меҳнат бо категорияҳои кормандон ва категорияҳои фонди пардохти меҳнат;
- таҳлили таъсири омилҳо ба динамикаи фонди пардохти меҳнат;
- санҷиши маълумотҳо оиди истифодабарии фонди пардохти меҳнат;
- ошкоркунии имкониятҳои сарфакунии воситаҳо аз ҳисоби афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва пастшавии меҳнатфарогирии маҳсулот.

Фонди пардохти меҳнат ин маблағи умумии хароҷот барои пардохти меҳнати кормандон ва пардохтҳои иҷтимоӣ мебошад.

Ба ҳайати воситаҳои барои истеъмоли равонашаванда инҳо дохиланд:

- маблағҳои барои пардохти меҳнати тамоми кормандон ҷудошуда (фонди пардохти меҳнат);
- даромадҳо (дивидендҳо, фоизҳо) аз аксияҳо, облигатсияҳо ва пасандозҳои аъзоёни ҷамоаи меҳнатӣ, ки аз ҳисоби фонди дар ихтиёри корхона монда барои пардохт ба кормандон ҷудо шудаанд;

- маблағҳои имтиёзҳои меҳнатӣ ва иҷтимоӣ, аз он ҷумла ёри моддӣ аз ҳисоби фонди иҷтимоӣ ва фонди соф.

Таҳлили истифодабарии воситаҳои ба истеъмоли равонагардида бо чунин пайдарпай ба ҷо оварда мешавад. Бузургии воситаҳои барои истеъмоли равонагардида бо намудҳои барои соли гузашта ва соли ҳисоботи ҳисоб карда мешавад. Пас тамоилоти мутлақ ва нисбии онҳо муайян карда мешавад. Ба натиҷаи ҳисобкуниҳо баҳо дода мешавад.

Ба таҳлили истифодабарии фонди музди кори ба арзиши асли дохилшуда оғоз намуда, тамоилоти мутлақ ва нисбии бузургии воқеӣ аз бузургии плании он ҳисоб карда мешавад. Тамоилоти мутлақ бо роҳи муқоисакунии истифодабарии воқеӣ ба воситаҳои барои пардохти меҳнат бо фонди плании умумии корхона, ҷузъҳои сохтори он ва категорияҳои кормандон муайян карда мешавад:

$$\Delta \Phi MK = \Phi MK_1 - \Phi MK_0,$$

дар ин ҷо: $\Delta \Phi MK$ - тағирёбии фонди музди кор;
 ΦMK_1 ва ΦMK_0 - фонди музди кори воқеӣ ва плани.

Пас тамоилоти нисбӣ ҳисоб карда мешавад. Вай чун фарқи байни маблағи воқеӣ ба ҷудокардашудаи музди кор ва фонди плании бо коэффисиенти иҷроии плани истеҳсоли маҳсулот таҳриргардида ҳисоб карда мешавад. Дар ин ҳолат бояд дар назар дошт, ки фақат қисми тағирёбандаи фонди музди кор (музди кори коргарони корбайъ, мукофотпулиҳои коргарон ва кормандони идоравӣ барои натиҷаҳои истеҳсоли ва маблағи рухсатипулиҳои ба ҳиссаи музди кори тағирёбанда ростоянда) таҳрир карда мешавад, ки вай мутаносибан ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол тағир меёбад.

Қисми доимии пардохти меҳнат (музди кори коргарони вақтбайъ, музди кори хизматчиёни окладгиранда, тамоми намудҳои иловапардохтҳо, пардохти меҳнати кормандони бригадаҳои сохтмонӣ, хоҷагии манзиливу коммуналӣ, соҳаи иҷтимоӣ ва маблағи рухсатипулиҳои онҳо) бо тағир ёфтани ҳаҷми истеҳсолот тағир намеёбад.

$$\begin{aligned} \Delta \Phi MK_{\text{нис}} &= \Phi MK_1 - \Phi MK_0^{\text{maxp}} = \\ &= \Phi MK_1 - (\Phi MK_0^{\text{max}} \times K_{\text{н.ист}} + \Phi MK_0^{\text{доим}}), \end{aligned}$$

дар ин ҷо: $\Delta \Phi MK_{\text{нис}}$ - тамоили нисбии фонди музди кор; ΦMK_1 - фонди музди кори воқеӣ; ΦMK_0^{maxp} - фонди музди кори плании бо коэффисиенти иҷроии плани истеҳсоли маҳсулот

тахриршуда; $\Phi MK_0^{маз}$ ва $\Phi MK_0^{доим}$ - мувофиқан қисми тағирёбанда ва доимии маблағи плании фонди музди кор; $K_{н.ист}$ - коэффисиенти иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот. Тартиби ҳисобкуниҳоро дар мисоле мебинем (ҷадвали 31).

Ҷадвали 31. Таҳлили фонди музди кор

Нишондиҳанда	План	Воқеъӣ
Фонди музди кор, ҳаз. сомонӣ	3375	3950
Аз он ҷумла:		
қисми тағирёбанда	2360	2900
қисми доимӣ	1015	1050
Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, ҳаз. сомонӣ	20000	25080

Коэффисиенти иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот 1,254 (25080:20000) мебошад.

Тамоилоти мутлақ ва нисбии фонди музди корро ҳисоб мекунем:

$$\Delta \Phi MK_{\text{мутл}} = 3950 - 3375 = +575 \text{ ҳаз. с.},$$

$$\begin{aligned} \Delta \Phi MK_{\text{нис}} &= 3950 - (2360 \times 1,254 + 1015) = 3950 - 3974,44 = \\ &= -24,44 \text{ ҳаз. с.} \end{aligned}$$

Аз натиҷаи ҳисобкуниҳоро бармеояд, ки дар корхона дар истифодабарии фонди музди кор сарфаи нисбӣ ба андозаи 24,44 ҳаз. сомонӣ ҷой дорад.

Дар рафти минбаъдаи таҳлил омилҳои тамоилоти мутлақ ва нисбии фонди музди кор бояд муайян карда шаванд.

Қисми тағирёбандаи фонди музди кор аз ҳаҷми истеҳсол, сохтори он, меҳнатфарогирии қиёсӣ ва дараҷаи пардохти миёнасоатаи меҳнат вобаста мебошад.

Қисми доимии фонди музди кор аз шумораи кормандон, миқдори миёнаи рӯзҳои коркардашудаи як корманд дар сол, давомнокии миёнаи рӯзи корӣ ва музди кори миёнасоата вобаста мебошад.

Барои таҳлили омилҳои детерминантии тамоилоти мутлақи фонди музди кор чунин амсилаҳо истифода шуда метавонанд:

$$\Phi MK = ШК \times MK_{\text{сол}},$$

$$\Phi MK = ШК \times P \times MK_{\text{рӯз}},$$

$$\Phi MK = ШК \times P \times D \times MK_{\text{соат}},$$

дар ин ҷо: $ШК$ – шумораи миёнасолонани кормандон; P – миқдори рӯзҳои коркардашудаи як корманд дар сол; D – давомнокии миёнаи рӯзи корӣ; $MK_{сол}$ – музди кори миёнасолонани як корманд; $MK_{рӯз}$ – музди кори миёнарӯзонаи як корманд; $MK_{соат}$ – музди кори миёнасоатаи як корманд.

Ҳисобкунии таъсири омилҳоро бо ин амсилаҳо бо ёрии усули фарқҳои мутлақ ба ҷо овардан мумкин:

$$\Delta\Phi MK_{ШК} = \Delta ШК \times P_0 \times D_0 \times MK_0^{соат};$$

$$\Delta\Phi MK_p = \Delta P \times ШК_1 \times D_0 \times MK_0^{соат};$$

$$\Delta\Phi MK_D = \Delta D \times ШК_1 \times P_1 \times MK_0^{соат};$$

$$\Delta\Phi MK_{MK_{соат}} = \Delta MK_{соат} \times ШК_1 \times P_1 \times D_1.$$

Ҳангоми таҳлили минбаъда (барои омилҳои дараҷаи дуввум) бояд ба назар гирифт, ки музди кори миёнасолонани коргарон аз миқдори рӯзҳои коркардашудаи ҳар як коргар, давомнокии миёнаи рӯзи корӣ ва музди кори миёнасоата вобаста мебошад:

$$MK_{сол} = P \times D \times MK_{соат},$$

музди кори миёнарӯзона бошад аз давомнокии рӯзи корӣ ва коркарди миёнасоата вобаста аст:

$$MK_{рӯз} = D \times MK_{соат}.$$

Ҳисобкунии таъсири омилҳоро ба тағирёбии музди кори миёнасолонани кормандон умуман барои корхона ва барои категорияҳои алоҳидаи кормандон метавон бо усули фарқҳои мутлақ ба ҷо овард.

Дар таҳлил инчунин бояд мувофиқати суръатҳои афзоиши музди кори миёна ва ҳосилнокии меҳнат муқаррар карда шавад. Барои такрористеҳсолкунии васеъ, гирифтани фоида ва даромаднокии лозимӣ бояд, ки суръатҳои афзоиши ҳосилнокии меҳнат аз суръатҳои афзоиши пардохти он пештар бошанд. Агар ин принцип рӯяи нашавад, пас изофаҳарҷкунии фонди пардохти меҳнат, баландшавии арзиши аслии маҳсулот ва камшавии маблағи фоида рӯи медиҳад.

Тағирёбии музди кори миёнаи кормандонро дар ин ҷо он фосилаи вақт (сол, моҳ, рӯз, соат) индекси он ($I_{МК}$) тавсиф медиҳад, ки бо таносуби музди кори миёна дар давраи ҳисоботӣ (MK_I) бар музди кори миёна дар давраи базисӣ (MK_0) муайян мегардад:

$$I_{МК} = \frac{МК_1}{МК_0} \quad \text{ва} \quad I_{КМС} = \frac{КМС_1}{КМС_0}.$$

Барои муайян намудани маблағи сарфа (-С) ва ё изофахарҷкунии (+С) музди кор аз сабаби тағирёбии таносуби байни суръатҳои афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва пардохти меҳнат чунин амсила истифода шуда метавонад:

$$\pm C_{\Phi МК} = \Phi МК_1 \times \frac{I_{МК} - I_{КМС}}{I_{МК}}.$$

Барои баҳодиҳии самаранокии истифодабарии воситаҳо барои пардохти меҳнат бояд чунин нишондиҳандаҳо истифода шаванд: ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо нархҳои ҷорӣ, маблағи фуруш, фоида бар 1 сомонӣ музди кор ва ғ. Дар рафти таҳлил бояд динамикаи ин нишондиҳандаҳо, иҷроиши плани онҳо омӯхта шавад. Таҳлили қиёсии байнихочағӣ низ ин ҷо муҳим аст.

Пас бояд омилҳои тағирёбии ҳар як нишондиҳандаи тавсифдиҳандаи самаранокии истифодабарии фонди музди кор ошкор ва таъсири онҳо чен карда шавад.

Мавзӯи 11. Таҳлили арзиши аслии маҳсулот (кор ва хизматҳо).

Вазифа, самтҳои асосӣ ва таъминоти ахбории таҳлили арзиши аслии маҳсулот. *Арзиши аслии маҳсулот* – ин хароҷоти ҷорӣ корхона барои истеҳсол ва фуруши маҳсулот бо ифодаи пулӣ мебошанд. Дар арзиши аслии арзиши воситаҳои предметҳои меҳнати дар раванди истеҳсолот истеъмолшуда (амортизатсия, арзиши ашёи хом ва масолеҳ, сӯзишворӣ, барқ ва ғ.), арзиши меҳнати зинда (пардохти меҳнат), арзиши масолеҳ ва нимтайёраҳои харидашуда, арзиши хизматҳои истеҳсолии дигар ташкилотҳо инъикос меёбад. Арзиши аслии пурраи маҳсулот хароҷоти ҷамъонаи сарватҳои истеҳсолиро инъикос намуда, арзиши аслии қиёсӣ (арзиши аслии ба 1 сомонӣ маҳсулот ростоянда) – самаранокии истифодабарии сарватҳоро нишон медиҳад. Арзиши аслии – ин омили асосии бунёдкунандаи нарх ва фоида мебошад, аз ин рӯ таҳлили арзиши аслии имконияти медиҳад, ки аз як тараф – ба самаранокии истифодабарии сарватҳо баҳои ҷамъбасти дода шавад, аз тарафи дигар – захираҳои афзунгардонии фоида ва пасткунии нархи воҳиди маҳсулот муайян карда шаванд.

Вазифаҳои таҳлили арзиши аслии маҳсулот инҳоанд:

- баҳодиҳии динамикаи нишондиҳандаҳои муҳимтарини арзиши асли ва иҷроиши плани онҳо;
- баҳодиҳии асоснокӣ ва шиддатнокии плани арзиши асли;
- муайянкунии омилҳое, ки ба динамикаи нишондиҳандаҳои арзиши асли ва иҷроиши плани онҳо таъсир расонидаанд, муайянкунии бузургӣ ва сабабҳои тамоилоти хароҷоти воқеӣ аз плани;
- баҳодиҳии динамика ва иҷроиши плани арзиши асли бо ҷузъҳои хароҷоти намудҳои алоҳидаи маҳсулот;
- ошкоркунии имкониятҳои истифоданашудаи пасткунии арзиши аслии маҳсулот.

Мақсади таҳлили арзиши аслии маҳсулот ин ошкоркунии имкониятҳои баландбардории самаранокӣ дар раванди истеҳсол ва фурӯши маҳсулот истифодабарии тамоми намудҳои сарватҳо мебошад.

Таҳлили арзиши асли бо чунин самтҳо ба ҷо оварда мешавад:

- хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ таҳлил карда мешавад;
- таҳлили арзиши асли бо ҷузъҳои иқтисодӣ иҷро карда мешавад;
- арзиши аслии намудҳои мушаххаси маҳсулот таҳлил карда мешавад;
- таҳлили арзиши аслии намудҳои муҳимтарини маҳсулот ба ҷо оварда мешавад.

Манбаъҳои асосии ахборӣ барои таҳлили арзиши аслии маҳсулот инҳоанд: маълумотҳои ҳисоботи статистики, ф. № 5-3 (хароҷот) «Ҳисобот оиди хароҷот барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот», маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ синтетикӣ ва аналитикӣ оиди хароҷоти сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва пулӣ, ведомостҳои мувофиқ, журнал-ордерҳо ва дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ - маълумотҳои меъёрии планӣ (сметавӣ) оиди хароҷот барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо).

Таҳлили сатҳ, динамика ва иҷроиши плани пасткунии арзиши аслии маҳсулот. Бозор талаб менамояд, ки ассортименти молии маҳсулот доимо дигаргун карда шавад, ки дар натиҷа супоришҳои гуногуни планӣ оиди арзиши аслии маҳсулот истифода мешаванд.

Таҳлили арзиши асли барои воҳиди маҳсулоти ягон намуд, барои ҳаҷм ва ҳайати муайяни маҳсулоти молии соли ҳисоботӣ, барои тамоми маҳсулоти молии корхона ба ҷо оварда мешавад.

Омӯзиши динамикаи арзиши асли ва назорати иҷроиши супоришҳои планӣ оиди пасткунии арзиши асли бо истифодабарии усули индексӣ асос меёбанд.

Барои муқаррар намудани супориши плании пасткунии арзиши аслии воҳиди маҳсулот арзиши аслии плании маҳсулот бо бузургии арзиши аслии маҳсулот дар соли гузашта муқоиса карда мешавад.

$$\Delta S = S_0 - S_{\bar{o}},$$

дар ин ҷо: S_0 – арзиши аслии плани; $S_{\bar{o}}$ – арзиши аслии базисӣ (соли гузашта).

Индекси супориши плании пасткунии арзиши асли (I_s) ин тавр муайян карда мешавад:

$$I_{s_0} = \frac{S_0}{S_{\bar{o}}}.$$

Барои санҷиши иҷроиши плани пасткунии арзиши асли бузургии воқеии арзиши аслии воҳиди маҳсулот бо бузургии плании он муқоиса карда мешавад. Индекси иҷроиши плани пасткунии арзиши асли бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$I_s = \frac{S_1}{S_0},$$

дар ин ҷо: S_1 – арзиши аслии воқеии маҳсулот.

Барои чен намудани динамикаи пастшавии воқеии арзиши аслии воқеии маҳсулот арзиши аслии воқеӣ бо арзиши аслии маҳсулот дар соли базисӣ муқоиса карда мешавад:

$$I = \frac{S_1}{S_{\bar{o}}}.$$

Пасткунии арзиши асли – ин кам кардани хароҷот мебошад, ки ба сарфаи воситаҳо меорад. Андозаи сарфаро метавон чун фарқи байни маҳраҷ ва сурати каср муайян намуд.

Ҳангоми истеҳсолоти бисёрнамуда индексҳои умумии арзиши аслии маҳсулот бо шакли агрегатӣ ҳисоб карда мешаванд.

Индекси умумии супориши плани (I_{cn}) оиди пасткунии арзиши аслии маҳсулот бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$I_{cn} = \frac{\sum S_0 \times MY_0}{\sum S_{\bar{o}} \times MY_0},$$

дар ин ҷо: MY_0 – миқдори плании маҳсулот.

Маблағи умумии сарфаи планӣ аз пасткунии арзиши аслии маҳсулот чун фарқи байни махраҷ ва сурати формула ҳисоб карда мешавад:

$$(\sum S_{\sigma} \times MY_0) - (\sum S_0 \times MY_0).$$

Индекси умумии иҷроиши плани пасткунии арзиши аслии маҳсулот бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$I_{S_y} = \frac{\sum S_1 \times MY_1}{\sum S_0 \times MY_1},$$

дар ин ҷо: MY_1 – истеҳсоли воқеъии маҳсулот.

Маблағи умумии сарфаи зиёдаазпланӣ чун фарқи байни махраҷ ва сурати формула муайян карда мешавад:

$$(\sum S_0 \times MY_1) - (\sum S_1 \times MY_1).$$

Индекси умумии пасткунии воқеъии арзиши асли ($I_{лв}$), арзиши аслии соли ҳисоботӣ нисбат ба соли гузашта (базисӣ) бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$I_{лв} = \frac{\sum S_1 \times MY_1}{\sum S_{\sigma} \times MY_1}.$$

Маблағи умумии сарфаи воқеъӣ аз пасткунии арзиши аслии маҳсулот чун фарқи байни махраҷ ва сурати формула муайян карда мешавад:

$$(\sum S_{\sigma} \times MY_1) - (\sum S_1 \times MY_1).$$

Таҳлили хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ. Дар шароитҳои бозор тамоми корхонаҳо дар қатори маҳсулоти молии қиёсшаванда инчунин маҳсулоти молии қиёснашавандаро истеҳсол менамоянд, чунки дигаргунсозии ассортименти маҳсулоти молӣ яке аз бартариҳои асосии рақибона мебошад.

Маҳсулоти молии қиёсшаванда тамоми намудҳои истеҳсолоти оммавие мебошанд, ки дар соли гузашта истеҳсол шуда буданд ва дар соли оянда низ ба план гирифта шудаанд.

Ба *маҳсулоти молии қиёснашаванда* тамоми намудҳои истеҳсолоти ягона, инчунин маҳсулоти оммавие мансуб аст, ки дафъаи аввал ба истеҳсолот фаро гирифта мешавад.

Нишондиҳандаи маҳсулоти молии қиёсшаванда ин арзиши аслии маҳсулот ва нишондиҳандаи маҳсулоти қиёснашаванда - хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ мебошад. Нишондиҳандаи хароҷот

бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ - нишондиҳандаи умумӣ мебошад: вай барои корхонаҳои ҳамаи соҳаҳои иқтисодӣ ҳисоб карда мешавад ва алоқаи байни арзиши асли ва фойдари ба таври аёнӣ нишон медиҳад. Хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ чун таносуби маблағи умумии хароҷот барои истеҳсол ва фуруши маҳсулот бар бузургии маҳсулоти молии бо нархҳои яклухт ҳисобшуда муайян карда мешавад:

$$X_{1c_{mm}} = \frac{\sum MM \times s}{\sum MM \times z},$$

дар ин ҷо: $X_{1c_{mm}}$ - хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ; MM – ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо ифодаи табиӣ (маҳсулоти молӣ); s – арзиши асли маҳсулот; z – нархи маҳсулот.

Нишондиҳандаи хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ барои назорати динамикаи арзиши асли истифода мешавад.

Хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ аз чунин омилҳо вобаста мебошанд: тағирёбии маблағи умумии хароҷот барои истеҳсол ва фуруши маҳсулот, тағирёбии арзиши (нархи яклухти) маҳсулоти истеҳсолшуда. Маблағи умумии хароҷот дар навбати худ аз ҳаҷми истеҳсол, сохтори он, бузургии хароҷоти доимӣ ва тағирёбанда вобаста мебошад. Хароҷоти доимӣ ва тағирёбанда дар навбати худ аз самаранокии истифодабарии сарватҳо ва нархи сарватҳои истеъмолшаванда вобастаанд.

Арзиши маҳсулоти молӣ аз ҳаҷм ва сохтори истеҳсол ва нархи маҳсулот вобаста мебошад.

Умуман ба тағирёбии хароҷоти воқеӣ аз бузургии плании онҳо чунин омилҳо таъсир мерасонанд:

- тағирёбии ҳаҷм ва сохтори истеҳсоли маҳсулот;
- тағирёбии арзиши аслии маҳсулот;
- тағирёбии нархи маҳсулот.

Ҳангоми тағирёбии ҳаҷм ва сохтори маҳсулоти молӣ афзоиши ҳиссаи як намуд ва камшавии ҳиссаи намудҳои дигари маҳсулот ба амал меояд. Аз сабаби он ки хароҷоти намудҳои маҳсулот аз ҳам фарқ мекунад, пас бо афзоиши вазни қиёсии он намудҳои маҳсулоте, ки барои онҳо хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулот нисбат ба бузургии ин нишондиҳанда барои тамоми маҳсулоти молӣ каманд, бузургии хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ нисбат ба план паст мешавад ва баръакс.

Тағирёбии арзиши аслии маҳсулоти молӣ ба тағирёбии мутаносибонаи рости хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ меорад. Ҳар

чй қадаре, ки арзиши аслии пурраи тамоми маҳсулоти молӣ кам бошад, нишондиҳандаи хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ кам мешавад ва баръакс.

Тағирёбии нархҳои яклухт ба бузургии хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ вобастагии мутаносибонаи чаппа дорад. Агар нархҳои яклухт паст шаванд - хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ зиёд мешаванд ва баръакс. Таҳлил нишон медиҳад, ки бузургии хароҷот бо таъсири ҳар як омил ба кадом андоза тағир меёбад. Таҳлил бо ёрии усули гузоришҳои занҷирӣ ба ҷо оварда мешавад.

Барои таҳлили тағирёбии хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ чунин амалиётҳо иҷро карда мешаванд (ҷадвали 32).

Ҷадвали 32. Таҳлили хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ

Нишондиҳанда	Маблағ
Хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ, планӣ	43,03
Хароҷоти маҳсулоти молии воқеъан истеҳсолшуда:	
а) аз рӯи план, ки бо ҳаҷм ва ассортименти воқеъӣ ҳисоб карда шудааст	43,19
б) воқеъан бо нархҳои яклухти планӣ	42,83
в) воқеъан бо нархҳои амалкунандаи соли ҳисоботӣ	42,84

1. Хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ бо тамоми нишондиҳандаҳои планӣ ҳисоб карда мешаванд:

$$X_{1см.м}^0 = \frac{\sum MM_0 s_0}{\sum MM_0 z_0}.$$

2. Хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ бо ҳаҷм ва ассортименти воқеъӣ ҳисоб карда мешаванд:

$$X_{1см.м} MM_1 = \frac{\sum MM_1 s_0}{\sum MM_1 z_0}.$$

3. Хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ бо арзиши аслии воқеъӣ, яъне ҳаҷми истеҳсоли воқеъӣ бо нархҳои дар план қабулшуда ҳисоб карда мешаванд:

$$X_{1см.м} S_1 = \frac{\sum MM_1 s_1}{\sum MM_1 z_0}.$$

4. Хароҷоти воқеъӣ бо нархҳои дар соли ҳисоботӣ амалкунанда ҳисоб карда мешаванд:

$$X_{1cmm} Z_1 = \frac{\sum MM_1 s_1}{\sum MM_1 z_1}.$$

Тағирёбии хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ:

$$\Delta X_{1cmm} = X_{1cmm} Z_1 - X_{1cmm}^0 = 42,84 - 43,03 = -0,19 \text{ с.}$$

Аз он ҷумла аз ҳисоби:

тағирёбии ҳаҷм ва сохтори маҳсулот:

$$43,19 - 43,03 = +0,16 \text{ с.}$$

пастшавии зиёдаазплани арзиши аслии маҳсулот:

$$42,83 - 43,19 = -0,36 \text{ с.}$$

пастшавии нархҳои яклухти маҳсулот:

$$42,84 - 42,83 = +0,01 \text{ с.}$$

Баланси тамоилот: $+0,16 + (-0,36) + 0,01 = -0,19$ сомонӣ.

Маҳсулоти дар корхона истеҳсолшаванда дорои фоида ва даромднокии гуногун мебошанд. Бо баланд шудани сатҳи истеҳсоли маҳсулоти даромднокиаш зиёд сатҳи хароҷот кам мешавад ва баръакс.

Тағирёбии сатҳи арзиши аслии маҳсулоти алоҳида аз ин омилҳо вобаста аст:

- тағирёбии нархи ашёи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ, тарифҳои барқ, нақлиёт;
- сатҳи хароҷоти моддаҳои алоҳидаи арзиши асли.

Пастшавии нархҳои яклухт бо бетағир будани дигар шароитҳо хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молиро зиёд мекунад ва баръакс.

Барои муайян намудани сарфа (изофахарҷкунӣ)-и воқеии тамоми истеҳсол сарфа (изофахарҷкунӣ) бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ ба бузургии истеҳсоли воқеии маҳсулоти молӣ зарб карда мешавад.

Барои муайян намудани таъсири омилҳо ба тағирёбии маблағи фоида афзоиш (пастшавӣ)-и хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ аз ҳисоби ҳар як омил ба ҳаҷми воқеии фуруши бо нархҳои планӣ ифодагардида зарб карда мешавад.

Таҳлили арзиши асли бо ҷузъҳои иқтисодӣ. Гуруҳбандии хароҷот бо ҷузъҳои иқтисодӣ дар асоси аломати монандии иқтисодии хароҷот новобаста аз он, ки дар кучо онҳо харҷ шудаанд, ба ҷо оварда мешавад. Аз ин ҷиҳат хароҷот ба се гуруҳ (ҷузъҳои асосӣ)

чудо мешавад: воситаҳои меҳнат (амортизатсия), предметҳои меҳнат (ашёи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ, энергия ва ғ.), пардохти меҳнат (музди кор).

Манбаи ахборӣ барои таҳлил формаи № 5-з (хароҷот) мебошад. Дар ин ҳисобот тамоми хароҷоти моддӣ, пулӣ ва меҳнатие, ки корхона дар фаъолияти хоҷагидорӣ худ дар давраи ҳисоботӣ харҷ намудааст инъикос карда мешаванд. Онҳо бо ҷузъҳои иқтисодӣ гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Ҳиссаи намудҳои алоҳидаи хароҷот дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт фарқ мекунад, аз ин рӯ сохтори арзиши аслии маҳсулот низ гуногун мебошад. Сохтори арзиши аслиро доништа, муайян намудан мумкин аст, ки истеҳсолот чӣ гуна аст: масолеҳфарогиранда, меҳнатфарогиранда, барқфарогиранда, сармояфарогиранда ё фондфарогиранда.

Сохтори арзиши аслии имконият медиҳад, ки самти пасткунӣ хароҷот муайян ва дар натиҷа захираҳои афзунгардонӣ Ҷоида ошкор карда шаванд.

Таҳлили хароҷот бо ҷузъҳои иқтисодӣ ин тавр ба ҷо оварда мешавад:

1. Бузургии умумии хароҷот аз рӯи план ва воқеӣ (сметай хароҷот) муайян карда мешавад.

2. Тамоилоти мутлақӣ сметай хароҷот муайян карда мешавад (хароҷоти воқеӣ тарҳи хароҷоти планӣ).

3. Хароҷоти воқеии давраи ҳисоботӣ бо хароҷоти воқеии давраи гузашта муқоиса карда мешавад; таҳлили нишондиҳанда дар динамика ба ҷо оварда мешавад.

4. Тамоилоти мутлақ барои ҳар як ҷузъи иқтисодӣ ва вазни қиёсии ҳар як ҷузъи хароҷот муайян карда мешавад.

Бо тағирёбии вазни қиёсии хароҷот барои музди кор тағирёбии меҳнатфарогирии маҳсулот муайян карда мешавад.

Бо тағирёбии вазни қиёсии амортизатсиячудоқуниҳо тағирёбии сатҳи техникий истеҳсолот муайян карда мешавад.

Умуман таҳлили хароҷот бо ҷузъҳои иқтисодӣ имконият медиҳад, ки таъсири прогресси техникий ба сохтори хароҷот муқаррар карда шавад.

Камшавии вазни қиёсии музди кор ва ҳамзамон зиёдшавии амортизатсия аз баландшавии сатҳи техникий истеҳсолот, аз афзоиши ҳосилнокии меҳнат дарак медиҳад.

Пастшавии вазни қиёсии музди кор натиҷаи баландшавии ҳиссаи масолеҳи бутунқунанда ва нимтайёраҳои харидшуда мебошад,

ки аз баландшавии сатҳи муттаҳидӣ (кооператсия) ва махсусгардонии истеҳсолот дарак медиҳад (ҷадвали 33).

Таҳлили хароҷоти мустақими моддӣ. Хароҷот аз ҷиҳати тарзи қушқуниашон ба арзиши аслии маҳсулот ба намудҳои бавосита ва бевосита (мустақим) ҷудо мешаванд. *Хароҷоти бавосита* ба истеҳсоли намуди мушаххаси маҳсулот вобастагии бевосита надоранд. Ба хароҷоти бавосита хароҷоти моддаҳои комплексӣ мансубанд: хароҷот барои нигоҳдорӣ ва истифодабарии таҷҳизот, хароҷоти умумиистеҳсоли ва умумихоҷағӣ, хароҷоти ғайриистеҳсоли.

Ҷадвали 33. Таҳлили хароҷот бо ҷузъҳои иқтисодӣ

Ҷузъҳои хароҷот	План		Соли ҳисоботӣ	
	ҳаз. сомонӣ	%	ҳаз. сомонӣ	%
Ашёи хом, масолеҳ (бо тарҳи партовҳо), нимтайёраҳо ва бутункунандаҳои харидшуда	85000	66,2	84322	66,1
Масолеҳи ёрирасон	3750	2,9	3965	3,1
Сӯзишворӣ	1250	1,0	1325	1,0
Барқ	1875	1,5	1817	1,4
Музди кори асосӣ ва иловагӣ	23750	18,5	23140	18,1
Ҷудокунӣ ба музди кор	1812	1,4	1790	1,4
Амортизатсияи воситаҳои асосӣ	5875	4,6	5805	4,6
Дигар хароҷот	5000	3,9	5450	4,3
Ҷамағӣ	128312	100	127614	100

Хароҷоти мустақим бевосита ба истеҳсоли маҳсулоти (кор, хизматҳои) намуди мушаххас вобастагӣ доранд ва метавонанд дар арзиши аслии ҳамин намуди маҳсулот ҳисоб карда шаванд (ашёи хом, масолеҳ, нимтайёраҳо, бутункунандаҳо, музди кори коргарон).

Хароҷоти мустақим ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: хароҷоти мустақими моддӣ ва хароҷоти мустақими меҳнатӣ. *Хароҷоти мустақими моддӣ* дар арзиши аслии маҳсулот вазни қиёсии бештарро доранд. Маблағи хароҷоти мустақими моддӣ аз ҳаҷм ва сохтори маҳсулоти истеҳсолшуда, тағирёбии хароҷоти қиёсии маҳсулоти алоҳида вобаста мебошад. Дар навбати худ хароҷоти қиёсӣ аз меъёри харҷ ба воҳиди маҳсулот (миқдори масолеҳи харҷшуда) ва нархи воҳиди масолеҳ вобастаанд.

Харҷи ашёи хом ва масолеҳ бар воҳиди маҳсулот аз тағирёбии меъёрҳои харҷ, сифати масолеҳ, коэффисиенти истифодабарии масолеҳ, сатҳи технологияи истифодашаванда вобаста мебошад.

Нархи воҳиди ашёи хом ва масолеҳ аз арзиши хариди ашёи хом ва масолеҳ, аз вазъи бозори ашёи хом, миқдори масолеҳ, сатҳи инфлятсия ва хароҷоти нақлиётӣ-тайёркунӣ (намуди нақлиёт, масофа, тарифи кашонидан) вобаста мебошад.

Дар шароитҳои муосир номгуӣ маҳсулоти истеҳсолшаванда тез тағир меёбад, ҳаёти маҳсулот мураккаб мегардад. Дар оқибати ин миқдори масолеҳи харҷшаванда зиёд мешавад.

Таҳлили харҷи масолеҳ дар асоси калкулятсияҳои (хароҷотҳисобкуниҳои) воқеӣ ба ҷо оварда мешавад, яъне хароҷоти масолеҳ барои намуди муайяни маҳсулот омӯхта мешавад. Манбаи ахборӣ барои таҳлил дар ин ҳолат калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот мебошад.

Таҳлили хароҷоти моддӣ барои якчанд намудҳои муҳими масолеҳ ва маҳсулот иҷро карда мешавад.

Вазифаҳои таҳлил инҳоанд:

- назорати риоякунии меъёрҳои муқарраршудаи харҷи масолеҳ (дурустии меъёрҳои харҷ);
- ошкоркунии сабабҳои тамоилоти харҷи воқеии масолеҳ аз харҷи планӣ;
- муайян намудани роҳҳои сарфаи сарватҳои моддӣ.

Тағирёбии харҷи масолеҳ нисбат ба бузургии плании он аз чунин омилҳо вобаста мебошад:

- тағирёбии миқдори масолеҳи харҷшуда (меъёри харҷ);
- тағирёбии нархи масолеҳ;
- ивазкунии як намуди масолеҳ ба намуди дигар.

Сатҳи таъсири ҳар як омил дар алоҳидагӣ ба тағирёбии бузургии масолеҳи харҷшуда бо усули гузоришҳои занҷирӣ муайян карда мешавад.

Барои муайян намудани тағирёбии маблағи хароҷоти моддӣ барои истеҳсоли намуди мушаххаси маҳсулот (ΔXM_i) тағирёбии харҷи қиёсии масолеҳ аз ҳисоби ин ё он омил (ΔXK_i) ба нархи плани (Z_i^0) ва ҳаҷми воқеии истеҳсоли маҳсулоти намуди i (Q_i^1) зарб карда мешавад:

$$\Delta XM_i = \Delta XK_i \times Z_i^0 \times Q_i^1.$$

Барои муайян намудани тағирёбии маблағи умумии хароҷоти моддӣ аз ҳисоби омилҳои ба нархи масолеҳ (ΔXM_{zi}) таъсиррасонанда тағирёбии миёнаи нархи масолеҳи намуд ё гурӯҳи i (ΔZ_i) аз ҳисо-

би омили i ба миқдори воқеъии масолеҳи истифодашудаи намуди мувофиқ (QMX_i^1) зарб карда мешавад:

$$\Delta XM_{zi} = \Delta Z_i \times QMX_i^1.$$

Дар натиҷаи ивазкунии як намуди масолеҳ ба намуди дигар на фақат миқдори масолеҳи ба воҳиди маҳсулот харҷшуда тағир меёбад, балки инчунин арзиши маҳсулот низ тағир меёбад. Барои муайян намудани тағирёбии хароҷоти моддӣ бар воҳиди маҳсулот (ΔB_{XM}) фарқи байни меъёри харҷи масолеҳи ивазкунанда (XK_1) ва ивазшаванда (XK_0) ба нархи масолеҳи ивазшаванда (Z_0) зарб карда мешавад:

$$\Delta XM_e = (XK_1 - XK_0) \times Z_0,$$

ё ки фарқи байни нархи масолеҳи ивазкунанда (Z_1) ва ивазшаванда (Z_0) ба меъёри харҷи масолеҳи ивазкунанда зарб карда мешавад:

$$\Delta XM_e = (Z_1 - Z_0) \times XK_1.$$

Ҳисобкуниҳои таҳлилии барои ҳар як намуди маҳсулот дар асоси калкулятсияҳои планӣ ва ҳисоботӣ бо ҷамъбастунии минбаъдаи умумии натиҷаҳои гирифташудаи умуман барои корхона ба ҷо оварда мешаванд.

Таҳлили хароҷоти мустақими меҳнатӣ. *Хароҷоти мустақими меҳнатӣ* чун хароҷоти мустақими моддӣ моддаи муҳими арзиши аслии маҳсулот мебошанд. Онҳо ба бунёдгардии сатҳи арзиши аслии таъсири калон мерасонанд.

Дар рафти таҳлил динамикаи музди кор бар 1 сомонӣ маҳсулоти моӣ ва ҳиссаи хароҷоти мустақими меҳнатӣ дар арзиши аслии маҳсулот муайян карда мешавад; омилҳои муайянкунандаи бузургии хароҷоти мустақими меҳнатӣ ва захираҳои сарфакунии воситаҳои ин моддаи хароҷот ошкор карда мешаванд.

Бузургии умумии музди кори мустақимро чунин омилҳо муайян мекунанд: тағирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти моӣ (Q_{ym}), тағирёбии сохтори истеҳсолот (B_{ki}) ва сатҳи хароҷот барои маҳсулоти алоҳида. Дар навбати худ сатҳи хароҷот барои маҳсулоти алоҳида бо меҳнатфарогирии маҳсулот ($M\Phi_i$) ва музди кори миёнасоата (MK_i^{coam}) муайян карда мешавад.

Таҳлили хароҷоти мустақими меҳнатӣ бо ду самт иҷро карда мешавад. Тамоми фонди музди кор омӯхта мешавад ва музди кор дар арзиши аслии маҳсулоти муайян таҳлил карда мешавад. Барои

таҳлили фонди музди кор маълумотҳои форми «Маълумотҳои оиди шумора, музди кор ва ҳаракати кормандон» истифода мешаванд.

Барои таҳлили музди кор дар ҳаёти арзиши аслии маҳсулоти алоҳида калкулятсия истифода мешавад.

Амсилаи ҳисобкунии маблағи умумии музди кори мустақими корхона чунин аст:

$$MK_{ym} = \sum (Q_{ym} \times Bk_i \times M\Phi_i \times MK_i^{coam}).$$

Маблағи музди кори мустақим барои тамоми ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти намуди i бо чунин амсила ҳисоб карда мешавад:

$$MK_i = Q_i \times M\Phi_i \times MK_i^{coam}.$$

Маблағи музди кори мустақим барои воҳиди маҳсулоти намуди i бо чунин амсила ҳисоб карда мешавад:

$$MK_{\mathcal{B}_i} = M\Phi_i \times MK_i^{coam}.$$

Таҳлили хароҷоти комплексӣ. Дар арзиши аслии маҳсулот (кор, хизматҳои) хароҷот барои хизматрасонӣ ва идора вазни қиёсии калон доранд. Ин гуна хароҷот хароҷоти комплексӣ номида мешаванд, чунки онҳо аз якҷанд ҷузъҳои иқтисодӣ иборат мебошанд. Чунин гурӯҳҳои хароҷоти комплексӣ ҷудо карда мешаванд:

- хароҷоти бо кори таҷҳизот ва татбиқкунии техникаи нав алоқаманд буда. Онҳо ба ҳаёти хароҷоти сеҳӣ дохил мешаванд ва ё ҷудогона (чун хароҷот оиди хизматрасонӣ ва истифодаи таҷҳизот) нишон дода мешаванд;
- хароҷоти сеҳӣ (умумиистеҳсолӣ);
- хароҷоти умумихоҷағӣ;
- хароҷоти ғайриистеҳсолӣ.

Вазифаҳои асосии таҳлили хароҷоти комплексӣ инҳоянд:

- назорати иҷроиши сметаи хароҷот;
- ошкоркунии сабабҳои тамоилот аз смета;
- муайянкунии роҳҳои пасткунии хароҷот.

Ба тамоилоти сметаи хароҷоти комплексӣ ин омилҳо таъсир мерасонанд:

- вайроншавии сметаи хароҷот;
- тағирёбии ҳаҷм ва сохтори истеҳсолот.

Таҳлил аз омӯзиши сметаи хароҷот оғоз меёбад, яъне тамоилоти ҳар як моддаи хароҷот ва тамоилоти умумӣ муайян карда мешавад. Бо ин мақсад маблағҳои планӣ ва воқеии ҳар як моддаи хароҷот омӯхта мешаванд, пастшавӣ ё изофахарҷкунии хароҷот ошкор карда мешавад. Бояд қайд намуд, ки камшавии (зиёдшавии) хароҷоти воқеии на ҳамаи моддаҳо сарфаи ҳақиқиро ифода менамояд. Зиёдшавии сметаи

моддаи «Санчишҳо, таҷрибаҳо, тадқиқот» изофахарҷкунӣ нест, ин бештар ба сарфақунӣ масолеҳ меорад, ки аз ҳисоби истифодаи тарзҳои нави коркарди масолеҳ ба даст омадааст.

Дар баробари тамоилоти мутлақӣ моддаҳои хароҷот инчунин тамоилоти нисбӣ умумӣ моддаи хароҷотро муайян мекунанд, вале фақат барои моддаҳои хароҷоти доимӣ (шартан доимӣ).

Барои миқдоран ҷенкунии таъсири омилҳо ба тағирёбии маблағи хароҷоти комплексӣ тамоми хароҷот ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешаванд: доимӣ (шартан доимӣ) ва тағирёбанда (шартан тағирёбанда). Барои ҳар як гурӯҳ тамоилот муайян карда мешавад.

Ба *хароҷоти доимӣ* мансубанд: амортизатсия, пардохти иҷора, фоизи қарз, нигоҳдории иморатҳо, хароҷоти умумихоҷағӣ, музди кори кормандони хизматрасони сеҳӣ. Ин хароҷот барои тамоми маҳсулот тағир намеёбанд, вале барои воҳиди маҳсулот бо таносуби чаппа аз тағирёбии ҳаҷми истеҳсол тағир меёбанд.

Ба *хароҷоти тағирёбанда* инҳо мансубанд: арзиши ашёи хом, масолеҳ, музди кори коргарон, таъмири ҷорӣ, баъзе хароҷоти истифодабарии нақлиёт. Инҳо моддаҳои мебошанд, ки бузургии онҳо барои воҳиди маҳсулот бетағир мекунанд ва бо тағирёбии ҳаҷми истеҳсол бо мутаносибияти роста тағир меёбад. Вале на ҳама вақт ин тағирёбӣ мутаносибонаи роста мебошад. Афзоиши ҳаҷми истеҳсол аз афзоиши хароҷоти тағирёбанда бар ҳаҷми истеҳсол каме пеш мебошад, чунки ҳангоми ҳаҷми калони истеҳсол имконияти ивазкунии баъзе намудҳои хароҷот пайдо мешавад ва баръакс.

Пас бузургии плании хароҷоти тағирёбанда бо фоизи иҷроиши плании ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот таҳрир карда мешавад (бузургии плании хароҷоти тағирёбанда ба фоизи иҷроиши плании зарб ва ба сад тақсим карда мешавад). Хароҷоти доимӣ таҳрир карда намешаванд.

Маблағҳои хароҷоти бо таҳрир ҳисобкардашударо (бо баназа-рдошти иҷроиши плании ҳаҷми истеҳсол) бо маблағҳои плании хароҷот (доимӣ ва тағирёбанда) муқоиса карда, тамоилоти дар натиҷаи тағирёбии ҳаҷми истеҳсол бавучудодада муайян карда мешавад. Аз маълумотҳои ҳисоботии хароҷоти доимӣ ва тағирёбанда маблағи хароҷоти бо ҳаҷми истеҳсоли воқеӣ ҳисобшударо тарҳ намуда, тамоилотро пайдо мекунанд, ки дар натиҷаи вайроншавии смета (сохтори истеҳсол) ба вучуд омадааст.

Аз натиҷаи ҳисобкуниҳо ҳулосаҳо бароварда шуда, сабабҳои тамоилот ва захираҳо ошкор карда мешаванд (ҷадвали 34).

Ҷадвали 34. Таҳлили хароҷоти комплексӣ, ҳаз. сомонӣ

Хароҷот	План	Плани бо физи иҷроиши истеҳсол таҳриргардида	Воқеъӣ	Тамоилот		
				ҳамагӣ	аз ҳаҷм	аз смета
Тағирёбанда	236,5	242,4	236	-0,5	5,9	-6,4
Доимӣ	125	125	131,5	+6,5	-	+6,5
Ҳамагӣ	361,5	367,4	367,5	+6	5,9	+0,1

Изофахарҷкунии умумии мавҷуда ба маблағи 6 ҳаз. сомонӣ маблағеро ифода менамояд, ки бо таъсири ду омил пайдо шудааст. Афзоиши ҳаҷми истеҳсол ба изофахарҷкунии 5,9 ҳаз. сомонӣ овардааст; вайроншавии сметаи хароҷоти доимӣ маблағи хароҷотро ба андозаи 6,5 ҳаз. сомонӣ зиёд намудааст. Изофахарҷкунии хароҷоти тағирёбанда раво мебошад, чунки вай аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми истеҳсол ба миён омадааст.

Истифодабарии сметаи хароҷот бо тамоилот аз план ба амал омадааст: барои хароҷоти тағирёбанда сарфа ва барои хароҷоти доимӣ – изофахарҷкунӣ ба миён омадааст. Ин маблағи изофахарҷкунии нораво мебошад. Бояд сабабҳои чунин изофахарҷкунии хароҷоти доимӣ ошкор карда шаванд ва барои дар оянда ба ин роҳ надодан чораҳо дида шаванд.

Пас бояд сабабҳои сарфакунии ва изофахарҷкунии барои ҳар як моддаи хароҷот муайян карда шаванд.

Маблағи амортизатсия аз миқдори мошину таҷҳизот, сохтор, арзиши онҳо ва меъёри амортизатсия вобаста мебошад. Арзиши мошину таҷҳизот дар натиҷаи азнавбаҳодиҳӣ ва харидани мошину таҷҳизоти қиматтар тағир ёфта метавонад. Хароҷоти истифодабарӣ дар натиҷаи тағирёбии миқдори объектҳои истифодашаванда, вақти кори онҳо ва хароҷоти қиёсӣ ба як мошин-соати кор тағир меёбанд.

Хароҷот барои таъмири асосӣ, ҷорӣ ва пешгирикунӣ бо тағирёбии ҳаҷми корҳои таъмирӣ, мураккабияти онҳо, дараҷаи фарсудагии воситаҳои асосӣ, арзиши масолеҳу қисмҳои эҳтиётӣ ва ғ. тағир меёбанд.

Маблағи хароҷот барои ҷоиравкунии дохилии борҳо аз намуди воситаҳои нақлиёт ва пуррагии истифодабарии онҳо вобаста аст.

Хароҷоти умумисеҳӣ ва умумихоҷагӣ дар сохтори арзиши аслии маҳсулот вазни қиёсии муҳим доранд. Барои таҳлил маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ аналитикӣ истифода мешаванд. Ба-

рои ҳар як моддаи хароҷот тамоилоти мутлақ ва сабабҳои рӯҳдиҳии ин тағирёбиҳо муайян карда мешаванд.

Сатҳи таъсири хароҷоти хизматрасонӣ ва идораи истеҳсолот ба арзиши аслии маҳсулоти молӣ аз дараҷаи иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот (кор, хизматҳо) вобаста мебошад.

Дар рафти таҳлили хароҷоти комплексӣ бояд сабабҳои изофахарҷкунии хароҷот ошкор карда шаванд. Изофахарҷкуниро бояд ҳамчун захираи истифоданашудаи пасткунии арзиши истеҳсол ҳисоб намуд.

Муайянкунии захираҳои пасткунии арзиши аслии маҳсулот. Яке аз вазифаҳои таҳлили арзиши аслии маҳсулот ин ошкор намудани захираҳои пасткунии арзиши аслии мебошад. Истифодаи имкониятҳои дохилии пасткунии арзиши аслии маҳсулот ба зиёдшавии фонда ва баландшавии самаранокӣ иқтисодии истеҳсолот меорад.

Манбаҳои захираҳои пасткунии арзиши аслиро метавон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд: якум, истифодаи самаранокӣ иқтидорҳои истеҳсоли, ки зиёдгاردонии ҳаҷми истеҳсолро таъмин менамояд, дуюм, камкунии хароҷоти истеҳсоли аз ҳисоби истифодаи сарфакоронаи тамоми намудҳои сарватҳо, афзоиши ҳосилнокии меҳнат, камкунии хароҷоти ғайриистеҳсоли, ноқиси истеҳсоли, камкунии талафоти вақти корӣ ва ғ.

Бузургии захираҳо аз сифати корҳои таҳлилий, ки дар рафти онҳо имкониятҳои аздастрафтаи (захираҳои) пасткунии арзиши аслии ошкор мешаванд, вобаста аст.

Бузургии захираҳои пасткунии арзиши аслии бо ин формула ҳисоб карда мешавад:

$$3 \downarrow S = S_{имк} - S_1 = \frac{X_1 - 3 \downarrow X + X_{ил}}{МУ_1 + 3 \uparrow МУ} - \frac{X_1}{МУ_1},$$

дар ин ҷо: $S_{имк}$, S_1 – мувофиқан сатҳи имконӣ ва воқеии арзиши аслии маҳсулот; $3 \downarrow S$ – захираҳои пасткунии арзиши аслии; X_1 – хароҷоти воқеӣ; $3 \downarrow X$ – захираҳои пасткунии хароҷот; $X_{ил}$ – хароҷоти иловагии барои татбиқкунии захираҳои баландбардории ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот лозимбуда; $МУ_1$ – ҳаҷми воқеии истеҳсоли маҳсулот; $3 \uparrow МУ$ – захираи афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот.

Захираҳои пасткунии хароҷот барои ҳар як моддаи хароҷот аз ҳисоби чорабиниҳои мушаххаси ташкилӣ-техникӣ, ки сарфаи ашёи хом,

масолех, барқ ва ғайраро таъмин менамоянд, муқаррар карда мешаванд. Ба чорабиниҳои ташкилий-техникӣ инҳо мансубанд: беҳгардони ташкили истеҳсолот ва меҳнат, татбиқкунии технологияи пешқадам.

Сарфаи хароҷоти музди кор аз ҳисоби чорабиниҳои ташкилий-техникӣ ($3 \downarrow MK$) бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$3 \downarrow MK = (M\Phi_1 - M\Phi_0) \times MK_{\text{соат}} \times MU_0,$$

дар ин ҷо: $M\Phi_0$, $M\Phi_1$ – меҳнатфарогирии воҳиди маҳсулот мувофиқан то ва баъди татбиқкунии чорабиниҳои мувофиқ; $MK_{\text{соат}}$ – сатҳи музди кори миёнасоата дар давраи планӣ; MU_0 – ҳаҷми плании истеҳсоли маҳсулот.

Захираи пасткунии хароҷоти моддӣ ($3 \downarrow XM$) барои ҳаҷми маҳсулоти планӣ аз ҳисоби татбиқкунии чорабиниҳои ташкилий-техникӣ бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$3 \downarrow XM = (X_{M1} - X_{M0}) \times MU_0 \times Z_0,$$

дар ин ҷо: X_{M0} , X_{M1} – харҷи масолех бар воҳиди маҳсулот мувофиқан то ва баъди татбиқкунии чорабиниҳо; Z_0 – нархҳои плании масолех.

Татбиқкунии хароҷоти баландбардории истеҳсоли маҳсулот хароҷоти иловагиро (X_{ul}) талаб менамояд, ки алоҳида барои ҳар як захира ҳисоб карда мешаванд. Ба онҳо мансубанд: хароҷот барои музди кор, харҷи ашёи хом ва масолех, сӯзишворӣ, барқ, бутункунандаҳо ва дигар хароҷоти тағирёбанда барои истеҳсоли иловагии маҳсулот. Барои муайян намудани бузургии онҳо захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулоти намуди муайян (i) ба сатҳи воқеии хароҷоти тағирёбандаи қиёсӣ (V_i^1) зарб карда мешавад.

$$XM_{ul} = 3 \uparrow Q_i \times V_i^1,$$

дар ин ҷо: V_i^1 – хароҷоти тағирёбандаи воқеии сарвати намуди i .

Ҳисобкуниҳо барои ҳар як намуди маҳсулот ва ҳар як чорабини ташкилий-техникӣ ба ҷо оварда мешаванд.

БАХШИ 3. ТАҲЛИЛИ ФАЪОЛИЯТИ МОЛИЯВИИ КОРХОНА

Мавзӯи 12. Асосҳои назариявӣ ва ташкиливу методи таҳлили молиявӣ

Моҳияти таҳлили молиявӣ ва мақсади он. Моҳияти зуҳурот, равандҳо ва ашӯҳои воқеияти моддӣ, аз он ҷумла равандҳои молиявӣ ҳоҷагидорӣ корхонаҳо бо аломат ва алоқаҳои дохиливу устуворе тавсиф меёбад, ки дар мундариҷаи онҳо инъикос ёфтаанд. Вай аз як тараф дар ягонагии тамоми шаклҳои гуногуни мавҷудияти ашӯҳои воқеияти моддӣ, аз тарафи дигар – дар мураккабият ва зиддияти инкишофи ашӯ, зуҳурот ва равандҳои ҳоҷагидорӣ (иқтисодӣ) зоҳир мегардад. Равандҳои ҳоҷагидорӣ дар маҷмӯъ ва алоқамандии байниҳамдигарӣ баамалони фаъолияти ҳоҷагидорӣ корхонаву ташкилотҳои шаклҳои гуногуни ташкиливу ҳуқуқиро ба миён меоранд.

Дар Тоҷикистон равандҳои бунёдшавӣ ва пойдоршавии механизми ҳоҷагидорӣ бозорӣ, табдили моликияти давлатӣ ва дар оқибат – афзоиши шумораи корхонаҳои шаклҳои гуногуни ҳоҷагидорӣ, чуқуршавии алоқаҳо бо шарикони хориҷӣ (бунёд намудани корхонаҳои муштарак, воридшавии инвеститсияҳо ва ғ.) талаб менамояд, ки:

- системаи нави ҳисобдорӣ ва ҳисоботи молиявии бо системаи (стандартҳои) байналхалқӣ мувофиқ ташкил карда шавад;
- тарзҳои нави баҳодиҳии имконият ва афзалиятҳои ахбори дар ҳисоботи молиявӣ дарҷгашта истифода шаванд;
- ахбори дар ҳисоботи молиявӣ дарҷгаштаре истифодабарандагони дохилӣ ва берунӣ ҳарчӣ бештар барои манфиатҳои тиҷоратии худ ва асосноккуниву қабули қарорҳои идоравии беҳтарин истифода баранд.

Бо зиёд гаштани шумораи истифодабарандагони ахбори ҳисобдорӣ оиди фаъолияти молиявӣ ҳоҷагидорӣ корхонаҳои тиҷоратӣ, ки мақсадашон гирифтани фоида, афзун гардонидани сармоя ва баландгардонии сатҳи рақобаттавонии худ мебошад, рағбати иштирокчиёни раванди иқтисодӣ ба ахбори объективӣ ва бозғаймӣ оиди вазъи молиявӣ ва фаъолнокии кориашон зиёд мешавад. Ҳама иштирокчиёни муносибатҳои бозорӣ – соҳибмулкони, аксионерон, инвесторҳо, ауди-

торҳо, бонкҳо, биржаҳо, таъминкунандагон ва харидорон, ширкатҳои суғурта ва агентҳои рекламаӣ – ба баҳодиҳии яхселаи вазии молиявӣ, рақобаттавонӣ ва боэътимодии худ ва партнерҳо (шариккорон)-и худ ҳавасманд мебошанд. Онҳо бо рағбати зиёд мехоҳанд донанд, ки: оё ба ӯҳдадорӣҳои худ ҷавоб дода метавонанд; оё моликияти худро босамар истифода мебаранд; оё воситаҳои (пулҳои) ба амвол гузошташуда бармегарданд; фоидани соф дуруст истифода мешавад ва ғ. Барои ҷавоби дуруст додан ба ин саволҳо буғалтерҳо ва кормандони молиявии корхона бояд соҳиби донишҳои махсус барои пеш бурдани таҳлили молиявӣ бошанд, қоидаву усулҳои мавҷудбудани таҳлили молиявиро истифода бурда тавонанд.

Ба дастовардҳои маълуми имрӯзаи назариявӣ методологии илми таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ такя намуда, таҳлили молиявиро ба таври умумӣ чунин метавон шарҳ дод.

Таҳлили молиявӣ ин системаи тарзҳои тадқиқот ва омӯзиши равандҳои хоҷагидорӣ оиди вазии молиявӣ ва натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона мебошад, ки дар таҳти таъсири омилҳои объективӣ ва субъективӣ, дар асоси маълумотҳои ҳисоботи буғалтерӣ ва дигар намудҳои ахбор (ташкилӣ-ҳуқуқӣ, меъёрӣ-посухӣ, статистикӣ ва ғ.) ба миён омадааст.

Мақсади таҳлили молиявӣ ин аст:

- баҳодиҳии объективонаи вазии молиявӣ, пардохтавонӣ, устувории молиявӣ ва фаъолнокии кории корхона;
- ошкоркунии роҳҳои зиёдгардонии сармояи худӣ, активҳои (амволи) соф, даромаднокии аксияҳо ва беҳгардонии истифодабарии воситаҳои ҷалбгардида (гирифташуда, қарзӣ);
- тартибдиҳии пешомадҳои афзоиши (камшавии) натиҷаҳои молиявӣ ва пешгӯӣҳои бодалел оиди дараҷаи воқеияти муфлисшавии корхона ва дар ин асос – тартибдиҳии тариқаҳои қарорҳои идоравии асоснок аз тарафи истифодабарандагонии дохилӣ ва берунии ахбори таҳлилий бо мақсадҳои баландбардорӣ самаранокии хоҷагидорӣ, мустаҳкамкунии алоқаҳои дарозмӯҳлати иқтисодӣ бо шарикон.

Натиҷаҳои молиявии ниҳоеи фаъолияти корхона ҷузъи таркибии фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ вай мебошанд ва аз ин рӯ таҳлили равандҳои молиявӣ – қисми ҷудонашавандаи таҳлили иқтисодии фаъолияти корхонаву ташкилотҳои тичоратӣ мебошад, ки онро истифодабарандагони дохилӣ ва берунии ахбори молиявӣ ба ҷо меоранд.

Принсипҳои ташкилӣ, мундариҷа ва методҳои таҳлили молиявӣ. Таҳлили молиявӣ бо чунин принсипҳо ба ҷо оварда мешавад: мунтазамии назорати вазъ ва инкишофи равандҳои молиявӣ, муттасили, объективӣ, илмӣ, динамикӣ, комплексӣ, системавӣ, эътимодноқӣ, аҳамиятноқии амалӣ, муҳимӣ, мутобиқат ва баҳамалоқамандии маълумотҳои ҳисоботи буғалтерӣ, рӯшаниӣ фаҳмиши натиҷаҳои таҳлили молиявӣ, асосноқӣ ва фаврияти қабули қарорҳои идоравӣ.

Мундариҷаи таҳлили молиявӣ аз он муайян мешавад, ки истифодабарандаи ахбор кист ва соҳаҳои манфиатҳои иқтисодии вай дар баҳодиҳии ҷиҳатҳои гуногуни фаъолияти молиявии корхона чӣ гуна мебошанд.

Масалан соҳаҳои манфиатҳои иқтисодии соҳибмулки корхона инҳоанд: баҳодиҳии ба мақсад мувофиқ будани хароҷоти харҷгардида ва натиҷаҳои молиявии ноилгашта, устувории молиявӣ, имкониятҳо ва пешомадҳои инкишофи самараноқии истифодабарии воситаҳои қарзӣ; ошкоркунии зарарҳо, хароҷоти ғайриистеҳсолӣ ва талафот; тартибдиҳии ояндабинӣҳои оиди тавоноии молиявии корхона ва ғ.

Барои истифодабарандагони берунии ахбори молиявӣ ин ҷиҳатҳо манфиатноканд:

◆ *Аксионерҳо* – таҳлили ҳайати хароҷоти идоравӣ ва баҳодиҳии ба мақсад мувофиқии онҳо; таҳлили бунёдшавии фоидаи балансӣ ва фоидаи дар ихтиёри корхона монда; таҳлили зарарҳо, хароҷоти ғайриистеҳсолӣ ва талафот; таҳлили харҷкунии фоида; баҳодиҳии сиёсати дивидендӣ.

◆ *Кредиторҳо ва банкҳо* – баҳодиҳии ҳайат ва сохтори амволи корхона; таҳлил ва баҳодиҳии вазъи молиявии корхона, пардохттавонӣ ва устувории молиявии он; баҳодиҳии самараноқии истифодабарии сармояи худӣ ва гирифташуда (заемӣ); таҳлили ҳайат, сохтор ва таносуби қарзидорҳои дебиторӣ ва кредиторӣ; баҳодиҳии ҳисоббаробаркунииҳои кредиту маблағҳои гирифташудаи кӯтоҳмӯҳлат ва дарозмӯҳлат.

◆ *Таъминкунандагон ва харидорон* – баҳодиҳии ликвидноқии (пӯшонидани) ўҳадорҳои ҷорӣ; мавҷудияти қарзидорҳои мӯҳлатгузаштаи дебиторӣ ва кредиторӣ; таҳлил ва баҳодиҳии сохтори активҳои гардон; баҳодиҳии пардохттавонӣ ва устувории молиявӣ.

◆ *Нозироти андоз* – баҳодиҳии боэтимодии маълумотҳо оиди асоси андозбасташавандаи андозчудокунӣ ва чудокунӣ ба бюджет;

◆ *Фондҳои ғайрибюджетӣ* – баҳодиҳии этимоднокии ахбор оиди шумораи миёнаарӯйхаттаи кормандон ва чудокунӣ фонди пардохти меҳнат; баҳодиҳии саривақтияти ҳисоббаробаркунӣ бо фондҳои ғайрибюджетӣ.

◆ *Инвесторҳо* – баҳодиҳии вазъи молиявии корхона, самаранокии истифодабарии сармояи худӣ ва заёмӣ, қарзидориҳои дебиторӣ ва кредиторӣ, амволи корхона, активҳои ғайригардон ва гардони корхона; таҳлили дараҷаи ликвиднокии (пӯшонидани) ӯҳдадориҳои кӯтоҳмӯҳлат ва дарозмӯҳлат, устувории молиявӣ; таҳлил ва баҳодиҳии самаранокии маблағгузориҳои дарозмӯҳлат ва кӯтоҳмӯҳлат аз ҳисоби воситаҳои худии корхона.

◆ *Коргарони кироя* – баҳодиҳии динамикаи ҳаҷми фурӯш, хароҷот барои истеҳсоли маҳсулот, иҷроиши супоришҳои истеҳсолӣ ва риоя намудани қонуният оиди пардохти меҳнат, пешкашкунӣ имтиёзҳои меҳнатӣ ва иҷтимоӣ аз ҳисоби фонди софи корхона.

Барои ба ҷо овардани таҳлили молиявӣ миқдори зиёди намудҳо, методҳо ва тарзу қоидаҳои таҳлил истифода мешаванд: таҳлили сохторӣ, сохторӣ-динамикӣ, трендӣ, байниҳоҷагӣ; таҳлили коэффисиентӣ; таҳлили молиявӣ бо истифодабарии усулҳои гузоришҳои занҷирӣ, интегралӣ, таҳлили коррелятсионӣ, регрессионӣ; инчунин тарзу қоидаҳои муқоисакунӣ мутлақӣ дараҷаҳои бадастомада, ҳисобкунӣ тамоилоти мутлақ ва нисбӣ, иштироки саҳмӣ, гурӯҳбандӣ, дисконткунӣ ва ғ.

Намудҳои муҳимтарини амсилаҳои таҳлили молиявӣ инҳоанд: дискриптивӣ, предикативӣ, меъерӣ (нормативӣ). *Амсилаҳои дискриптивӣ* бештар амсилаҳои тасвирӣ (шарҳдиҳӣ) мебошанд: бунёдкунӣ системаи балансҳои ҳисоботӣ, ифода намудани ҳисоботи молиявӣ бо шаклҳои гуногун, таҳлили амудӣ ва уфуқӣ ҳисоботи молиявӣ, системаи коэффисиентҳои таҳлилий, навиштаҳои таҳлилий ба ҳисоботҳо. Ҳамаи ин намудҳои амсилаҳо бо истифодабарии ҳисоботи буғалтерӣ асос меёбанд.

Амсилаҳои предикативӣ одатан хислати ояндабинӣ доранд. Онҳо барои баҳодиҳии ояндабиниҳои вазъи ҷорӣ ва ояндаи фонди даромадҳо, пардохтҳои оянда, устуворӣ ва тавоноии молиявии корхона истифода мешаванд.

Амсилаҳои меъёрӣ имконият медиҳанд, ки натиҷаҳои воқеии фаъолияти корхона бо натиҷаҳои интизории дар асоси буҷет (план) пешбинишуда муқоиса карда шаванд. Ин гуна амсилаҳо асосан дар таҳлили молиявии дохилӣ, инчунин дар ҳисобдорӣ идоравӣ, ба хусус дар идораи хароҷот бештар истифода мешаванд.

Системаи нишондиҳандаҳои таҳлили ҳисоботи молиявӣ. Чӣ тавре, ки пештар қайд карда будем, предмети таҳлили иқтисодӣ ин равандҳои хоҷагидорӣ мебошанд, ки дар маҷмӯъ фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаро ташкил медиҳанд. Мундариҷаи миқдорӣ ва аҳамияти равандҳои хоҷагидорӣ бо нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ифода мегарданд, чиҳати миқдорӣ равандҳои молиявии корхона бошад – бо нишондиҳандаҳои молиявӣ. Бештари нишондиҳандаҳои молиявӣ дар ҳисоботи буғалтерӣ (молиявӣ) инъикос мегардад. Ҳар як сатри ҳисоботи молиявӣ ин худ як нишондиҳандаи молиявӣ мебошад. Нишондиҳандаҳои муҳимтарини ҳисоботи буғалтериро номбар мекунем.

Нишондиҳандаҳои асосии «Баланси буғалтерӣ» ва маълумотнома бар баланси буғалтерӣ инҳоанд: активҳои ғайригардон, активҳои гардон; активҳо; валютаи баланс; сармояи худӣ (сармоя ва захираҳо); ӯҳдадорӣҳои дарозмӯҳлат ва кӯтоҳмӯҳлат; қарзидорӣҳои дебиторӣ ва кредиторӣ; арзишҳои дар сатҳҳои пасибалансӣ ҳисобшуда.

Дар «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо», маълумотнома ва эзоҳот бар он чунин нишондиҳандаҳо инъикос меёбанд: маблағ аз фурӯши молҳо, маҳсулот, кор, хизматҳо; арзиши аслии бурридашуда ва пураи молҳои фурӯхташуда; фоидаи умумӣ, фоида (зарар) аз фурӯш; фоида (зарар) то андозбандӣ; фоида (зарар) аз фаъолияти муқаррарӣ; фоидаи соф (фоида/зарари тақсимнашуда)-и давраи ҳисоботӣ; даромад ва хароҷоти амалиётӣ; даромад ва хароҷоти ғайрифурӯшӣ; даромад ва хароҷоти фавқулодда; дивидендҳои ба як аксия ростоянда; шарҳдиҳии фоида ва зарарҳои алоҳида.

Дар «Ҳисобот оиди тағирёбии сармоя» нишондиҳандаҳои ҷузъии ҳаракати сармояи худии корхона (сармояи уставӣ, сармояи иловагӣ ва захиравӣ, фоидаи тақсимнашуда, зарарҳои пушониданашудаи соли ҳисоботӣ ва солҳои гузашта); воридшавӣ ва истифодабарии (харҷкунии) тамоми ҷузъҳои таркибии сармояи худӣ ва захираҳои баҳодихӣ

инъикос карда мешаванд; бузургиҳои ин нишондиҳандаҳо дар вазъи аввал ва охири давра (сол) ҳисоб карда мешаванд.

Дар «Ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулии мавҷудият, воридшавӣ ва харҷшавии воситаҳои пулии корхона аз фаъолияти ҷорӣ (муқаррарӣ), инвеститсионӣ ва молиявии корхона инъикос гардида, тағирёбии онҳо дар охири сол нисбат ба аввали сол баҳо дода мешавад.

Дар «Замима бар баланси буғалтерӣ» тавсифи васеи чунин нишондиҳандаҳо дода мешавад: ҳаракати воситаҳои заёмӣ; қарзидориҳои дебиторӣ ва кредиторӣ, аз он ҷумла – қарзидориҳои мӯҳлати пӯшониданашон зиёда аз се моҳ гузашта; векселҳо; амволи амортизатсияшаванда; воситаҳои инвеститсияҳо ва маблағгузориҳои дарозмӯҳлат; хароҷоти фаъолияти муқаррарии соли гузашта ва соли ҳисоботӣ бо чузъҳои хароҷот, инчунин бақияҳои (\pm) истеҳсолоти нотаом, хароҷоти давраҳои оянда ва захираҳои хароҷоти дарпешбуда ва ғ.

Ҳатто нигоҳи рӯякӣ намудан ба маълумотҳои ҳисоботи буғалтерӣ имкониятҳои муҳими таҳлилии онро нишон медиҳад, ки барои идоракунии сармояи корхона, активҳо ва ўҳдадориҳо, даромадҳо ва хароҷот, натиҷаҳои молиявӣ истифода шуда метавонанд.

Нишондиҳандаҳои фаъолияти молиявии корхона дар давоми сол дар таҳти таъсири омилҳои гуногун (экстенсивӣ ва интенсивӣ, мустақим ва ғайримустақим, объективӣ ва субъективӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, табиӣ ва ғ.) қарор доранд.

Таъминоти ахборӣ ва ташкилии таҳлили молиявӣ. Барои иҷро намудани таҳлили асоснок ва баҳодиҳии вазъи молиявии корхона бояд тамоми ахбор оиди фаъолияти хоҷагидорӣ он истифода шавад. Танҳо маълумотҳои «Баланси буғалтерӣ», «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо» ва дигар ҳисоботҳои молиявӣ барои ин кифоя нестанд, чунки онҳо одатан дар мӯҳлатҳои на камтар аз се моҳ тартиб дода мешаванд. Аз ин рӯ барои баҳодиҳии ҷорӣ вазъи молиявии корхона ахбореро низ бояд истифода бурд, ки дар чунин ҳуҷҷатҳои нишон дода мешавад:

- ҳуҷҷатҳои муассисии корхона;
- аҳднома (контракт)-ҳо ва шартномаҳо оиди овардани масолеҳ ва бурдани маҳсулот, харид кардани воситаҳои асосӣ ва дигар амвол;
- шартномаҳои кредитӣ;
- ҳуҷҷатҳои ба сӯи ҳисобдорӣ корхона алоқаманд;

- Китоби асосӣ ва регистрҳои ҳисобдории буғалтерӣ (аз он ҷумла, журнал-ордерҳо, китобҳои хариду фурӯш);
- эълонияҳои андоз.

Ба ғайр аз ин чунин маълумотҳо истифода мешаванд:

- ҳисоботи статистикӣ: «Маълумот оиди инвеститсияҳо»; «Маълумот оиди вазъи молиявии корхона (ташкilot)»; «Маълумот оиди шумора, музди кор ва ҳаракати кормандон», «Ҳисобот оиди хароҷот барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо)»; «Маълумот оиди мавҷудият ва ҳаракати фондҳои асосӣ ва дигар активҳои ғайримоддӣ».

Инчунин ин ҳуҷҷатҳо таҳлил карда мешаванд:

- маводҳои судҳо ва даъвоҳои иқтисодӣ (арбитражӣ);
- санадҳои тафтиши нозироти андоз;
- хулосаҳои аудитории соли гузашта;
- ҳисоботи буғалтерии соли гузашта: «Баланси буғалтерӣ», «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо», «Ҳисобот оиди ҳаракати сармоя», «Ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ», «Замима бар баланси буғалтерӣ».

Бояд қайд кард, ки ҳар як манбаи ахбории таҳлили молиявӣ дорои имконияти ба қадри кофӣ ва объективона кӯшода додани ҷиҳатҳои муайяни вазъи молиявии корхона мебошад.

Таъминоти ташкилии таҳлили молиявӣ аз мақсад ва вазифаҳои иҷро намудани таҳлили ё комплексӣ ва ё мавзӯии вазъи молиявии корхона, аз талаботи амалии истифодабарандагони ҳам дохилӣ ва ҳам берунӣ натиҷаҳои ҷамъбасти таҳлил бармеояд.

Истифодабаранда (фармоишгари таҳлил) одатан мутобиққунандаи иҷроиши таҳлили молиявӣ мебошад. Соҳибмулкони, иҷроқунандагони инвеститсияҳо ва кредитҳои калон, ки воситаҳои онҳоро корхона бесамарона истифода мебарад, метавонанд фармоишгари таҳлил бошанд. Мутобиққунандаи таҳлил роҳбарони гурӯҳҳои таҳлилнобарои барои иҷрои вазифаҳои гузашташуда таъин мекунад. Таҳлилчиён одатан аз ҳисоби кормандони он корхонае таъин карда мешаванд, ки вазъи молиявии вай таҳлил карда мешавад. Вале роҳбари берунаи новобаста низ даъват шуда метавонад. Бештар ба сифати роҳбари гурӯҳи таҳлилнобарои сарбуғалтери корхона, директори молиявӣ ё тижоратӣ, роҳбарони шӯъбаҳои кредитӣ, соҳибкорони инфиродӣ (таҳлилчиён) таъин карда мешавад.

Мавзӯи 13. Таҳлили натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона

Вазифа ва манбаҳои ахбори таҳлили натиҷаҳои молиявӣ.

Дар шароитҳои бозор ҳар як субъекти хоҷагидорӣ чун молистеҳсолкунандаи алоҳида баромад мекунад, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ мустақил буда, дар интиҳоби соҳаи фаъолият, бунёдукунии ассортименти молии худ мустақил аст, хароҷот ва нархи моли худро худ муайян мекунад, маблағи фурушро ҳисоб мекунад ва дар натиҷаи ғайрифоида ё зарарро аз фаъолияти худ ошкор менамояд.

Гирифтани ғайрифоида мақсади бевоситаи истеҳсолии ҳар як субъекти хоҷагидорӣ мебошад. Татбиқи намудани ин мақсад фақат дар он ҳолате имконӣ мегардад, ки агар субъекти хоҷагидорӣ маҳсулоте (кор, хизматҳое) барорад, ки бо хусусиятҳои истеъмолии худ ба талаботҳои ҷамъият мувофиқат намоянд. Барои ошкор намудани натиҷаи молиявӣ маблағи фуруш (даромад) бо хароҷот муқоиса карда мешавад. *Ғайрифоида* натиҷаи молиявии мусбатро инъикос менамояд. Ҷаҳд намудан ба гирифтани ғайрифоида молистеҳсолкунандагонро ба зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва камкунии хароҷот майл мекунонад. Ғайрифоида дарак медиҳад, ки дар кӯчаи афзоиши зиёдтари арзишро ба даст овардан мумкин, вай барои инвеститсиякунӣ ба ин соҳаҳои фаъолият ҳавасмандӣ бунёд менамояд. Ғайрифоида шакли асосии даромади соф (дар қатори аксизҳо ва андоз аз арзиши иловашуда) мебошад. Афзоиши ғайрифоида барои такрористеҳсолкунии васеъ, ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва моддии ҷамъаҳои меҳнатӣ замина бунёд менамояд. Аз ҳисоби ғайрифоида ҳиссаҷудокуниҳо ба бучет ва фондҳои ғайрибучетӣ ба ҷо оварда мешаванд. Ғайрифоида дарачаи фаълнокии корӣ ва беҳбудии молиявии корхонаро тавсиф медиҳад. Дар шароитҳои бозор корхонаҳо ба он рағбат доранд, ки ғайрифоидаи зиёдтарин, ё аққалан чунон миқдори ғайрифоидае гиранд, ки инкишофи устувори истеҳсолотро дар шароитҳои рақобат таъмин намоянд, ба корхона имконият диҳад, ки мавқеи худро дар бозори маҳсулот нигоҳ дорад ва фаъолияти мунтазамашро таъмин намоянд.

Зарар - натиҷаи молиявии манфӣи фаъолият мебошад. Вай аз мавҷуд будани камбудиву хатогиҳо дар фаъолияти корхона дарак медиҳад. Ба миён омадани зарар корхонаро ба вазъи молиявии ногувор моннда, дар оқибат онро ба муфлисшавӣ меорад.

Системаи нишондиҳандаҳои натиҷаҳои молиявӣ дар баробари нишондиҳандаҳои мутлақ (ғайрифоида, зарар) инчунин нишон-

диҳандаҳои нисбии самаранокии фаъолият (даромаднокӣ)-ро дар бар мегирад. Ҳар чӣ қадаре, ки сатҳи даромаднокӣ зиёд бошад, самаранокии фаъолияти хоҷагидорӣ зиёд аст.

Вазифаҳои асосии таҳлили натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона инҳоянд:

- баҳодиҳии динамикаи нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбии натиҷаҳои молиявӣ (фоида ва даромаднокӣ);
- таҳлили омили фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо);
- таҳлили натиҷаҳои молиявӣ аз дигар амалиётҳои фурӯшӣ ва фаъолияти ғайрифурӯшӣ;
- таҳлил ва баҳодиҳии истифодабарии фоидаи соф;
- ошкоркунӣ ва баҳодиҳии захираҳои имконии баландбардории фоида ва даромаднокӣ дар асоси беҳгардонии ҳаҷмҳои истеҳсолот.

Манбаъҳои асосии ахборӣ барои таҳлили натиҷаҳои молиявии корхона инҳоянд: «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо», «Баланси буғалтерӣ», «Ҳисобот оиди ҳаракати сармоя» ва «Ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ». Инчунин дар таҳлил маълумотҳои плани молиявӣ, ҳисобдорӣ аналитикии буғалтерӣ истифода мешаванд.

Таҳлили ҳайат ва динамикаи фоидаи балансӣ. Амсилаи бунёдгарии натиҷаҳои молиявӣ барои тамоми корхонаҳо новобаста аз шакли ташкилӣ-ҳуқуқии хоҷагидорӣ ва шаклҳои моликияти онҳо ягона мебошад.

Натиҷаи молиявии ниҳой – ин *фоидаи (ё зарари) балансӣ* мебошад. Натиҷаи молиявии умумии соли ҳисоботӣ ба ҳосили ҷамъи фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо), натиҷа аз амалиётҳои дигари фурӯшӣ, бақияи даромаду хароҷот аз амалиётҳои ғайрифурӯшӣ баробар аст.

Натиҷаи фоида аз фурӯши маҳсулот (фаъолияти асосӣ) ин маблагӣ фурӯши маҳсулоти истеҳсолшуда (кор ва хизматҳои иҷрокардашуда) мебошад.

Натиҷа аз амалиётҳои дигари фурӯшӣ инҳоро дар бар мегирад: маблагӣ фурӯши воситаҳои асосӣ, активҳои ғайримоддӣ ва дигар амвол.

Бақияи даромад (хароҷот) аз амалиётҳои ғайрифурӯшӣ инҳоро дар бар мегирад:

- даромадҳои гирифташуда (хароҷоти кардашуда) аз иштироки саҳмӣ дар корхонаҳои муштарак;
- даромадҳо (хароҷот) аз иҷорадиҳии (иҷорагирии) амвол;
- даромадҳо (хароҷот) аз аксияҳо, облигатсияҳо ва дигар қоғазҳои қиматнок;
- маблағҳои гирифташуда ва супоридашуда дар шакли даъвоҳои иқтисодӣ, ҷаримаҳо ва товони талафот (зарарҳо);
- дигар даромаду хароҷот аз амалиётҳои, ки бевосита ба истеҳсол ва фурӯши маҳсулот алоқаманд нестанд. Дар ин ҳолат пардохтҳои ба буҷет дар шакли ҷаримаҳо супоридашуда аз ҳисоби фоидаи дар ихтиёри корхона монда ба ҷо оварда мешаванд ва ба ҳайати хароҷот аз амалиётҳои ғайрифурӯшӣ дохил карда намешаванд.

Корхона бо баназардошти стратегияи молиявии худ бузургии фоидаи балансиرو аз ҳисоби интиҳоби ин ё он усул зиёд ё кам карда метавонад:

- баҳодиҳии амвол;
- тартиби хоричқунии (аз баланс) амвол;
- муқарраркунии мӯҳлатҳои истифодабарии амвол.

Ҳамаи ин бояд дар сиёсати ҳисобдорӣ корхона инъикос ёбад. Дар натиҷа буғалтер бояд тариқаи сиёсати ҳисобдориеро интиҳоб ва ба роҳбар пешкаш карда тавонад, ки татбиқи стратегияи молиявии корхонаро таъмин кунад.

Вазифаҳои асосии таҳлил инҳоянд:

- баҳодиҳии динамикаи нишондиҳандаҳои фоидаи баланси;
- ошкоркунӣ ва ченкунии таъсири намудҳои гуногуни даромадҳо ба бузургии фоида;
- баҳодиҳии захираҳои имконии афзоиши минбаъдаи фоидаи баланси.

Таҳлили фоидаи баланси аз баҳодиҳии умумии маблағи он дар давраи ҳисоботӣ оғоз меёбад. Пас фоидаи баланси дар динамика, инчунин тағирёбии ҳар як нишондиҳандаи он дар давраи ҷорӣ таҳлилий омӯхта мешавад.

Дар хотима тағирёбии вазни қиёсии ҳар як намуди даромадҳо дар бузургии фоидаи баланси таҳлил карда мешавад. Барои ин вазни қиёсии (саҳми) ҳар як намуди даромадҳо дар фоидаи баланси дар аввал ва охири давра, тағирёбии онҳо муайян карда мешавад.

Барои таҳлил ва баҳодиҳии сатҳ ва динамикаи нишондиҳандаҳои фоида ҷадвале тартиб дода мешавад, ки дар он маълумотҳои ҳисоботи буғалтерии корхона («Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо») истифода мешаванд (ҷадвали 35). Ахбори дар плани молиявӣ ва «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо» мавҷудбуда имконият медиҳад, ки натиҷаҳои молиявии аз тамоми намудҳои фаъолият гирифташудаи корхона таҳлил карда шаванд.

Таҳлили нишондиҳандаҳои мутлақӣ дар ҷадвали 35 овардашуда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки корхона дар соли ҳисоботи дар фаъолияти хоҷагидорӣ худ ҳам нисбат ба план ва ҳам нисбат ба маълумотҳои воқеӣ соли гузашта ба натиҷаҳои молиявии баландтар ноил гаштааст. Корхона ба андозаи 5340 ҳаз. сомонӣ, ё ки 35,6% зиёда аз план фоида гирифтааст; нисбат ба соли гузашта бошад афзоиши фоида 1640 ҳаз. сомонӣ, ё 8,8%-ро ташкил додааст.

Таҳлили сохтори фоидаи соли ҳисоботи аз он гувоҳӣ медиҳад, ки қисми асосии онро фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) ташкил медиҳад: дар соли ҳисоботи 90,2% ($18340:20340 \times 100\%$), дар соли гузашта – 91,3% ($17080:18700 \times 100\%$). Ба каме пастшавии ҳиссаи фоида аз фаъолияти асосӣ - 1,1% (90,2% - 91,3%) нигоҳ накарда, афзоиши мутлақӣ фоида нисбат ба соли гузашта 1260 ҳаз. сомонӣ, ё 7,4%, нисбат ба план бошад – 3840 ҳаз. сомонӣ, ё 26,5%-ро ташкил додааст.

Ҷадвали 35. Ахбор барои таҳлили натиҷаҳои молиявӣ

Номгӯи нишондиҳандаҳо	Плани соли ҳисоботи, ҳаз. сомонӣ	Воқеӣ		Тамоилот			
		соли гузашта	соли ҳисоботи	аз план		Аз соли гузашта	
				ҳаз. сомонӣ	%	ҳаз. сомонӣ	%
Фоида (зарар) аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо)	14500	17080	18340	+3840	+26,5	+1260	+7,4
Ҷоиҳои гирифташуда	-	220	400	+400	-	+180	+81,8
Ҷоиҳои додашуда	-	-	100	+100	-	+100	-
Даромадҳо аз ишғирок дар корхонаҳои дигар	-	800	940	+940	-	+140	+17,5
Дигар даромадҳои							

амалиётӣ	500	440	640	+140	+28	+200	+45,5
Дигар хароҷоти амалиётӣ		700	600	+600	-	-100	-14,5
Фоида (зарар) аз фаъолияти молияви-хоҷагидорӣ (1+2-3+4+5-6)	15000	17840	19620	+4620	+30,8	+1780	+10
Дигар даромадҳои ғайрифурӯшӣ	-	1260	1020	+1020	-	-240	-19
Дигар хароҷоти ғайрифурӯшӣ	-	400	300	+300	-	-100	-25
Фоида (зарари) соли ҳисоботӣ (7+8-9)	15000	18700	20340	+5340	+35,6	+1640	+8,8

Корхона аз фаъолияти молиявии худ натиҷаи мусбие гирифтааст, ки имконият додааст, то маблағи фоидаи соли ҳисоботӣ нисбат ба соли гузашта ба андозаи 1240 ҳаз. сомонӣ, ё 8,3% ($1240:15000 \times 100\%$) ва нисбат ба план – 220 ҳаз. сомонӣ, ё 1,2% ($220:18700 \times 100\%$) зиёд шавад.

Аз фурӯши фондҳои асосӣ ва дигар амвол корхона натиҷаи молиявии манфӣ гирифтааст. Барзиёдҳои дигар хароҷоти амалиётӣ аз ин гуна даромадҳо фоидаи соли ҳисоботиро нисбат ба план ба андозаи 460 ҳаз. сомонӣ (600–140) кам намудааст.

Натиҷаи молиявии аз фаъолияти ғайрифурӯшӣ гирифташуда имконият дод, ки фоидаи соли ҳисоботӣ нисбат ба план ба андозаи 720 ҳаз. сомонӣ (1020-300) зиёд шавад; фоидаи соли ҳисоботӣ нисбат ба соли гузашта ба андозаи 140 ҳаз. сомонӣ ((-240)-(-100)) кам шудааст.

Таҳлили динамикаи сохторӣ шоҳиди он аст, ки аз маблағи умумии афзоиши фоида нисбат ба соли гузашта (5340 ҳаз. сомонӣ) 71,9%, ё 3840 ҳаз. сомонӣ аз ҳисоби афзоиши фоида аз фурӯши маҳсулот (фаъолияти асосӣ) ба даст омадааст.

Бузургии фоидаи баланси аз усулҳои танзимкунии фоида вобаста мебошад:

- ◆ Тағирёбии ҳудудҳои арзиши ба воситаҳои асосӣ гузаронидани амвол, ки дар натиҷаи он маблағи хароҷоти ҷорӣ ва фоида тағир меёбад (вобаста аз тарзҳои гуногуни ҷудо намудани амортизатсияи воситаҳои асосӣ).

- ◆ Истифодабарии усули амортизатсияҷудокунии босуръати қисми фаъоли воситаҳои асосӣ низ ба зиёдшавии арзиши аслии маҳсулот ва камшавии маблағи фоида ва дар оқибат ба камшавии андозҳо аз фоида меорад.

◆ Истифодабарии усулҳои гуногуни баҳодихии активҳои ғайримодӣ ва тарзҳои амортизатсиячудокунии онҳо.

◆ Интиҳоби усули баҳодихии захираҳои истеҳсолии истеъмолшуда.

◆ Тағирёбии тартиби ба арзиши асли кўчонидани хароҷоти таъмири воситаҳои асосӣ (бо хароҷоти воқеӣ ё бо қисмҳои баробар аз ҳисоби фонди таъмирии бунёдгардида).

◆ Тағирёбии мўҳлатҳои пўшонидани хароҷоти давраҳои оянда, ки камкунии онҳо ба афзоиши арзиши аслии маҳсулоти соли ҳисоботӣ меорад.

◆ Тағирёбии усули муайянкунии фоида аз фуруши маҳсулот.

Ҳамаи усулҳои номбаршудаи танзимкунии фоида метавонанд, ки бузургии фоида аз фуруши маҳсулот, фоидаи балансӣ ва умуман вазъи молиявии корхонаро тағир диҳанд.

Таҳлили омили фоида аз фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо). Таҳлили фоидаи балансӣ нишон медиҳад, ки дар ҳайати фоидаи балансӣ вазни қиёсии баландтаринро фоида аз фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо) ишғол менамояд.

Андозаи фоида аз фуруши маҳсулот аз инҳо вобаста аст:

- усулҳои хоричкунии қарзҳои беумед;
- тарзи қабулгардидаи баҳодихии арзишҳои молӣ-модӣ;
- усулҳои ҷудокунии амортизатсияи воситаҳои асосӣ ва активҳои ғайримодӣ;
- тағирёбии мўҳлатҳои пўшониши хароҷоти давраҳои оянда, ки камкунии онҳо ба афзоиши арзиши аслии маҳсулоти соли ҳисоботӣ меорад.

Вазифаҳои асосии таҳлил инҳоянд:

- Баҳодихии динамикаи нишондиҳандаҳои фоида, асоснокии бунёдгардӣ ва тақсими бузургиҳои воқеӣ онҳо.
- Ошкоркунӣ ва ченкунии таъсири омилҳои гуногун ба фоида.
- Баҳодихии захираҳои имконии афзоиши минбаъдаи фоида дар асоси беҳгардонии ҳаҷми истеҳсол ва хароҷот.

Фоида аз фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо) – фарқи байни маблағи фуруши маҳсулот бо нарҳҳои амалӣ (бе андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо) ва хароҷоти истеҳсол ва фуруши маҳсулот мебошад:

$$P_{\text{фм}} = M\Phi - S,$$

дар ин ҷо: $P_{\Phi M}$ – фоида аз фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо); МФ – маблағи фуруш (бе андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо); S – арзиши аслии пурраи маҳсулот.

Таҳлили фоида аз фуруши маҳсулот талаб менамояд, ки на фақат баҳои умумии динамикаи иҷроиши плани фоида аз фуруш дода шавад, балки инчунин баҳодихии омилҳои гуногуни ба бузургӣ ва динамикаи фоида аз фуруш таъсиррасонанда ба ҷо оварда шавад.

Ба фоида аз фуруши маҳсулот тағирёбии чунин омилҳо таъсир мерасонад:

- нархҳои фуруши молҳо ва тарифҳои хизматрасониву корҳо;
- арзиши аслии пурраи молҳои фурухташуда;
- ҳаҷми фуруш;
- сохтор ва ассортименти маҳсулоти фурухташуда.

Тағирёбии нархҳои фуруши молҳо ва тарифҳои кору хизматҳо ба тағирёбии фоида таъсири мутаносибонаи роста мерасонад, яъне бо баландшавии сатҳи нархҳо маблағи фоида зиёд мешавад ва баръакс. Арзиши аслии маҳсулот бо фоида дар вобастагии мутаносибонаи чаппа қарор дорад: баландшавии арзиши аслии фоидаро кам мекунад ва баръакс.

Ҳаҷми фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо) ба маблағи фуруш таъсири гуногун расонида метавонад. Ҳангоми зиёд шудани ҳаҷми фуруши маҳсулоти зараровар (ё камфоида) маблағи фоида кам мешавад ва баръакс.

Тағирёбии сохтор ва ассортименти маҳсулоти истеҳсолшаванда низ ба бузургии фоида таъсири гуногун мерасонад. Бо зиёд шудани ҳиссаи маҳсулоти даромаднок дар ҳаҷми умумии фуруши он маблағи фоида зиёд мешавад ва баръакс.

Барои он ки фоида аз фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо) таҳлил карда шавад, бояд ба тағирёбии фоида баҳои умумӣ дода шавад:

$$\Delta P_{\Phi M} = P_1^{\Phi M} - P_0^{\Phi M},$$

дар ин ҷо: $\Delta P_{\Phi M}$ – тағирёбии фоида аз фуруши маҳсулот; $P_1^{\Phi M}$, $P_0^{\Phi M}$ – фоида аз фуруши маҳсулот дар давраи ҳисоботӣ ва базавӣ.

Пас бояд таъсири миқдории тағирёбии омилҳо муайян карда шавад.

Ҳисобкунии таъсири ба фоида расонидаи тағирёбии нархҳои фуруши молҳои фурухташуда чун фарқи байни фуруш дар соли ҳисоботӣ бо нархҳои соли ҳисоботӣ ва фуруш дар соли ҳисоботӣ бо нархҳои соли базавӣ (ба воситаи маблағи фуруш) ба ҷо оварда мешавад:

$$\Delta P_z^{\Phi M} = \sum q_1 z_1 - \sum q_1 z_0,$$

дар ин ҷо: $\Delta P_z^{\Phi M}$ - тағирёбии фоида аз ҳисоби тағирёбии нархҳои фурӯши молҳо; $\sum q_1 z_1$, $\sum q_1 z_0$, - ҳаҷми фурӯш мувофиқан бо нархҳои соли ҳисоботӣ ва базавӣ.

Ҳисобкунии таъсири ба фоида расонидаи тағирёбиҳои арзиши асли (аз ҳисоби дигаргуниҳои сохторӣ дар ҳайати маҳсулот) чун фарқи байни арзиши аслии воқеии маҳсулоти фурӯхташудаи соли ҳисоботӣ ва арзиши аслии маҳсулоти фурӯхташудаи соли ҳисоботӣ бо нархҳо ва шароитҳои соли базавӣ (ба воситаи хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти фурӯхташуда) ба ҷо оварда мешавад:

$$\Delta P_S^{\Phi M} = S z_1 - S z_0,$$

дар ин ҷо: $\Delta P_S^{\Phi M}$ - тағирёбии фоида аз ҳисоби тағирёбии арзиши асли; $S z_1$ - арзиши аслии воқеии маҳсулоти фурӯхташудаи соли ҳисоботӣ; $S z_0$ - арзиши аслии маҳсулоти фурӯхташудаи соли ҳисоботӣ бо нархҳои соли базавӣ.

Ҳисобкунии таъсири ба фоида расонидаи тағирёбиҳои ҳаҷм ва сохтори маҳсулот чун фарқи байни фоида аз фурӯши маҳсулоти бо нархҳо ва арзиши аслии соли базавӣ бо ҳаҷми воқеии фурӯш ҳисобшуда ва фоидаи соли базавӣ (ва ё бузургии плании фоида) ба ҷо оварда мешавад:

$$\Delta P_{Q,C}^{\Phi M} = P^{\Phi M} q_1 z_0 - P^{\Phi M} q_0 z_0,$$

дар ин ҷо: $P_{Q,C}^{\Phi M}$ - тағирёбии фоида аз ҳисоби тағирёбии ҳаҷм ва сохтор; $P^{\Phi M} q_1 z_0$ - фоида аз фурӯш бо ҳаҷми воқеӣ ва нархҳои соли базавӣ; $P^{\Phi M} q_0 z_0$ - фоидаи бо тамоми нишондиҳандаҳои базавӣ ё плани ҳисобшуда.

Барои чен кардани таъсири фақат ҳаҷми фурӯш бояд таъсири ҳаҷм ба воситаи коэффисиенти афзоиши фурӯши маҳсулот (K_ϕ) муайян карда шавад, яъне фоизи иҷроиши плани фурӯши маҳсулоти бо арзиши аслии плани ва ё ифодаи табиӣ баҳододашуда чен карда шавад:

$$\Delta P_Q^{\Phi M} = P_{\text{баал}} K_\phi - P_{\text{баал}} = P_{\text{баал}} (K_\phi - 1),$$

$$K_\phi = \frac{q_1}{q_0},$$

дар ин ҷо: $\Delta P_Q^{\Phi M}$ - тағирёбии фоида аз ҳисоби тағирёбии ҳаҷми фурӯш; $P_{\text{бал}}$ – фоидаи балансӣ; K_{Φ} – коэффисиенти афзоиши ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташуда; q_1, q_0 – истеҳсоли воқеӣ ва плании маҳсулот бо ифодаи шартан табиӣ.

Ҳисобкунии таъсири ба фоида расонидаи тағирёбиҳои сохтори маҳсулоти фурӯхташуда бо усули бақиявӣ ба ҷо оварда мешавад:

$$\Delta P_C^{\Phi M} = \Delta P_{Q,C}^{\Phi M} - \Delta P_Q^{\Phi M},$$

дар ин ҷо: $\Delta P_C^{\Phi M}$ – тағирёбии фоида аз ҳисоби тағирёбиҳои сохтори маҳсулоти фурӯхташуда.

Ҳисобкунии таъсири миқдории омилҳоро ба бузургии фоида метавон бо истифодабарии ҷадвали 36 ба ҷо овард.

Фоида аз фурӯши маҳсулот ба андозаи 315 ҳаз. сомонӣ (4585 – 4270) зиёд шудааст.

Ҷадвали 36. Ахбор барои ченкунии таъсири омилҳо ба бузургии фоида

Нишондиҳанда	Дар соли гузашта	Бо арзиши асли ва нархҳои соли гузашта	Бо арзиши асли ва нархҳои соли ҳисоботӣ
Маблағи фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) бо нархҳои яклухт (бе ААИ ва аксизҳо), ҳаз. сомонӣ	28900	26875	27095
Арзиши аслии пурраи маҳсулоти фурӯхташуда, ҳаз. сомонӣ	24830	22660	22510
Фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо), ҳаз. сомонӣ	4270	4215	4585

Таъсири тағирёбии нархҳо – $\Delta P_z^{\Phi M} = 27095 - 26875 = +220$ ҳаз. с.

Таъсири тағирёбии арзиши асли – $\Delta P_s^{\Phi M} = 22510 - 22660 = -150$ ҳаз. с. Пастшавии арзиши асли фоида аз фурӯшро зиёд мекунад.

Таъсири тағирёбии ҳаҷм ва сохтор – $\Delta P_{Q,C}^{\Phi M} = 4215 - 4270 = -55$ ҳаз. с.

Таъсири умумии омилҳо ба бузургии фоида 315 ҳаз. сомонӣ (+220–150–55).

$$K_{\Phi} = 27095 : 28900 = 0,93.$$

$\Delta P_Q^{\Phi M} = (4270 \times 0,93) - 4270 = -299$ ҳаз. сомонӣ. Камшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот фоидаро ба андозаи 299 ҳаз. сомонӣ кам намуд.

$\Delta P_C^{\phi M} = (-55) - (-299) = +244$ ҳаз. сомонӣ. Тағирёбии сохтори истеҳсоли маҳсулот бузургии фойдаро ба андозаи 244 ҳаз. сомонӣ зиёд намуд.

Таҳлили натиҷаи ҳисобкуниҳо нишон медиҳад, ки зиёдшавии фоида аз фурӯш аз ҳисоби баландшавии нархҳои фурӯш ба андозаи 220 ҳаз. сомонӣ ва аз ҳисоби ба андозаи 150 ҳаз. сомонӣ пастшавии арзиши асли, ки худ фойдаро зиёд намудааст, ба миён омадааст.

Таъсири тағирёбии ҳаҷм ва сохтори маҳсулот фойдаро ба андозаи 55 ҳаз. сомонӣ паст намудааст, ки ин аз ҳисоби ба андозаи 299 ҳаз. сомонӣ камшавии ҳаҷми фурӯш ва тағирёбии сохтори истеҳсол ба андозаи 244 ҳаз. сомонӣ ба миён омадааст. Ҳамин тариқ, омилҳои нархӣ ва дигаргуниҳои сохтории истеҳсоли маҳсулот ба фоида таъсир расонидаанд.

Таҳлили сиёсати нархи корхона ва сатҳи нархҳои миёнаи фурӯш. Яке аз омилҳои муҳими муайянкунандаи натиҷаҳои молиявии корхона ин сиёсати нархи корхона дар бозорҳои молӣ мебошад. Нархҳо фоидаи баплангирифтаи корхона, рақобаттавонии маҳсулот ва талаботро бар он таъмин менамоянд. Ба воситаи нархҳо мақсадҳои ниҳонии корхона татбиқ мегарданд, самаранокии фаъолияти тамоми ҷузъҳои сохтори истеҳсоливу фурӯшии корхона муайян карда мешавад.

Сиёсати нарх аз ин иборат аст, ки корхона нархҳоро бо чунон сатҳе муқаррар менамояд ва онҳоро вобаста аз вазъияти бозор чунон тағир медиҳад, ки ноилгардии мақсадҳои кӯтоҳмӯҳлат ва дарозмӯҳлати худ (фатҳ кардани ҳиссаи муайяни бозор, ба даст овардани пешвой дар бозор, гирифтани маблағи баплангирифташудаи фоида, баландгардонии фоида, истодатавонии корхона ва ғ.)-ро таъмин намояд. Дар ин ҳолат сиёсати нарх бояд бо баназардошти марҳилаи даври зисти молҳо таҳрир карда шавад.

Таҳлили қиёсии сатҳи нархҳо (ҷадвали 37) нишон медиҳад, ки корхонаи таҳлилшаванда сиёсати нархии қайштарро дар бозори дохилӣ ба ҷо овардааст. Вай ба камшавии талабот бар маҳсулоти Б тезтар таассур карда, сатҳи нархи онро нисбат ба корхонаи рақиб пасттар намудааст, ҳамзамон нархи маҳсулотро, ки талаботаш зиёдтар аст, баланд намудааст. Дар натиҷа корхона тавонистааст, ки даромаднокии сармояро аз ҳисоби афзун намудани маблағи гардон баланд бардорад.

Ҷадвали 37. Таҳлили қиёсии сатҳи нархҳо

Намуди маҳсулот	Сатҳи нархҳо, ҳаз. сомонӣ				
	Дар бозори дохилӣ			Дар мамлакати хориҷӣ	
	Корхонаи таҳлилшаванда	Миёнаи соҳа	Корхонаи рақиб	Корхонаи таҳлилшаванда	Миёнаи бозор
А	5,6	5,0	5,3	6,5	7,0
Б	3,5	3,6	3,7	-	-

Ҳангоми омӯзиши сиёсати нарх таҳлили омилҳои сатҳи нархҳои миёнаи фуруши аҳамияти муҳим дорад. Нархи миёнаи фуруши воҳиди маҳсулот чун ҳосили тақсими маблағи фуруши моли мувофиқ бар ҳаҷми фуруши он дар давраи ҳисоботӣ муайян карда мешавад. Ба тағирёбии сатҳи он чунин омилҳо таъсир мерасонанд: сифати маҳсулоти фурухташуда, бозорҳои фуруш, конъюнктураи бозор (таносуби талабот ва пешниҳодот), мӯҳлатҳои фуруш, равандҳои инфлятсионӣ.

Сифати мол яке аз омилҳои асосиест, ки аз он сатҳи нархҳои миёнаи фуруш вобаста мешавад. Барои сифати баландтари маҳсулот нархи баландтар муқаррар карда мешавад ва баръакс.

Тағирёбии сатҳи миёнаи нархи маҳсулотро аз ҳисоби сифати он ($\Delta Z_{сиф}$) бо чунин формула муайян намудан мумкин:

$$\Delta Z_{сиф} = \frac{Z_n - Z_n \times q_n}{q_{i_{ум}}},$$

дар ин ҷо: Z_n ва Z_n - мувофиқан нархи маҳсулоти сифати нав ва сифати пешина; q_n - ҳаҷми фуруши маҳсулоти дорои сифати нав; $q_{i_{ум}}$ - ҳаҷми умумии маҳсулоти фурухташудаи намууди i дар давраи ҳисоботӣ.

Барои намудҳои маҳсулоте, ки нархи онҳо вобаста аз навъ ва ё категория муқаррар карда мешавад, ҳисобкунии таъсири сифати маҳсулотро ба тағирёбии нархи миёна бо истифодаи усули фарқҳои мутлақ ба ҷо овардан мумкин: тамоилоти вазни қиёсии воқеӣ аз вазни қиёсии планӣ барои ҳар як навъ ба нархи плании воҳиди маҳсулоти навъи мувофиқ зарб карда шуда ва натиҷаҳо ҷамъ карда мешаванд:

$$\Delta Z_{сиф} = \sum (B_{\kappa_{i1}} - B_{\kappa_{i0}}) \times Z_{i0}.$$

Ҳисобкунии таъсири ҳайати навъиро ба сатҳи нархи миёна метавон бо усули фарқҳои мутлақ ба ҷо овард: тағирёбии вазни қиёси барои ҳар як навъ (ΔB_{k_i}) ба нархи маҳсулоти навъи мувофиқ (Z_i) зарб карда шуда, натиҷаҳо ҷамъ ва ба ҳаҷми умумии истеҳсоли ҳамин намуди маҳсулот бо ифодаи табиӣ ($q_{i_{ум}}$) зарб карда мешаванд:

$$\Delta q_{навъ} = \sum (\Delta B_{k_i} \times Z_i) \times q_{i_{ум}}.$$

Бо ҳамин методика инчунин тағирёбии нархи миёнаи фурӯш вобаста аз бозорҳои фурӯши маҳсулот ва мӯҳлатҳои фурӯш ҳисоб карда мешавад.

Агар дар давоми сол бо таъсири инфлятсия нархҳо нисбат ба бузургии планишон тағир ёфта бошанд, пас тағирёбии барои ҳар як намуди маҳсулот ба ҳаҷми фурӯши он пас аз тағирёбии нарх зарб карда шуда ва ба миқдори умумии маҳсулоти фурӯхташудаи соли ҳисоботӣ тақсим карда мешавад.

Дар хотима натиҷаҳои таҳлил барои ҳар як намуди маҳсулот ҷамъбаст карда мешаванд.

Таҳлили даромаду хароҷоти дигари амалиётӣ, фоизӣ ва ғайрифурӯшӣ. Иҷроиши плани фоида аз натиҷаҳои молиявии фаъолияти ба фурӯши маҳсулот алоқаманд набуда низ вобастагии муҳим дорад. Ин гуна натиҷаҳо пеш аз ҳама аз фурӯши амволи нолозим ва барзиёдати корхона ба даст меоянд. Корхона аз гузоришҳои молиявии дарозмӯҳлат ва кӯтоҳмӯҳлат (аксияҳо, облигатсияҳо, депозитҳо, иштирок дар корхонаҳои муштарак) низ дар шакли даромади фоизӣ натиҷаи молиявӣ ба даст меорад.

Даромаду хароҷоти ғайрифурӯшӣ инҳоянд: фоида (зарар)-ҳои солҳои гузашта, ки дар соли ҳисоботӣ ошкор шудаанд; фарқҳои курсии амалиётҳо бо асъори (валютаи) хориҷӣ; ҷаримаҳои гирифташуда ва супоридашуда; зарарҳо аз дуркунии (хориҷкунии) қарзидориҳои дебиториву кредиторӣ беумеде, ки мӯҳлатҳои даъвояшон гузаштаанд; зарарҳо (талафот) аз офатҳои табиӣ ва ғ.

Дар рафти таҳлил ҳайат, динамика, иҷроиши план ва омилҳои тағирёбии маблағи фоидаву зарарҳои ба дастомада барои ҳар як вазъи мушаххас омӯхта мешаванд.

Бузургии фоида (зарар) аз фурӯши воситаҳои асосӣ ва дигар активҳои моддӣ аз миқдори амволи фурӯхташуда, арзиши баланси

ва нархҳои фурӯши онҳо вобаста мебошад. Дар ин ҳолат на фақат натиҷаи молиявии мустақим, инчунин самара аз тезгардии гардонии сармоя низ бояд ба ҳисоб гирифта шавад.

Даромадҳои дорандаи аксияҳо аз дивиденд ва афзоиши сармояи ба аксия гузошташуда дар натиҷаи афзоиши нархи онҳо ба миён меоянд. Маблағи дивиденд аз миқдори аксияҳо ва сатҳи дивиденд бар як аксия, ки бузургии он бо сатҳи даромаднокии корхонаи акционерӣ, сיעёсати андоз ва амортизатсионии давлат, сатҳи ставкаи фоизӣ барои кредит ва ғ. вобаста аст, муайян карда мешавад. Дар рафти таҳлил динамикаи дивидендҳо, курси аксияҳо, фоидаи софи бар як аксия ростоянда омӯхта шуда, суръатҳои афзоиш ё пастшавии онҳо муқаррар карда мешаванд.

Даромад аз дигар қоғазҳои қиматнок (облигатсияҳо, сертификатҳои депозитӣ, векселҳо) аз миқдори облигатсияҳо, сертификатҳои амонатӣ (депозитӣ), векселҳои гирифташуда, арзиши онҳо ва сатҳи ставкаҳои фоизӣ вобаста мебошад.

Дар рафти таҳлил динамика ва сохтори даромадҳо барои ҳар як намуди қоғазҳои қиматнок омӯхта мешавад.

Таҳлили даромад ва хароҷоти ғайрифурӯшӣ барои ҳар як намуд ба чо оварда мешавад. Зарарҳо аз додани ҷаримаҳо бо сабаби вайрон намудани шартномаҳо бо корхонаву ташкилотҳои дигар пайдо мешаванд. Ҳангоми таҳлил сабабҳои иҷронашавии ўҳдадориҳо муқаррар карда шуда, барои пешгирии хатогиҳо чораҳо дида мешаванд. Тағирёбии маблағи ҷаримаҳои гирифташуда на фақат дар натиҷаи вайроншавии ўҳдадориҳои шартномавии таъминкунандагон ва иҷрокунандагон, инчунин бо сабаби сустгардии назорати молиявии корхона нисбат ба онҳо ба миён омада метавонанд. Бинобар ин ҳангоми таҳлили ин нишондиҳанда бояд тафтиш карда шавад, ки оё дар тамоми ҳолатҳои аз тарафи таъминкунандагон вайронгардии ўҳдадориҳои шартномавӣ даъвоҳои мувофиқ пешниҳод шуда буданд ё не.

Зарарҳо аз дуркунии қарзидориҳои дебитории беумед одатан дар ҳолатҳое ба миён меоянд, ки ҳисобдорӣ ва назорати вазъи ҳисоббаробаркуниҳо дар сатҳи паст қарор дошта бошад. Фоидаҳо (зарарҳо)-и солҳои гузашта, ки дар соли ҷорӣ ошкор шудаанд, низ аз камбудии ҳисобдорӣ буғалтерӣ шаҳодат медиҳанд.

Дар хотимаи таҳлил чорабиниҳои мушаххаси оиди пешгирикунӣ ва камкунии зарарҳо ва талафот аз амалиётҳои ғайрифурӯшӣ ва баландгардонии фоида аз гузоришҳои молиявии дарозмӯҳлату кӯтоҳмӯҳлат тартиб дода мешаванд.

Таҳлили бунёдгарии фоидаи софи корхона. Фоидаи соф ба фарқи байни фоидаи балансии андозбасташавандаи соли ҳисоботӣ ва бузургии андозҳо бо баназардошти имтиёзҳо баробар аст. Қисме аз пардохтҳои андозӣ, чун андози иҷтимоӣ, андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард, андоз аз арзиши иловашуда ва ғ., ба фоидаи соф таъсири ғайримустақим (ба воситаи арзиши аслии маҳсулот ва фоида аз фурӯш) мерасонанд ва онҳо нисбат ба фоидаи соф омилҳои тартиби дуввум ба ҳисоб мераванд. Қисми дигари андозҳо, чун андоз аз амволи ғайриманқул, андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт, ҳаргуна функсиони маҳалӣ андозҳои мустақим мебошанд, ки аз объектҳои гуногуни андозбандӣ гирифта мешаванд. Бузургии андозҷудокуниҳо барои ҳар як намуди андозҳо аз базаи (манбаъи) андозбасташаванда ва меъёри (ставкаи) андоз вобаста мебошад. Ҳамин тариқ, тағирёбии фоидаи соф бо таъсири пардохтҳои андозӣ аз ҷамъи тамоилот дар натиҷаи тағирёбии базаи андозбандӣ ва тағирёбии меъёри андоз, ки бо аломати чаппа гирифта шудааст, ба миён меояд:

$$\Delta P_{c_a} = - \left(\frac{\Delta BA \times MA_0}{100} + \frac{\Delta MA \times BA_1}{100} \right),$$

дар ин ҷо: ΔP_{c_a} - тағирёбии фоидаи соф аз ҳисоби пардохтҳои андозӣ; P_c – фоидаи соф; BA – манбаъи (базаи) андозбасташаванда; MA_0 ва MA_1 – меъёри андози базисӣ ва ҳисоботӣ бо фоизҳо.

Дар асоси қонуниятҳои андоз бузургии имтиёзҳо ва маблағҳои махсус аз фоидаи андозбасташаванда тарҳ карда мешавад.

Таъсири омилҳои тартиби дуввум ва минбаъда ба бузургии андоз аз фоида бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta A_i = \frac{\Delta P_{ai} \times MA}{100},$$

дар ин ҷо: ΔA_i – тағирёбии андоз аз фоида аз ҳисоби омилҳои i ; ΔP_{ai} – тағирёбии фоидаи андозбасташаванда аз ҳисоби омилҳои i .

Намунаи ҳисобкунии таъсири андоз аз фоида ба бузургии фоидаи соф дар ҷадвали 38 оварда шудааст.

Ҷадвали 38. Таҳлили андоз аз фоида, ҳаз. сомонӣ

№ т.	Нишондиҳанда	Базис	Ҳисобот	Тамоилот
1	Фоидаи умумӣ	840,0	860,0	+20

2	Фоидаи имтиёздор	120,0	129,2	+9,2
3	Маблағҳои тарҳшаванда	43,2	44,8	+1,6
4	Фоидаи андозбасташаванда (сатр.1-сатр.2-сатр.3)	676,8	686	+9,2
5	Меъёри андоз аз фоида	20%	25%	+5%
6	Маблағи андоз аз фоида	135,4	171,5	+36,1

Маблағи андоз аз фоида ба андозаи 36,1 ҳаз. сомонӣ зиёд шудааст, ба ҳамин миқдор фоидаи софи корхона кам шудааст. Ба бузургии андоз омилҳо чунин таъсир расонидаанд:

- тағирёбии маблағи андозбасташаванда:

$$\Delta A_{BA} = \frac{\Delta P_a \times MA_0}{100} = \frac{9,2 \times 20}{100} = +1,84 \text{ ҳаз. сомонӣ,}$$

- баландшавии меъёри андоз:

$$\Delta A_{MA} = \frac{\Delta MA \times P_a^1}{100} = \frac{+5 \times 686}{100} = +34,3 \text{ ҳаз. сомонӣ.}$$

Таъсири умумии омилҳо ба маблағи андоз аз фоида – 36,1 ҳаз. сомониро (1,84+34,3) ташкил медиҳад.

Ба бузургии фоидаи соф инчунин даромадҳои таъсир мерасонанд, ки бо меъёрҳои махсуси аз меъёри андоз аз фоида фарқкунанда андозбандӣ карда мешаванд ва аз фоидаи умумӣ тарҳ карда мешаванд. Ин даромадҳо пас аз ихтисор кардани андозҳои бузургии фоидаи софро зиёд мекунанд. Андоза ва таъсири онҳо ба бузургии фоидаи соф бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta PC_{Di} = \left(\frac{\Delta D_i \times MA_d}{100} - \frac{\Delta MA_d \times D}{100} \right),$$

дар ин ҷо: ΔPC_{Di} - тағирёбии фоидаи соф аз ҳисоби даромадҳои бо дигар меъёрҳои андозбандишаванда; MA_d – меъёри андоз аз даромадҳо; D - андозаи даромади бо меъёри дигар андозбандишаванда.

Ба ғайр аз омилҳои муоинашуда ба бузургии фоидаи соф инчунин омилҳои таъсир мерасонанд, ки фоидаи умумиро бунёд мекунанд (омилҳои тартиби дуввум).

Бузургии таъсири омилҳои тартиби дуввум ба фоидаи соф бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta PC_i = \Delta P_i \times BK_{ci},$$

дар ин ҷо: ΔP_{ci} - тағирёбии фоидаи соф аз ҳисоби омили i ; ΔP_i - тағирёбии маблағи фоидаи умумӣ аз ҳисоби омили i ; $B_{k_{ci}}$ - вазни қиёсии фоидаи соф дар фоидаи умумӣ.

Таҳлили тақсимкунӣ ва истифодабарии фоидаи соф. Вазифаи асосии таҳлили тақсимкунӣ ва истифодабарии фоида ин аст, ки тамоилот ва таносубҳои дар тақсимкунии фоида ба миён омада дар соли ҳисоботӣ нисбат ба план ва дар динамика ошкор карда шаванд. Аз натиҷаи таҳлил пешниҳодот оиди тағирдиҳии таносубҳои тақсимкунии фоида ва истифодаи оқилонатари он тартиб дода мешаванд.

Аз ҳисоби фоидаи соф бунёд намудани чунин фондҳо мумкин аст: захиравӣ, ғункунӣ, истеъмолий, иҷтимоӣ.

Рӯйхати фондҳои бунёдшавандаи корхона дар санадҳои муассисӣ муқаррар карда мешавад. Аз ҷиҳати мундариҷаи иқтисодӣ ва таъиноти худ фондҳои бунёдшавандаи корхона аз ҳам фарқ мекунад. Ин фондҳо барои молиякунонии истеҳсолот, рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии корхона истифода мешаванд. Корхона ҳангоми муайянкунии принципҳои тақсимкунӣ ва самтҳои истифодабарии фондҳо ҳаҷми фоида, самтҳои мушаххаси фаъолият ва пешомадҳои инкишофи иқтисодиётро ба назар мегирад. Аз ин рӯ самтҳои алоҳидаи истифодабарии фоида вобаста аз вазъияти мушаххас тағир ёфта метавонанд.

Ахбори лозимӣ барои таҳлил дар «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо» ва «Ҳисобот оиди ҳаракати сармоя» (оиди ҷудокуниҳо ба фондҳо) инъикос меёбад. Мувофиқи қонуният ва санадҳои муассисӣ корхона фоидаи софро ба чунин самтҳои истифодабарӣ тақсим мекунад:

- ҷудокуниҳо ба фонди захиравӣ;
- ҷудокуниҳо ба фонди иҷтимоӣ;
- ба мақсадҳои эҳсонкорӣ (хайрот) ва дигар мақсадҳо;
- дар ҷамоаҳои аксионерӣ – пардохти дивидендҳо.

Дар давоми сол корхона фоидаи барои эҳтиёҷоти ҷорӣ худ мувофиқи таъиноташон истифода мебарад, яъне фоидаи солҳои пешинаро харҷ мекунад.

Як қисми фоида метавонад тақсимнашуда монад – ин захираи иловагӣ мебошад, ки барои пуркунии фондҳо ва афзункунии фонди уставӣ истифода шуда метавонад.

Ҳангоми таҳлили фоидаи соф бояд самтҳои истифодабарии он (тақсими воқеии фоида) муайян карда шаванд. Тамоилоти мутлақ

ва нисбӣ ёфта шуда, сабабҳои тамоилот ошкор карда мешаванд. Аз натиҷаи ҳисобкунӣҳои иҷрогардида хулосаҳо бароварда мешавад. Диққати асосиро ба бунёдшавӣ ва истифодашавии фонди ғункунӣ ва бузургии фондаи тақсимнашуда, яъне азнавинвеститсиякунӣи фонда равона бояд кард.

Дар ҷамоаҳои аксионерӣ тақсими фонда – ин масъалаи сиёсати дивидендии корхона мебошад. Ин проблемаро корхона бо тарзҳои гуногун ҳал менамояд.

Сармоякунӣи фондаи соф имконият медиҳад, ки истеҳсолот аз ҳисоби воситаҳои худӣ васеъ карда шавад. Ин бузургии хароҷотро барои хизматрасонӣи манбаҳои берунӣи молиякунӣ (кредитҳо, воситаҳои заёмӣ) кам мекунад. Андозаҳои сармоякунӣи фондаи соф имконият медиҳанд, ки на фақат суръатҳои афзоиши сармояи корхона баҳо дода шаванд, балки инчунин захираи устуворӣи молиявӣ (даромаднокӣи фуруш, гардонӣи тамоми активҳо) баҳо дода шаванд. Суръати афзуншавӣи сармояи худӣ ин маҳдудкунандаи муҳими суръатҳои афзоиши корхона мебошад, ки на фақат аз талабот дар бозорҳои фуруш ва иқтидорҳои корхона, балки аз сохтори сармоя низ вобаста аст.

Суръатҳои афзоиши сармояи худӣ имкониятҳои потенциалии корхонаро барои васеъгардонӣи истеҳсолот тавсиф мекунанд. Суръатҳои афзоиши устувор барои оянда аз ғаёлияти ҷорӣ, ки бузургии фондаро муайян мекунад вобаста мебошанд. Бузургии активҳои ҷорӣ муттаҳаррик буда, аз инҳо вобаста аст:

- масштабҳои ғаёлият;
- тобеъияти соҳавӣ;
- суръатҳои фуруши маҳсулот;
- сохтори воситаҳои гардон;
- инфлятсия;
- сиёсати ҳисобдорӣ;
- системаи ҳисоббаробаркунӣҳо.

Индикатори беҳбудӣи молиявӣ ин устуворӣи пардохтҳои дивидендӣ мебошад. Устуворӣи пардохтҳои дивидендӣ сатҳи таваккалро барои инвесторон паст намуда, дар натиҷа ба зиёдшавӣи талабот бар аксияҳои корхона ва баландшавӣи нархи аксияҳо меорад.

Таҳлили даромаднокӣи корхона. Муҳаррикии муносибатҳои бозорӣ қабул намудани қарорҳои ғайримуқаррарӣи бо натиҷаҳои молиявӣи корхона алоқамандро талаб менамояд. Барои баҳодихӣи сатҳи самаранокӣи кори корхона натиҷаи гирифташаванда – фонда

бо хароҷот ё сарватҳои сарфшуда муқоиса карда мешавад ва даромаднокии ғаёлият муайян карда мешавад.

Даромаднокӣ ин нишондиҳандаи нисбие мебошад, ки дорои хосияти қиёсшавандагӣ аст; метавонад барои муқоисакунии ғаёлияти корхонаҳои гуногун истифода шавад. Даромаднокӣ дараҷаи бартариятноки, нафъноки, фойданокиро тавсиф медиҳад.

Нишондиҳандаҳои даромаднокӣ имконият медиҳанд, ки чӣ гуна фоида гирифтани корхонаро аз ҳар як сомони воситаҳои ба активҳо гузошташуда баҳо диҳанд.

Нишондиҳандаҳои даромаднокиро метавон ба якчанд гурӯҳ муттаҳид намуд:

- даромаднокии маҳсулот, кор, хизматҳо;
- даромаднокии фондҳои истеҳсоли;
- даромаднокии тамоми амвол (активҳо);
- даромаднокии гузоришҳо (инвеститсияҳо) ва қоғазҳои қиматнок;

Даромаднокии маҳсулот (кор, хизматҳо) бо чунин нишондиҳандаҳо тавсиф дода мешавад:

- даромаднокии фурӯш (гардиш);
- даромаднокии истеҳсоли молӣ;
- даромаднокии маҳсулоти алоҳида;
- даромаднокии сармоя.

Даромаднокии фурӯши (гардиш) – $R_{гард}$ чун ҳосили тақсими фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) ($P_{фм}$) ва ё фоидаи соф (P_c) бар маблағи гирифташуда аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) – $MФ$ бе ААИ ва аксизҳо муайян карда мешавад. Ин нишондиҳанда самаранокии ғаёлияти истеҳсоли ва тиҷоратии корхонаро тавсиф медиҳад: корхона аз 1 сомони фурӯш чӣ қадар фоида мегирад (бар 1 сомони маблағи фурӯш чанд дирам фоида рост меояд). Вай умуман барои корхона ва барои намудҳои алоҳидаи маҳсулот ҳисоб карда мешавад:

$$R_{гард} = \frac{P_{фм}}{MФ}, \quad \text{ё} \quad R_{гард} = \frac{P_c}{MФ}.$$

Даромаднокии ғаёлияти истеҳсоли (пӯшонидашави хароҷот ё истеҳсоли молӣ) – R_x чун таносуби фоида аз фурӯши маҳсулот ё

маҳсулоти намуди алоҳида ($P_{\phi M}$) бар арзиши аслии истеҳсоли молини маҳсулот ($S_{\phi M}$) муайян карда мешавад:

$$R_x = \frac{P_{\phi M}}{S_{\phi M}}.$$

Ин нишондиҳанда маблағи мутлақ (бо дирамҳо) ё сатҳи Ҷоида-ро (бо Ҷоизҳо) бар 1 сомонӣ воситаҳои харҷшуда тавсиф медиҳад.

Даромаднокии сармоя – R_c чун таносуби Ҷоидаи балансӣ ё Ҷоидаи соф бар арзиши миёнасолони тамоми сармояи инвестицияшуда ($\sum C$) ё ташкилдиҳандаҳои алоҳидаи он (сармояи худӣ, заёмӣ, асосӣ, гардон ва ғ.) муайян карда мешавад:

$$R_c = \frac{P_{\phi}}{\sum C}, \quad \text{ё} \quad R_c = \frac{P_c}{\sum C}.$$

Дар рафти таҳлил бояд динамикаи нишондиҳандаҳои номбаршудаи даромаднокӣ, иҷроиши плани сатҳи онҳо омӯхта шавад ва муқоисакуниҳои байниҳоҷагӣ бо корхонаҳои рақибон ба ҷо оварда шаванд.

Манбаъҳои ахборӣ барои таҳлили нишондиҳандаҳои даромаднокии маҳсулот (кор, хизматҳо) «Ҷисобот оиди Ҷоида ва зарарҳо», регистрҳои ҳисобдорӣ мебошанд.

Амсилаи сатҳи даромаднокии Ҷуруш (гардиш), ки умуман барои корхона ҳисоб карда мешавад чунин намуд дорад:

$$R_{\text{гард}} = \frac{P_{\phi M} = f[Q_{\text{ym}}, Bk_i, Z_i, S_i]}{M\Phi = f[Q_{\text{ym}}, Bk_i, Z_i]}.$$

Бо донишони он, ки Ҷоида ва маблағи Ҷуруш аз ҳисоби кадом омилҳо тағир ёфтаанд, пай дар пай сатҳи базисии ҳар як омилро ба сатҳи воқеии он иваз намуда, метавон таъсири онҳоро ба тағирёбии сатҳи даромаднокӣ муайян намуд.

Дар асоси маълумотҳои ҷадвали 36 даромаднокии Ҷуруш (гардиш)-ро ҳисоб менамоем. Дар соли гузашта вай 14,78% ($4270:28900 \times 100\%$), мувофиқи план дар соли ҳисоботӣ - 15,68% ($4215:26875 \times 100\%$), воқеъан дар соли ҳисоботӣ - 16,92% ($4585:27095 \times 100\%$)-ро ташкил додааст.

Аз ин бармеояд, ки нисбат ба соли гузашта сатҳи даромаднокӣ ба андозаи 2,14% (16,92 – 14,78), нисбат ба план бошад ба андозаи 1,24% (16,92 – 15,68) зиёд шудааст. Афзоиши даромаднокии Ҷуруш баландшавии талабот бар маҳсулот (кор, хизматҳо)-ро ифода менамояд.

Ба сатҳи даромаднокии фурӯш чунин омилҳои тартиби аввал таъсир мерасонанд: тағирёбиҳо дар ҳайати маҳсулоти фурӯхташуда ва тағирёбии даромаднокии намудҳои алоҳидаи маҳсулот.

Даромаднокии намудҳои алоҳидаи маҳсулот аз сатҳи нархҳои миёнаи фурӯш ва аз сатҳи арзиши аслии маҳсулот вобаста мебошад.

Таҳлил бо чунин пайдарпай иҷро карда мешавад.

Сатҳи даромаднокии фурӯш бо план, воқеӣ дар соли ҳисоботӣ, дар соли гузашта муайян карда мешавад. Пас объекти таҳлил муайян карда мешавад: аз сатҳи воқеии даромаднокӣ дар соли ҳисоботӣ сатҳи плани даромаднокӣ барои соли ҳисоботӣ тарҳ карда мешавад.

Ба тағирёбии сатҳи даромаднокии намудҳои фурӯхташудаи маҳсулот (кор, хизматҳо) чунин омилҳо таъсир расонидаанд.

1. Тағирёбии сохтор ва ассортименти маҳсулот. Барои ин бояд муайян карда шавад:

а) даромаднокии фурӯш дар соли гузашта. Бузургии фоида бо баназардошти ҳаҷм, сохтор, нархҳо ва арзиши аслии соли гузашта ҳисоб карда шудааст:

$$R_{\text{зард}}^{\text{соли } z} = \frac{4270}{28900} = 0,1478 \text{ с. ё } 14,78\%.$$

б) даромаднокии фурӯши бо бузургии фоидаи бо баназардошти ҳаҷм ва сохтори соли ҳисоботӣ, вале арзиши асли ва нархҳои соли гузашта ҳисоб кардашуда муайян карда шудааст:

$$R_{\text{зард}}^{Q_1, C_1, S_T, Z_T} = \frac{4215}{26875} = 0,1568 \text{ ё } 15,68\%.$$

Дар натиҷаи тағирёбии сохтор ва ассортименти маҳсулот даромаднокӣ ба андозаи 0,9% (15,68% - 14,78%) баланд гардидааст.

2. Тағирёбии арзиши асли. Барои ин бояд даромаднокӣ бо баназардошти арзиши аслии соли ҳисоботӣ ва соли гузашта, яъне ҳаҷм ва сохтори маҳсулоти фурӯхташудаи соли ҳисоботӣ, арзиши аслии соли ҳисоботӣ, вале нархҳои соли гузашта муайян карда шавад, яъне таъсири тағирёбии нарх (инфлятсия) бояд бартараф карда шавад:

$$R_{\text{зард}_s} = \frac{4585 - (27095 - 26875)}{27095} = 0,1611 \text{ ё } 16,11\%.$$

Дар натиҷаи тағирёбии арзиши асли даромаднокии маҳсулоти фурӯхташуда ба андозаи 0,43% (16,11%-15,68%) зиёд шудааст.

3. Тағирёбии сатҳи миёнаи нархҳои фуруш. Сатҳи даромаднокӣ ҳангоми фоидае муайян карда мешавад, ки бо ҳаҷм, сохтор, арзиши асли ва нархҳои соли ҳисоботӣ ҳисоб карда шудааст:

$$R_{об.} = \frac{4585}{27095} = 0,1692 \text{ ё } 16,92\%.$$

Дар натиҷаи тағирёбии (афзоиши) нархҳо даромаднокӣ ба андозаи 0,81% (16,92%-16,11%) зиёд шудааст.

Таъсири умумии омилҳо 2,14% (+0,9%+0,43%+0,81%) мебошад.

Натиҷаҳои бадастомада аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки плани сатҳи даромаднокӣ дар натиҷаи афзоиши сатҳи миёнаи нархҳо ва вазни қиёсии намудҳои маҳсулоти даромадноктар дар ҳаҷми умумии фуруш барзиёд иҷро шудааст.

Пас бояд таҳлили омилҳои даромаднокӣ барои ҳар як намуди маҳсулот иҷро карда шавад. Таҳлили даромаднокии истеҳсоли намудҳои алоҳидаи маҳсулот дар асоси маълумотҳои калкулятсияи воқеӣ ва ҳисоботӣ ба ҷо оварда мешавад. Сатҳи даромаднокии намудҳои алоҳидаи маҳсулот аз нархҳои миёнаи фуруш ва арзиши аслии воҳиди маҳсулот вобаста мебошад:

$$R_i = \frac{P_i}{M\Phi_i} = \frac{Q(Z_i - S_i)}{Q_i \times S_i} = \frac{Z_i - S_i}{S_i}.$$

Ҳисобкунии таъсири ин омилҳо ба тағирёбии сатҳи даромаднокӣ бо усули гузоришҳои занҷирӣ барои ҳар як намуди маҳсулот ба ҷо оварда мешавад.

Барои таҳлил аз ҷадвали 39 истифода мебарем.

Барои ошкор намудани таъсири миқдории омилҳои нарх ва арзиши асли барои ҳар як намуди маҳсулот бояд даромаднокии планӣ, даромаднокии воқеӣ ва нишондиҳандаи шартии даромаднокӣ ҳангоми нархи ҳисоботӣ ва арзиши аслии планӣ ҳисоб карда шавад:

Ҷадвали 39. Таҳлили таъсири омилҳо ба сатҳи даромаднокӣ

Намуди маҳсулот	Нарх, ҳаз. сомонӣ		Арзиши асли, ҳаз. сомонӣ		Даромаднокӣ, %			Тағирёбии даромаднокӣ		
	план	воқеӣ	план	воқеӣ	план	гузориш	воқеӣ	Умумӣ	Аз он ҷумла аз ҳисоби	
									нарх	арзиши асли
А	1250	1500	1000	1200	25	50	25	-	+25	-25

Б ва Ғ.	775	925	650	775	19,2	42,3	19,4	+0,2	+23,1	-22,9
------------	-----	-----	-----	-----	------	------	------	------	-------	-------

барои маҳсулоти А:

$$R_0^A = \frac{Z_0^A - S_0^A}{S_0^A} = \frac{1250 - 1000}{1000} \times 100\% = 25,0\%;$$

$$R_1^A = \frac{Z_1^A - S_1^A}{S_1^A} = \frac{1500 - 1200}{1200} = 25,0\%;$$

$$R_{\text{шапт}}^A = \frac{Z_1^A - S_0^A}{S_0^A} = \frac{1500 - 1000}{1000} = 50,0\%.$$

барои маҳсулоти Б:

$$R_0^B = \frac{Z_0^B - S_0^B}{S_0^B} = \frac{775 - 650}{650} \times 100\% = 19,2\%;$$

$$R_1^B = \frac{Z_1^B - S_1^B}{S_1^B} = \frac{925 - 775}{775} = 19,4\%;$$

$$R_{\text{шапт}}^B = \frac{Z_1^B - S_0^B}{S_0^B} = \frac{925 - 650}{650} = 42,3\%.$$

Плани сатҳи даромаднокии маҳсулоти Б умуман ба андозаи 0,2% (19,4-19,2) барзиёд иҷро шудааст. Аз ҳисоби баландшавии нарх вай ба андозаи 23,1% (42,3-19,2) зиёд шудааст. Аз сабаби баландшавии арзиши аслии маҳсулот сатҳи даромаднокӣ ба андозаи 22,9% (19,4-42,3) паст шудааст. Ҳамин гуна ҳисобкуниҳо барои ҳар як намуди маҳсулот ба ҷо оварда мешаванд.

Пас бояд сабабҳои тағирёбии сатҳи миёнаи нархҳо ва арзиши аслии воҳиди маҳсулот (омилҳои тартиби дуввум) омӯхта шаванд ва таъсири онҳо ба сатҳи даромаднокӣ муайян карда шавад.

Қариб бо ҳамин тарз таҳлили омилҳои *даромаднокии фаъолияти истеҳсолӣ (нишонидашавии хароҷотҳо)* – R_x иҷро карда мешавад. Амсилаи омилҳои ин нишондиҳанда, ки умуман барои корхона ҳисоб карда шудааст, чунин намуд дорад:

$$R_x = \frac{P_{\Phi M} = f[Q_{ym}, B\kappa_i, Z_i, S_i]}{X_0 = f[Q_{ym}, B\kappa_i, Z_i]}.$$

Сатҳи даромаднокии ғаёолияти истеҳсоли (пӯшонидашавии хароҷотҳо) барои ҳар як намуди маҳсулот аз тағирёбии нархҳои миёнаи фурӯш ва арзиши аслии воҳиди ҳамин намуди маҳсулот вобаста мебошад:

$$R_i = \frac{P_i}{X_i} = \frac{Q(Z_i - S_i)}{Q_i \times S_i} = \frac{Z_i - S_i}{S_i}.$$

Ҳисобкунии таъсири ин омилҳо низ бо усули гузоришҳои занҷирӣ ба ҷо оварда мешавад.

Бо ҳамин тарз низ таҳлили омилҳои даромаднокии сармоя (*активҳо*) ба ҷо оварда мешавад. Маблағи балансии ғоида аз ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташуда (Q), сохтор (Bk_i), арзиши асли (S_i), сатҳи миёнаи нархи маҳсулот (Z_i) ва натиҷаҳои молиявӣ аз дигар намудҳои ғаёолият, ки бо фурӯши маҳсулот алоқаманд нестанд ($M\Phi_{df}$), вобаста мебошад.

Маблағи миёнасолони сармояи асосӣ ва гардони корхона (ΣC) аз ҳаҷми фурӯш ва суръати гардиши сармоя (коэффисиенти гардонӣ – $K_{гард}$), ки чун таносуби маблағи фурӯш бар маблағи миёнасолони сармояи асосӣ ва гардон муайян карда мешавад, вобаста мебошад. Ҳар қадаре, ки гардони сармоя дар корхона тез бошад, миқдори камтари он барои таъмин намудани ҳаҷми фурӯши баплангирифташуда талаб карда мешавад. Ва баръакс, сустшавии суръати гардони сармоя ҷалб намудани воситаҳои иловагиро барои таъмин намудани ҳамон як ҳаҷми истеҳсол ва фурӯши маҳсулот талаб менамояд.

Алоқамандии омилҳои номбаршударо бо сатҳи даромаднокии сармоя метавон бо ин амсила ифода намуд:

$$R_C = \frac{P_{\phi}}{\sum C} = \frac{P_{\phi M} + M\Phi_{df}}{M\Phi : K_{гард}} = \frac{f(Q, Bk_i, Z_i, S_i, M\Phi_{df})}{f(Q, Bk_i, Z_i, K_{гард})}.$$

Бояд инчунин таъсири омилҳои тартиби дуввум, ки аз онҳо тағирёбии нархҳои миёнаи фурӯш, арзиши аслии маҳсулот ва натиҷаҳои ғайрифурӯшӣ вобастаанд, чуқуртар омӯхта шавад ва таъсири онҳо ба сатҳи даромаднокии сармоя муайян карда шавад.

Муқоисакунии намудҳои гуногуни ғоида бо маблағи миёнасолони активҳо имконият медиҳад, ки таъсири омилҳои гуногун муайян карда шавад.

Даромаднокии активҳоро, ки бо ғоидаи соф ҳисоб гардидааст, бо даромаднокии активҳо, ки бо ғоидаи баланс ҳисоб гардидааст, муқоиса намуда, таъсири ҷудокунии андозиро ба даромаднокии муайян намудан мумкин.

Даромаднокии активҳоро, ки бо фоидаи фуруш ҳисоб гардидааст, бо даромаднокии бо фоидаи соли ҳисоботӣ ҳисобгардида муқоиса намуда, таъсири амалиётҳои ба истеҳсол ва фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо) муносибати бевосита надохтаро (пардохт ва воридшавии дивидендҳо, пардохтҳо ва даромадҳои иҷоравӣ ва ғ.) ба даромаднокии муайян намудан мумкин.

Ин нишондиҳанда бузургии фоидаеро тавсиф медиҳад, ки аз воҳиди арзиши активҳо новобаста аз манбаъҳои ҷалбкунии воситаҳо гирифта шудааст.

Даромаднокии сармояи (воситаҳои) худӣ - R_{cx} самаранокии истифодабарии воситаҳои худии инвеститсияшударо баҳо медиҳад ва дар натиҷа имконият медиҳад, ки вай бо гирифтани имконии даромад аз гузоштани ин воситаҳо ба дигар қоғазҳои қиматнок муқоиса карда шавад. Ин нишондиҳанда бузургии фоидаро бар 1 сомонӣ воситаҳои худӣ тавсиф медиҳад. Вай чун таносуби фоидаи соф бар арзиши миёнасолонани воситаҳои худӣ ҳисоб карда мешавад:

$$R_{cx} = \frac{P_c}{M_{cx}} \times 100\%,$$

дар ин ҷо: M_{bx} – манбаъҳои воситаҳои худӣ.

Муқоисакунии нишондиҳандаҳои даромаднокии сармоя (активҳо) бо даромаднокии воситаҳои худӣ, ки бо фоидаи соф ҳисоб гардидаанд, имконият медиҳад, ки ба ҷалбкунии воситаҳо баҳо дода шавад. Агар воситаҳои қарзӣ аз маблағи пардохти фоизҳо барои ин қарзҳо фоидаи зиёдтар оранд, пас фарқияти онҳо барои баландбардории боздеҳии воситаҳои худӣ истифода шуда метавонад. Вале агар даромаднокии тамоми активҳо аз фоизҳои барои сармояи заёмӣ пардохташаванда кам бошад, пас таъсири воситаҳои ҷалбгардидаро манфӣ баҳо бояд дод, чунки ин эҳтимолияти муфлисшавиро ифода менамояд.

Даромаднокии гузоришҳои молиявӣ нишон медиҳад ки корхона аз ҳар 1 сомонии ба қоғазҳои қиматнокӣ корхонаҳои дигар гузошташуда ва аз иштироки саҳмӣ чӣ қадар даромад (дивиденд, фоиз) мегирад.

Даромаднокии гузоришҳои молиявӣ чун таносуби даромадҳо аз қоғазҳои қиматнок ва гузоришҳо (D_{KK}) бар маблағи миёнасолонани гузоришҳои молиявӣ (G_{mol}) муайян карда мешавад:

$$R_{ГМ} = \frac{D_{КК}}{\Gamma_{мол}}$$

Муайянқуни захираҳои баландбардории маблағи фоида ва даромаднокӣ. Марҳилаи муҳими корҳои таҳлилий ин ошкорқуни захираҳои баландбардории фоида ва даромаднокӣ мебошад. Манбаъҳои асосии баландбардории фоида ва даромаднокӣ инҳоянд:

- баландбардории ҳаҷми фурӯш;
- баландшавии нархҳои фурӯш;
- паस्तқунии арзиши аслии маҳсулот;
- баландбардории сифати маҳсулот.

Барои муайян намудани захираи афзоиши фоида аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми фурӯш захираи афзунқуни ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ошкор карда шуда, ба фоидаи воқеии он бар воҳиди маҳсулоти намуди мувофиқ зарб карда мешавад:

$$3 \uparrow P_{Q\phi m} = \sum (3 \uparrow Q\phi m_i \times P_i^1).$$

Барои муайян намудани захираи баландбардории фоида аз ҳисоби паस्तқунии арзиши аслии маҳсулот (кор, хизматҳо) захираи паस्तқунии арзиши аслии ҳар як намуди маҳсулот ба ҳаҷми имқонии фурӯши маҳсулот (бо баназардошти захираҳои афзоиши он) зарб карда мешавад:

$$3 \uparrow P_s = \sum (3 \downarrow S_i (Q\phi m_i^1 + 3 \uparrow Q\phi m_i)).$$

Барои муайян намудани захираи афзунгардонии фоида аз ҳисоби баландбардории сифати маҳсулот тағирёбии вазни қиёсии маҳсулоти ҳар як навъ ба нархи (яклухти) фурӯши навъи мувофиқ зарб карда мешавад. Натиҷаҳо ҳам карда мешаванд. Тағирёбии ҳосилшудаи нархи миёна ба ҳаҷми имқонии фурӯши маҳсулот зарб карда мешавад. Захираҳои ошкоргардидаи афзоиши фоида ҳамбаст карда мешаванд:

$$3 \uparrow P_{сиф} = \sum (\Delta B_{K_i} \times Z_i) : 100 \times (Q\phi m_i^1 + 3 \uparrow Q\phi m_i).$$

Дар хотимаи таҳлили натиҷаҳои молиявӣ бояд чорабиниҳои мушаххаси оиди татбиққуни захираҳои ошкоргардида тартиб дода шаванд.

Татбиққуни захираҳои афзунгардонии фоида бе зиёдуни иқтидори истеҳсолий (бе гузоришҳои иловагӣ) на фақат даромаднокии корро зиёд мекунад, балки инчунин захираи мустаҳкамии молиявӣ (мавзӯи бехатарии) корхонаро низ зиёд менамояд. Захираи мустаҳкамии молиявӣ ($Z_{муст}$) бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$3_{\text{муст.м}} = \frac{Q\Phi M_{\text{имк}} - Q_{\text{бз}}}{Q\Phi M_{\text{имк}}}, \quad Q\Phi M_{\text{имк}} = M\Phi_1 + 3 \uparrow M\Phi,$$

дар ин чо: $Q\Phi M_{\text{имк}}$ – ҳаҷми имконии фурӯш бо баназардошти захираҳои афзоиши он; $Q_{\text{бз}}$ – ҳаҷми фурӯши безарар; $M\Phi_1$ – маблағи фурӯши воқеӣ (ҳаҷми фурӯши воқеӣ).

Ҳаҷми фурӯши безарар – чунин маблағи фурӯш мебошад, ки барои ба ғоидагирӣ оғоз намудани корхона лозим аст. Безарарӣ – ин вазъе мебошад, ки фаъолияти хоҷагидорӣ корхона на ғоида меорад ва на зарар. Безарариро метавон бо миқдори воҳидҳои маҳсулоте ифода намуд, ки бояд фурӯхта шаванд, то хароҷот пушонидани шаванд ва пас аз он ҳар воҳиди иловагии ҳаҷми маҳсулот ба корхона ғоида меорад.

Фарқи байни миқдори воқеии маҳсулоти фурӯхташуда ва ҳаҷми фурӯши безарар – ин мавзеи бехатарӣ (мавзеи ғоида) мебошад ва ҳар чӣ қадаре, ки он калон бошад, вазъияти молиявии корхона мустаҳкамтар аст.

Ҳаҷми фурӯши безарар ва мавзеи бехатарии корхона барои тартиб додани бизнес-планҳо, асосноккунии қарорҳои идоракунӣ, баҳодиҳии фаъолияти корхона нишондиҳандаҳои муҳим мебошанд.

Барои муайян намудани ҳаҷми фурӯши безарар ($Q_{\text{бз}}$) бо ифодаи арзишӣ маблағи хароҷоти доимӣ ба ҳиссаи даромади маржиналӣ дар маблағи фурӯш ($BK_{\text{ДМ}}$) тақсим карда мешавад:

$$Q_{\text{бз}} = \frac{X_{\text{доим}}}{BK_{\text{ДМ}}}, \quad BK_{\text{ДМ}} = M\Phi - X_{\text{тағ}},$$

дар ин чо: $X_{\text{доим}}$ – маблағи хароҷоти доимӣ; $M\Phi$ – маблағи фурӯш; $X_{\text{тағ}}$ – маблағи хароҷоти тағирёбанда.

Барои як намуди маҳсулот ҳаҷми фурӯши безарарро метавон бо ифодаи табиӣ муайян намуд:

$$Q_{\text{бз}} = \frac{X_{\text{доим}}}{Z - v},$$

дар ин чо: Z – нархи воҳиди маҳсулот; v – хароҷоти тағирёбанда барои воҳиди маҳсулот.

Мавзӯи 14. Таҳлили вазъи молиявии корхона

Вазифа, самтҳои асосӣ ва таъминоти ахбории таҳлили вазъи молиявии корхона. Бозор ва рақобат субъектҳои хоҷагидориро ба чунон шароитҳои иқтисодие ҳавола додаанд, ки пеш бурдани сиёсати мутаносибонаи манфиатнокро барои нигоҳдорӣ ва мустаҳкамкунии вазъи молиявӣ, пардохттавонӣ ва устувории молиявӣ талаб менамояд.

Идоракунии касбии молия таҳлили чуқурро талаб менамояд, ки имконият диҳад, то номуайянии вазъ бо ёрии усулҳои муосири ченкунӣ аниқ баҳо дода шавад. Аз ин рӯ аҳамият ва бартарии таҳлили молиявӣ баланд мешавад. Мундариҷаи асосии он омӯзиши комплекси вазъи молиявии корхона ва омилҳои бунёдгардии он бо мақсади баҳодиҳии дараҷаи таваккалҳои молиявӣ ва ояндабинии сатҳи даромаднокии сармоя мебошад.

Вазъи молиявии корхона бо маҷмӯи муайяни нишондиҳандаҳои тавсиф дода мешавад, ки дар баланси буғалтерӣ бо вазъи саннаи муайян инъикос меёбанд. Вазъи молиявӣ дар шакли умумӣ тағиротҳоро дар ҷойгиршавии воситаҳо ва манбаъҳои пушониши онҳо тавсиф медиҳад.

Вазъи молиявӣ натиҷаи таъсири тамоми омилҳои истеҳсолӣ-хоҷагидорӣ мебошад. Дар рафти фаъолияти таъминотӣ, истеҳсолӣ, фурӯши ва молиявӣ раванди беисти гирдгардиши сармоя рӯх дода, сохтори воситаҳо ва манбаъҳои бунёдгардии онҳо, мавҷудият ва талабот ба манбаъҳои молиявӣ тағир меёбад.

Вазъи молиявии корхона бо пардохттавонии корхона, имконияти сари вақт қонеъ намудани талаботҳои пардохтии таъминкунандагон мувофиқи шартномаҳо, баргардонидани кредитҳо, пардохтани музди кори кормандон, маблағҷудокуниҳо ба буҷет зоҳир мегардад.

Вазъи молиявии корхона бо чунин намудҳо зоҳир шуда метавонад: устувор, ноустувор (пешазбӯҳронӣ) ва бӯҳронӣ. Тавоноии корхона барои фаъолияти бомуваффақият, нигоҳ доштани баробарии активҳо ва пасивҳои худ дар муҳити доимо тағирёбандаи дохилӣ ва берунӣ, ҳамеша нигоҳдории пардохттавонӣ ва ҷалбкунандагии инвеститсионӣ бо сатҳи муътадили таваккал аз вазъи молиявии устувори корхона гувоҳӣ медиҳад.

Агар пардохттавонӣ – ин зоҳиршавии берунии вазъи молиявии корхона бошад, пас устувории молиявӣ – ҷиҳати дохилии он буда, мутаносибияти ҷараёнҳои пулӣ ва молӣ, даромадҳо ва хароҷот, воситаҳо ва манбаъҳои бунёдшавии онҳоро ифода менамояд. Барои таъмин намуда-

ни устувории молиявӣ корхона бояд дорои сохтори қайси сармоя бошад, ҳаракати онро чунон ташкил карда тавонад, ки барзиёдии доимии даромадҳоро аз хароҷот бо мақсади пардохттановӣ ва бунёд намудани шароитҳо барои фаъолияти муътадил таъмин намояд.

Мақсади асосии таҳлили вазъи молиявии корхона – ин саривақт ошкор намудан ва барҳам додани камбудихо дар фаъолияти молиявӣ ва дарёфтани захираҳои беҳгардонии вазъи молиявӣ ва пардохттановии корхона мебошад.

Мақсади таҳлили вазъи молиявии корхона вазифаҳои онро муайян мекунад:

- дар асоси омӯзиши алоқамандихо баъни нишондиҳандаҳои гуногуни фаъолияти истеҳсолӣ, тиҷоратӣ ва молиявии корхона баҳо додани иҷроиши плани воридшавии сарватҳои молиявӣ ва истифодабарии онҳо аз диди беҳгардонии вазъи молиявии корхона;
- таҳлил намудани натиҷаҳои молиявии имконӣ, даромаднокии иқтисодӣ бо баназардошти шароитҳои воқеъии фаъолияти хоҷагидорӣ, мавҷудияти сарватҳои худӣ ва заёмӣ ва амсилаҳои тартибдошудаи вазъи молиявӣ ҳангоми тарқиҳои гуногуни истифодаи сарватҳо;
- тартиб додани чораҳои мушаххас барои истифодаи самараноктари сарватҳои молиявӣ ва мустаҳкамгардонии вазъи молиявии корхона.

Барои баҳодиҳии устувории вазъи молиявии корхона системаи нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи тағирёбии чунин ҷиҳатҳо истифода мешавад:

- сохтори сармояи корхона аз ҷиҳати ҷойгиркунӣ ва манбаъҳои бунёдшавӣ;
- самаранокӣ ва шиддатнокии истифодабарии сармояи корхона;
- пардохттановӣ ва кредиттановии корхона;
- захираи устувории молиявии корхона.

Таҳлили вазъи молиявии корхона бо нишондиҳандаҳои нисбӣ асос меёбад, чунки муқоисакунии нишондиҳандаҳои мутлақ дар шароитҳои инфлятсия душвор ва ҳатто ғайриимкон аст. Нишондиҳандаҳои нисбӣ вазъи молиявии корхонаи таҳлилшавандаро метавон муқоиса намуд:

- бо меъёрҳои умумиқабулгардида барои баҳодиҳии дараҷаи таваккал ва ояндабинии имкониятҳои муфлисшавӣ;
- бо ҳамин гуна нишондиҳандаҳои корхонаҳои дигар, ки имконият медиҳад, то ҷиҳатҳои суғур ва зӯри корхона ва имкониятҳои он ошкор карда шаванд;
- бо ҳамин гуна нишондиҳандаҳо дар солҳои пешина барои омӯзиши тамоюлоти беҳгардӣ ё бадшавии вазъии молиявии корхона.

Таҳлили вазъии молиявии корхонаро на фақат роҳбарон ва шӯъбаҳои мувофиқи корхона, балки инчунин муассисони он ва инвесторҳо бо мақсади омӯзиши самаранокии истифодабарии сарватҳо, бонкҳо - барои баҳодиҳии шароитҳои кредитдиҳӣ ва муайянкунии дараҷаи таваккал, таъминчиён – барои саривақт гирифтани пардохтҳо, нозироти андоз – барои иҷроиши плани воридгардӣ воситаҳо ба бучет ба ҷо меоранд. Мувофиқан бо ин таҳлили вазъии молиявӣ ба намудҳои дохилӣ ва берунӣ ҷудо мешавад.

Таҳлили молиявии дохилӣ – ин раванди тадқиқоти механизми бунёдгардӣ, ҷобачокунӣ ва истифодабарии сармоя бо мақсади ҷустуҷӯи захираҳои мустақкамгардонии вазъии молиявӣ, баландбардории даромадноқӣ ва афзунгардонии сармояи худии корхона мебошад. Таҳлили молиявии дохилӣро шӯъбаҳои корхона дар асоси маводҳои ҳисобдорӣ идораӣ ба ҷо меоранд.

Таҳлили молиявии берунӣ бошад раванди тадқиқоти вазъии молиявии корхона бо мақсади ояндабинии дараҷаи таваккали инвестициякунӣ сармоя ва сатҳи даромаднокии он мебошад. Таҳлили молиявии берунӣро инвесторҳо, таъминкунандагони масолеҳ ва сарватҳои молиявӣ, органҳои назораткунанда дар асоси ҳисоботҳои нашршаванда ба ҷо меоранд.

Таҷрибаи таҳлил ҳоло методикаи таҳлили ҳисоботҳои молиявиро тартиб додааст. Чунин намудҳои асосии таҳлили молиявиро ҷудо намудан мумкин:

- *таҳлили уфуқӣ (вақтӣ)* – муқоисакунӣ ҳар як мавқеаи ҳисобот бо давраи пешина;
- *таҳлили амудӣ (сохторӣ)* – муайян намудани сохтори нишондиҳандаҳои молиявӣ;
- *таҳлили трендӣ* – муқоиса намудани ҳар як мавқеаи ҳисобот бо як қатор давраҳои пешина ва муайян намудани тренд, яъне тамоюлоти асосии динамикаи нишондиҳанда,

ки аз таъсироти тасодуфӣ ва хусусиятҳои фардии давраҳои ҷудогона тоза (озод) карда шудааст;

- *таҳлили нишондиҳандаҳои нисбӣ (коэффициентҳои молиявӣ)* – ҳисобкунии муносибатҳои адабии байни шаклҳои гуногуни ҳисобот, муайян намудани алоқамандии нишондиҳандаҳо;
- *таҳлили қиёсӣ*, ки ба намудҳои дохилихоҷағӣ (муқоисакунии нишондиҳандаҳои асосии корхона ва корхонаҳои фаръӣ, ҷузъҳои сохтори корхона) ва байнихоҷағӣ (муқоисакунии нишондиҳандаҳои корхона бо нишондиҳандаҳои рақибон, бо нишондиҳандаҳои миёнасоҳавӣ) ҷудо мешавад;
- *таҳлили омилӣ* – таҳлили таъсири омилҳои алоҳида ба нишондиҳандаи натиҷавӣ.

Манбаъҳои асосии ахбор барои таҳлили вазъи молиявии корхона инҳоанд: «Баланси буғалтерӣ», «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо», «Ҳисобот оиди ҳаракати сармоя», «Ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ», «Замима бар баланси буғалтерӣ» ва дигар шаклҳои ҳисобот, маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ ибтидоӣ ва аналитикӣ, ки моддаҳои ҷудогонаи балансро эзоҳ медиҳанд ва муфассал менамоянд.

Баланси буғалтерӣ – манбаъи асосии ахбор барои таҳлили вазъи молиявии корхона. Манбаъи асосии ахбор барои иҷро намудани таҳлили молиявӣ ин баланси буғалтерӣ мебошад. Баланс шакли ҳисоботии бештар иттилоъдиҳанда барои таҳлил ва баҳодиҳии вазъи молиявӣ мебошад. Баланс вазъи амволи корхона, сармояи худӣ ва ӯҳдадориҳои корхонаро дар саннаи муайян инъикос менамояд.

Дар муқоиса аз баланси дар планкашӣ ва таҳлил истифодашаванда, баланси буғалтерӣ ин системаи нишондиҳандаҳои лаҳзавӣ тавсифдиҳандаи вазъи воситаҳо дар саннаи муайян мебошад.

Баланси буғалтерӣ ин ҷадвале мебошад, ки дар як тарафи он (актив) воситаҳои корхона ва дар тарафи дигар (пассив) – манбаъҳои бунёдгардӣ онҳо нишон дода мешаванд.

Активҳо – он чизе мебошад, ки корхона дорад, ё ба вай қарздоранд; пассивҳо – ин маблағи қарзидориҳои худӣ корхона мебошад. Маблағи активҳо ҳамеша бояд бо маблағи пассивҳо баробар бошад.

Мувофиқи Стандартҳои байналхалқии ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) ду шакли баланс дар назар дошта шудааст: амудӣ ва уфуқӣ. Ҳангоми пур кардани шакли амудии баланси буғалтерӣ аввал - дар боло - активҳо нишон дода мешаванд ва пас - дар поён – пасивҳо. Дар шакли уфуқии баланс активҳо дар тарафи чап ва пасивҳо дар тарафи рост нишон дода мешаванд.

Намудҳои воситаҳои дар баланс аз ҷиҳати арзишиашон инъикос меёбанд. Ахбор дар баланс фақат бо ченаки пулӣ оварда мешавад.

Гуруҳбандӣ ва ҷамъбаस्तкунии ахбор дар баланс бо мақсади назорат ва идораи фаъолияти молиявӣ ба ҷо оварда мешавад. Аз ин бармеояд, ки *баланси буғалтерӣ ин воситаи гуруҳбандии иқтисодӣ ва ифодаи ҷамъбастанаи вазъи воситаҳои намудҳои манбаъҳои бунёдгари онҳо дар лаҳзаи муайяни вақт бо ченаки пулӣ мебошад.*

Натиҷаи умумии баланс валютаи баланс номида мешавад ва андозаи воситаҳои корхонаро тавсиф медиҳад.

Яке аз нишондиҳандаҳои вазъи молиявии корхона ин ликвиднокии воситаҳои, яъне суръати ба пули воқеъӣ табдил ёфтани онҳо мебошад. Аз ин рӯ аломати муҳими тавсифдиҳандаи активҳо ин ликвиднокии мебошад. Активҳо дар баланс бо тартиби зиёдшавии ликвиднокиашон инъикос мегарданд. Активи баланс аз тавсифи активҳои ғайригардон (доимӣ) оғоз ёфта, пас активҳои гардон (ҷорӣ, тағирёбанда) нишон дода мешаванд.

Активҳои ғайригардонро корхона на барои фурӯш мехарад, онҳо барои зуд ба пул мубаддал шудан таъин нашудаанд; онҳо ё дорои мӯҳлати дарози истифодабарӣ ва ё мӯҳлати дарози пӯшонидашавӣ мебошанд, инчунин ба онҳо активҳои мансубанд, ки ба корхона дар муддатҳои дароз даромад меоранд. Активҳои ғайригардони корхона инҳоанд: активҳои ғайримоддӣ, воситаҳои асосӣ, сохтмони нотаом, гузоришҳои даромаднок ва гузоришҳои молиявии дарозмӯҳлат.

Активҳои гардон барои фурӯш ва ё истеъмол нигаронида шудаанд. Онҳо дар баланс бо тартиби зиёдшавии ликвиднокиашон ҷой дода мешаванд. Активҳои гардони корхона инҳоанд: захираҳо, қарзидориҳои дебиторӣ, гузоришҳои молиявии кӯтоҳмӯҳлат ва воситаҳои пулӣ, дигар активҳои гардон.

Пасив барои тавсиф додани ҳайат ва вазъи манбаъҳои бунёдгари воситаҳои ва таъиноти онҳо истифода мешавад.

Ахбор оиди манбаъҳо аз ҷиҳати хислати бандшавӣ (ҷойгиршавӣ) ва мӯҳлатҳои истифодабарӣ гуруҳбандӣ карда мешавад.

Аз ҷиҳати бандшавиашон (соҳибияташон) манбаъҳои воситаҳои намудҳои худӣ ва заёмӣ ҷудо мешаванд. Аз ҷиҳати мӯҳлатҳои истифодабариашон бошад, пассифҳои ба намудҳои дарозмӯҳлат ва кӯтоҳмӯҳлат ҷудо мешаванд.

Ҳайати асосии манбаъҳои воситаҳои (пассифҳои) дар баҳши «Сармоя ва захираҳои» инъикос меёбад. Инҳо манбаъҳои дарозмӯҳлати истифодабарӣ мебошанд. Дар ин ҷо мавқеи аввалро сармояи устайи ишғол менамояд, ки қисми доимитари пассифи баланс мебошад.

Дар қатори манбаъҳои истифодаи дарозмӯҳлат корхонаҳои дарозмӯҳлати худӣ бунёдгардӣ ва истифодабарии кӯтоҳмӯҳлат мебошад: «Қарзидориҳои ба иштирокчиён (акционерҳои) оиди пардохти даромадҳои», «Даромадҳои давраҳои оянда», «Захираи хароҷот ва пардохтҳои дар пеш буда».

Пассифҳои дарозмӯҳлат ба манбаъҳои истифодабарии дарозмӯҳлат мансубанд, вале онҳо воситаҳои заемианд.

Пассифҳои кӯтоҳмӯҳлат оиди кредитҳои кӯтоҳмӯҳлат, заёмҳои ва қарзидориҳои кредиторие, ки дар давоми сол бояд баргардонида шаванд, маълумот медиҳанд.

Ҳамин тариқ, пассифҳои ҳаҷми воситаҳои гирифтаи корхона ва манбаъҳои онҳоро нишон медиҳанд, активҳои бошанд нишон медиҳанд, ки корхонаи воситаҳои гирифташударо ҷӣ тавр истифода бурдааст.

Дар баланс ба ғайр аз воситаҳои дар гирдгардиш истифодашаванда боз ахбор оиди воситаҳои дода мешавад, ки дар давоми сол дар натиҷаи истифодаи носамараноконашон метавонанд аз гардиш бароянд. Инҳо зарарҳои мебошанд. Ахбор оиди зарарҳои бо давраҳои пайдоиши онҳо, яъне зарари солҳои гузашта ва зарари соли ҳисоботи нишон дода мешавад.

Баланс имконият медиҳад, ки самаранокии ҷобачогузори сармоя, кифоягии он барои фаъолияти хоҷагидории ҷорӣ ва оянда баҳо дода шавад, андоза ва сохтори манбаъҳои гирифташуда ва самаранокии ҷалбкунии онҳо баҳо дода шавад.

Дар асоси омӯзиши баланс истифодабарандагонии берунии аҳбори молиявӣ оиди ба мақсад мувофиқ будан ва шароитҳои пешбарии корҳои бо ҳамин субъекти хоҷагидорӣ қарорҳои қабул менамоянд; кредиттавонии субъекти хоҷагидориро чун заёмчи баҳо ме-

диҳанд; таваккали имконии гузоришҳои худ ва ба мақсад мувофиқии аксияҳои харидаашонро баҳо медиҳанд.

Ахбори молиявиро бо ҳаҷми пурра фақат роҳбарияти субъекти хоҷагидорӣ истифода бурда метавонад. Роҳбарияти корхона вазъи молиявиро бо мақсади баландбардории даромаднокии сармоя ва таъмин намудани устувории вазъи корхона таҳлил менамояд. Дар асоси ин ахбор дар соҳаҳои истеҳсолот, фурӯш, молия, инвеститсия, навҷорикуниҳо қарорҳои идоравӣ қабул карда мешаванд.

Экспресс-таҳлили вазъи молиявии корхона. Дар шароитҳои бозор ҳар як субъекти хоҷагидорӣ бо зарурияти омӯзиши ҳаматарафаи боэътимодии молиявии партнерҳо (аз рӯи ҳисоботи нашршаванда) ва инчунин вазъи молиявии худ рӯ ба рӯ мешавад.

Таҳлили вазъи молиявии корхона дар марҳалаи таҳлили ҳисоботҳои молиявӣ аз омӯзиши баланси буғалтерӣ оғоз меёбад, дар ин ҳангом чунин аломатҳои муҳим ошкор карда мешаванд:

- арзиши умумии амволи корхона;
- арзиши воситаҳои ғайригардон ва гардони корхона;
- бузургии воситаҳои худӣ ва замии корхона ва ғ.

Ба ҷо овардани таҳлили уфуқӣ имконият медиҳад, ки бузургиҳои моддаҳои мушаххаси баланс бо ифодаи мутлақ ва нисбӣ дар давраи омӯхташаванда байни ҳам муқоиса карда шаванд ва тағироти онҳо дар ин давра муайян шаванд.

Таҳлили амудӣ сохтори балансро муқаррар менамояд ва динамикаи тағирёбии онро дар давраи таҳлилий ошкор мекунад.

Намудҳои алоҳидаи активҳоро бо намудҳои мувофиқи пасивҳои муқоиса намуда, ликвиднокии баланси корхона муайян карда мешавад.

Ҳамин тариқ, таҳлили ҳисоботи молиявӣ ин худ таҳлили пешини (экспресс-таҳлили) вазъи молиявии корхона буда, имконият медиҳад, ки оиди устувории молиявӣ ва хислати истифодабарии сарватҳои молиявӣ ҳукм ронда шаванд.

Мақсади асосии *экспресс-таҳлил* – ин баҳодиҳии умумии вазъи амволии субъекти хоҷагидорӣ, ҳаҷм ва сохтори воситаҳои ҷалбкардаи он, ликвиднокии ва пардохттавонии вай, ошкоркунии тамоюлоти асосии тағирёбии онҳо мебошад.

Экспресс-таҳлили вазъи молиявии корхона бо як чанд марҳалаҳо ба ҷо оварда мешавад.

Дар марҳалаи якум тафтиши нишондиҳандаҳои ҳисоботи буғалтерӣ бо аломатҳои формалӣ ва сифатӣ (мувофиқати натиҷаҳо,

алоқамандии байниҳамдигарии нишондиҳандаҳои шаклҳои гуногуни ҳисобот) ба ҷо оварда мешавад.

Дар марҳалаи дуввум хислати тағиротҳои дар давраи таҳлилии дар ҳайати воситаҳои корхона ва манбаъҳои онҳо рӯҳ дода муқаррар карда мешавад.

Дар марҳалаи сеvvум ҳисобкунӣ ва баҳодихии динамикаи як қатор нишондиҳандаҳо (коэффисиентҳо)-и тавсифдиҳандаи вазъи молиявии корхона ба ҷо оварда мешавад.

Бояд қайд кард, ки таҳлили пешакии вазъи молиявӣ аз рӯи маълумотҳои ҳисоботҳои нашршаванда ба ҷо оварда мешавад ва он асосан барои истифодабарандагони берунии ахбори молиявӣ (харидорон, кредиторҳо, инвесторҳо, аксионерҳо, таъминкунандагон) нигаронида шудааст.

Таҳлили тағиротҳои ҳайат ва сохтори активҳои баланси корхона. Активи баланс маълумотҳоро оиди ҷобачогузории сармояи дар ихтиёри корхона буда дар бар мегирад, яъне оиди гузоришҳо ба амволи мушаххас ва арзишҳои моддӣ, оиди хароҷоти корхона барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот ва оиди бақияҳои нақди-ятҳои пулии озод хабар медиҳад. Ба ҳар як намуди сармояи ҷойгиршуда як моддаи алоҳидаи баланс рост меояд.

Аломати асосии гурӯҳбандии моддаҳои активи баланс ин дарчаи ликвиднокии онҳо мебошад. Аз рӯи ин аломат тамоми активҳои баланс ба намудҳои ғайригардон (асосӣ, доимӣ) ва гардон (ҷорӣ, кӯтоҳмӯҳлат) ҷудо мешаванд.

Воситаҳои корхона метавонанд дар гардиши дохилӣ ва берун аз корхона (қарзидориҳои дебиторӣ, хариди аксияҳои облигатсияҳои корхонаҳои дигар) истифода шаванд.

Ҷойгиркунии воситаҳои корхона дар фаъолияти молиявӣ ва баландбардории самаранокии он аҳамияти ниҳоят калон дорад. Аз он ки чӣ гуна воситаҳо ба воситаҳои асосӣ ва гардон гузошта шудаанд, чӣ қадари онҳо дар соҳаи истеҳсолот ва дар соҳаи мубодила, дар шакли пулӣ ва моддӣ гузошта шудааст, таносуби онҳо чӣ қадар хуб аст, натиҷаҳои фаъолияти истеҳсолий ва молиявии корхона, ва дар оқибат, вазъи молиявии корхона вобаста мебошад. Аз ин рӯ дар раванди таҳлили активҳои корхона пеш аз ҳама бояд тағироти ҳайат ва сохтори онҳо омӯхта шуда ва ба онҳо баҳо дода шавад (ҷадвали 40).

Маълумотҳои ҷадвал нишон медиҳанд, ки дар давраи ҳисоботи сохтори активҳои корхона қуллан тағир ёфтааст: ҳиссаи сармояи асосӣ ба 1,5 пункти фоизӣ (34,4-32,9) зиёд шудааст, ҳиссаи сармояи гардон бошад, мувофиқан ба 1,5 пункти фоизӣ (65,6-67,1) кам шудааст.

Дар рафти таҳлили минбаъда бояд тағиротҳои активҳои ғайригардон муқаррар карда шаванд.

Пас тағиротҳои ҳар як моддаи активҳои ҷорӣ ба баланс чун қисми нисбатан тағирёбандатарӣ сармоя таҳлил карда мешавад.

Зиёдшавии воситаҳои пулӣ дар ҳисоботи бонк аз мустақкамгардӣ вазъи молиявӣ корхона гувоҳӣ медиҳад. Маблағи онҳо чуноне бояд бошад, ки пушонидани тамоми пардохтҳои аввалиндараҷаро таъмин намояд. Мавҷудияти бақияҳои калони воситаҳои пулӣ дар муддати дарозӣ вақт натиҷаи истифодабарии нодурусти сармояи гардон буда метавонад. Онҳо бояд зуд ба гардиш партофта шаванд, то ки бо роҳи васеъгардонии истеҳсолоти худӣ ва ё гузориш ба аксияҳои қоғазҳои қиматноки корхонаҳои дигар фоида оранд.

Ҷадвали 40. Гурӯҳбандии таҳлилии ва таҳлили моддаҳои активӣ ба баланс

Активи ба- ланс	Дар аввали давра		Дар охири давра		Тамои- лоти мутлақ, ҳаз. со- монӣ	Суръ- ати аф- зоиш, %
	ҳаз. со- монӣ	фоизи ҷамъ баст	ҳаз. со- монӣ	фоизи ҷамъ баст		
Амвол ҳамагӣ	3961	100	11884	100	7923	300
Активҳои ғайригардон	1305	32,9	4088	34,4	2783	313,3
Активҳои гардон	2656	67,1	7796	65,6	5140	293,5
Аз он ҷумла захираҳо	1037	26,2	3132	26,4	2095	302,0
Қарзидорӣ дебиторӣ	1426	36,0	4135	34,8	2709	290,0
Воситаҳои пулӣ	193	4,9	529	4,4	336	274,1

Бояд таъсири тағиротҳои ҳисоботи дебиторҳои ба вазъи молиявӣ корхона таҳлил карда шаванд. Агар корхона фаъолияти худро васеъ гардонад, пас шумораи харидорон зиёд мешавад, ва чун қоида, қарзидорӣ дебиторӣ меафзояд. Аз тарафи дигар, корхона метавонад

боркунии маҳсулотро кам кунад, пас счетҳои дебиторҳо кам мешаванд. Аз ин бармеояд, ки афзоиши қарзидорӣ дебиторӣ на ҳама вақт ба таври манфӣ баҳо дода мешавад. Бояд қарзидорӣ муътадил ва мӯҳлатгузашташуда фарқ карда шаванд. Мавҷудияти қарзидорӣ мӯҳлатгузашта душвориҳои молиявиро ба миён меорад, чунки корхона барои харид кардани захираҳои истеҳсоли, пардохт кардани музди кор ва дигар мақсадҳо норасоии сарватҳои молиявиро ҳис мекунад. Карахтии воситаҳо ба суштшавии гардонии сармоя меорад. Аз ин рӯ ҳар як корхона ба камкунии мӯҳлатҳои пушониши пардохтҳо ҳавасманд мебошад.

Дар рафти таҳлил динамика, сохтор, сабабҳо ва гузашти вақти бунёдшавии қарзидориҳои дебиторӣ омӯхта мешавад, муқаррар карда мешавад, ки оё дар ҳайати қарзидориҳои дебиторӣ маблағҳои барои кашида гирифтани ғайривоқеъӣ, ки мӯҳлати даъво оиди онҳо тамом мешавад, ё ки оиди онҳо ба органҳои судӣ муроҷиат шудааст, ҳастанд ё не. Барои таҳлили қарзидорӣ дебиторӣ ғайр аз баланс инчунин маводҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ ибтидоӣ ва аналитикӣ истифода мешаванд.

Проблемаи нопардохтҳо дар шароитҳои инфлятсия ниҳоят муҳим мебошад. Дар чунин шароитҳо қисми зиёди маблағҳои қарзидориҳои дебиторӣ метавонад гум шавад. Масалан, ҳангоми сатҳи 30%-и солони инфлятсия дар охири сол ҳамагӣ 70%-и он амволеро метавон харид кард, ки дар аввали сол харид кардани он мумкин буд.

Ба вазъи молиявии корхона вазъи захираҳои истеҳсоли таъсири калон мерасонанд. Мавҷудияти ҳаҷми кам, вале серҳаракаттари захираҳо маъноӣ онро дорад, ки маблағи ками сарватҳои молиявии нақд дар захира истодааст. Фуншавии захираҳои калон аз пастшавии фанольнокии корхона дарак медиҳад.

Дар бисёр корхонаҳо вазни қиёсии калонро дар активҳои ҷорӣ корхона маҳсулоти тайёр ишғол менамояд. Ин вазъ хусусан дар вақтҳои охир аз сабаби рақобат, гумкунии бозорҳои фуруш, қобилияти харидорӣ пасти корхонаҳо ва аҳолии, арзиши аслии баланди маҳсулот, номавзунӣ истеҳсол ва боркунӣ ва дигар сабабҳо ба миён меояд.

Зиёдшавии бақияҳои маҳсулоти тайёр дар анборҳои корхона инчунин ба карахтшавии тулонӣ воситаҳои гардон, набудани

нақдияти пулӣ, эҳтиёҷот ба кредитҳо ва пардохти фоизҳои онҳо, афзоиши қарзидориҳои кредитории таъминкунандагон, буҷет, кормандони корхона оиди пардохти меҳнат ва ғ. меорад. Дар замони муосир ин яке аз сабабҳои асосии афтиши истеҳсолот, пастшавии самаранокии он, пардохттавонии пасти корхонаҳо ва муфлисшавии онҳо мебошад.

Барои таҳлили ҳайат, давомноки ва сабабҳои пайдоиши бақияҳои зиёдаазмеъерии маҳсулоти тайёр маълумотҳои ҳисобдорӣ аналитикӣ ва анборӣ, инвентаризатсия ва маълумотҳои фаврии шӯъбаҳои фурӯш ва маркетинг истифода мешаванд. Бо мақсади вазъгардонӣ ва ҷустуҷӯи бозорҳои нави фурӯш зарур аст, ки роҳҳои пастгардонии арзиши маҳсулот, баландбардории сифат ва рақобаттавонии он, табaddулоти сохтори иқтисодии корхона, ташкили рекламаи самаранок ва ғ. омӯхта шаванд.

Таҳлили сохтори пасивҳои баланси корхона. Вазъи молиявии корхона бештар аз он вобаста мебошад, ки вай чӣ гуна воситаҳоро дар ихтиёри худ дорад ва онҳо ба кучо гузошта шудаанд.

Аз ҷиҳати соҳибият сармояи корхона ба намудҳои худӣ ва заёмӣ ҷудо мешавад.

Аз ҷиҳати давомнокии истифодабарӣ сармояи дарозмӯҳлат ва кӯтоҳмӯҳлат фарқ карда мешавад.

Зарурият ба сармояи худӣ аз талаботҳои худмолиякунони корхона бармеояд. Сармояи худӣ асоси мустақилияти корхона мебошад. Вале бояд ба ҳисоб гирифт, ки молиякунони фаъолияти корхона фақат аз ҳисоби воситаҳои худӣ на ҳама вақт барои худӣ корхона муфид аст, бахусус дар он ҳолатҳое, ки истеҳсолот хислати мавсимӣ дорад. Пас дар давраҳои алоҳида дар ҳисобҳои банкии корхона воситаҳои зиёд ғун мешаванд, дар дигар давраҳо бошад, норасоии онҳо ҳис мешавад. Ба ғайр аз ин, бояд ба эътибор гирифт, ки агар нархҳои сарватҳои молиявӣ баланд набошанд ва корхона сатҳи баландтари боздеҳии сармояи гузошташударо нисбат ба пардохти фоизи сарватҳои кредитӣ таъмин карда тавонад, пас воситаҳои замиро ҷалб намуда, корхона метавонад даромаднокии сармояи худро баланд бардорад.

Ҳамзамон агар воситаҳои корхона асосан аз ҳисоби ўҳадориҳои кӯтоҳмӯҳлат бунёд шуда бошанд, пас вазъи молиявии вай ноустувор мешавад, чунки сармояи истифодааш кӯтоҳмӯҳлат доимо дар таҳти назорат бояд бошад ва ба ивазаш пардохти муайянеро талаб менамояд.

Ҳамин тариқ, аз он ки таносуби байни сармоия худӣ ва заёмӣ чӣ қадар хуб аст, вазъи молиявии корхона вобастагии зиёд дорад.

Дар рафти таҳлили пасивҳои корхона пеш аз ҳама бояд тағироти ҳайат ва сохтори онҳо омӯхта шавад ва ба онҳо баҳо дода шавад, ки ин дар мисоли чадвали 41 нишон дода шудааст.

Баҳодиҳии тағиротҳои, ки дар сохтори сармоя ба миён омадаанд аз диди инвесторҳо ва аз диди корхона гуногун буда метавонад. Барои бонкҳо ва дигар инвесторҳо вазъият бозғимодтар мебошад, агар ҳиссаи сармоия худӣ мизоҷ аз 50% зиёд бошад. Ин вазъ таваккали молиявиро истисно менамояд. Корхона бошад, ба ҷалб намудани воситаҳои заёмӣ ҳавасманд аст. Вай воситаҳои замиро бо фоизи сатҳаш аз сатҳи даромаднокии корхона пастрар гирифта, метавонад истеҳсолоташро васеъ гардонад ва даромаднокии сармоия худро баланд бардорад.

Чадвали 41. Гурӯҳбандии таҳлилии ва таҳлили моддаҳои пасиви баланс

Пасиви баланс	Дар аввали сол		Дар охири сол		Тамойлотӣ мутлақ, ҳаз. сомонӣ	Суръати афзоиш, %
	ҳаз. сомонӣ	фоизи ҷамъбастан	ҳаз. сомонӣ	фоизи ҷамъбастан		
Манбаҳои амвол – ҳамагӣ	3961	100	11884	100	7923	300
Сармоия худӣ	1905	48,1	7618	64,1	5713	399,9
Сармоия заёмӣ	2056	51,9	4266	35,9	2210	207,5
Ҷабордорӣҳои дарозмӯҳлат	944	23,8	1994	16,8	1050	211,2
Кредит ва заёмҳои кӯтоҳмӯҳлат	900	22,7	1319	11,1	419	146,5
Қарзидорӣҳои кредиторӣ	212	5,4	953	8,0	741	450,0

Ҳангоми таҳлили дохилии вазъи молиявӣ бояд динамика ва сохтори сармоия худӣ ва заёмӣ омӯхта шаванд, сабабҳои тағирёбии ҷузъҳои алоҳидаи он рӯшан карда шаванд ва ба ин тағиротҳо дар соли ҳисоботӣ баҳо дода шавад.

Чалбкунии воситаҳои заемӣ ба гардиш – зуҳуроти муътадил мебошад. Ин ба беҳгардии муваққатии вазъи молиявии корхона мусоидат менамояд, ба шарте, ки воситаҳо дар муддатҳои тулонӣ дар гардиш қарахт нашаванд ва саривақт ба соҳибонашон баргардонидани шаванд. Дар акси ҳол метавонад қарзидориҳои кредитории мӯҳлатгузашташуда ба миён оянд, ки ин дар оқибат ба пардохтани ҷаримаҳо ва бадшавии вазъи молиявӣ меорад.

Ҳамин тариқ, андозаҳои оқилонаи сармояи заемӣ вазъи молиявии корхонаро беҳ мегардонанд, андозаҳои фавқулодаи барзиёди он бошад вазъи молиявии корхонаро бад мегардонанд. Аз ин рӯ дар рафти таҳлил зарур аст, ки ҳайат, гузашти вақти пайдоиши қарзидориҳои кредитории мавҷудият, зудӣ ва сабабҳои бунёдшавии қарзидориҳои мӯҳлатгузашта ба таъмингарони сарватҳо, кормандони корхона оиди пардохти музди кор, ба буҷет омӯхта шаванд, маблағи ҷаримаҳои супоридашуда барои мӯҳлатгузаронии пардохтҳо муқаррар карда шавад.

Давомнокии миёнаи дар гардиши корхона истифодабарии қарзидориҳои кредитории ($T_{кк}$) ин тавр ҳисоб карда мешавад:

$$T_{кк} = \frac{БМКК \times P}{ГКСК}.$$

дар ин ҷо: БМКК – бақияҳои миёнаи қарзидориҳои кредитории; ГКСК – маблағи гардишҳои кредитӣ бо ҳисобҳои ҳисоббаробаркуниҳо бо кредитории; P – миқдори рӯзҳои давраи таҳлилий.

Ҳангоми таҳлили қарзидориҳои кредитории бояд ба эътибор гирифт, ки вай ҳамзамон манбаъи пушониши қарзидориҳои дебитории мебошад. Агар бузургии қарзидориҳои дебитории аз бузургии қарзидориҳои кредитории зиёд бошад, аз ҳавола додани сармояи худӣ ба қарзидориҳои дебитории дарак медиҳад.

Ҳамин тариқ, таҳлили сохтори пасиви баланс барои баҳодиҳии оқилонагии бунёдшавии манбаъҳои молиякунони фаъолияти корхона ва устувории бозории он зарур мебошад.

Таҳлили ликвиднокии баланс ва пардохтгавонии корхона. Эҳтиёҷот ба таҳлили ликвиднокии баланс дар шароитҳои пурзӯршавии маҳдудиятҳои молиявӣ ва зарурияти баҳодиҳии кредиттавонии корхона ба миён меояд. *Ликвиднокии баланс* чун дараҷаи пушониши ӯҳдадориҳои корхона бо активҳои он, ки мӯҳлати ба шакли пулӣ табилёбии онҳо ба мӯҳлати баргардонидани ӯҳдадориҳо мувофиқ аст, муайян карда мешавад.

Аз ликвиднокии баланс ликвиднокии активҳо ва ликвиднокии корхона бояд фарқ карда шавад.

Ликвиднокии активҳо бузургист, ки аз рӯи вақти ба воситаҳои пулӣ мубаддалгардии активҳо ба бузургии ликвиднокии баланс чаппа мебошад. Ҳар қадаре, ки барои ба шакли пулӣ табдилёбии актив вақти кам зарур бошад, ликвиднокии он баландтар аст.

Ликвиднокии корхона аз мафҳуми ликвиднокии баланс умумитар мебошад. Ликвиднокии баланс гирифтани воситаҳои пардохтиро аз ҳисоби манбаҳои дохили (фуруши активҳо) дар назар дорад, вале корхона метавонад воситаҳои замиро ҷалб намояд, ба шарте, ки вай кредитавон бошад ва сатҳи ҷолибияти инвеститсионӣ ва обрӯш баланд бошад.

Аз дараҷаи ликвиднокии баланс пардохттавонии корхона вобаста мебошад. Ҳамзамон ликвиднокӣ ҳам вазъи ҷорӣ ва ҳам вазъи ояндаи ҳисоббаробаркуниҳоро тавсиф медиҳад.

Ликвиднокии баланс асоси пардохттавонӣ ва ликвиднокии корхона мебошад. Ликвиднокӣ – ин тарзи нигоҳдории пардохттавонӣ аст.

Таҳлили ликвиднокии баланс аз он иборат аст, ки воситаҳои активии аз ҷиҳати дараҷаи ликвиднокиашон гурӯҳбандишуда ва бо тартиби камшавии ликвиднокиашон ҷойдодашуда бо ӯҳдадориҳои пасивии аз ҷиҳати муҳлати пушонияшон гурӯҳбандишуда ва бо тартиби афзоиши муҳлатҳояшон ҷогузоришуда муқоиса карда мешаванд.

Вобаста аз дараҷаи ликвиднокӣ активҳои корхона ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

А₁ – активҳои ликвидноктар – маблағи ҳамаи моддаҳои воситаҳои пулӣ, ки барои иҷроиши ҷорӣ ҳисоббаробаркуниҳо фавран истифода шуда метавонанд. Ба ин гурӯҳ инчунин гузоришҳои молиявии кӯтоҳмуҳлат мансуб мебошанд.

А₂ – активҳои тез ба фурушраванда, ки барои ба пули нақд мубаддал гаштани онҳо вақти муайян лозим аст. Ба ин гурӯҳ қарзидориҳои дебиторие, ки пардохташон дар давоми муҳлати 12 моҳи пас аз саннаи ҳисоботӣ дар назар дошта шудааст ва дигар активҳои гардон мансуб мебошанд.

А₃ – активҳои суст ба фурушраванда – захираҳо, қарзидориҳои дебиторӣ, ки пардохташон пас аз 12 моҳи баъди аз саннаи ҳисоботӣ дар назар дошта шудааст, андоз аз арзиши иловашудаи чизҳои қиматноки харидашуда. Зимнан, моддаи «Ҳароҷоти давраҳои оянда» ба ин гурӯҳ дохил намешавад.

А₄ – активҳои душворфурухташаванда – активҳое, ки барои истифодабарӣ дар фаъолияти хоҷагидорӣ дар муддати тулонитари вақт таъин гардидаанд. Ба ин гурӯҳ моддаҳои бахши «Активҳои

ғайригардон» мансубанд.

Се гурӯҳи аввалии активҳо дар давоми давраи хоҷагидорӣ чорӣ метавонанд доимо табдил ёбанд ва ба активҳои ҷорӣ корхона мансубанд. Активҳои ҷорӣ аз амволи боқимондаи корхона ликвидноктар мебошанд.

Пассивҳои баланс аз ҷиҳати дараҷаи мӯҳлати пардохташон гурӯҳбандӣ мешаванд:

Π_1 – ӯҳдадориҳои таъҷилий (каммӯҳлаттар) – қарзидориҳои кредиторӣ, дигар ӯҳдадориҳои кӯтоҳмӯҳлат, инчунин қарзҳои дар мӯҳлаташон пӯшониданашуда (аз рӯи маълумотҳои Замима бар баланси буғалтерӣ).

Π_2 – пассивҳои кӯтоҳмӯҳлат – кредитҳои заемии кӯтоҳмӯҳлат ва дигар заёмҳои, ки дар муддати 12 моҳи пас аз саннаи ҳисоботи бояд пӯшонида шаванд.

Π_3 – пассивҳои дарозмӯҳлат – кредитҳои заемии дарозмӯҳлат ва дигар пассивҳои дарозмӯҳлат – моддаҳои баҳши «Ҷӯҳдадориҳои дарозмӯҳлат».

Π_4 – пассивҳои доимӣ – моддаҳои баҳши «Сармоя ва захираҳо» ва моддаҳои ҷудогонаи «Даромадҳои давраҳои оянда» ва «Захираҳои хароҷоти дар пеш буда». Барои нигоҳдории баланси актив ва пассив ҷамъбасти ин гурӯҳ бояд бо маблағи моддаҳои «Хароҷоти давраҳои оянда» кам карда шавад.

Барои муайян намудани ликвиднокии баланс бояд ҷамъбастиҳои ин гурӯҳҳои номбаршудаи актив ва пассив муқоиса карда шаванд. Баланс он гоҳ мутлақо ликвиднок ҳисобида мешавад, ки агар чунин таносуб ҷой дошта бошад:

$$A_1 \geq \Pi_1, \quad A_2 \geq \Pi_2, \quad A_3 \geq \Pi_3, \quad A_4 \leq \Pi_4.$$

Иҷроиши се нобаробарии аввалӣ (яъне активҳои гардон аз ӯҳдадориҳои берунии корхона зиёд бошанд) зарурати иҷроиши нобаробарии чорумро ба миён меорад, аз ин рӯ муқоиса кардани ҷамъбастиҳои се гурӯҳҳои аввалии актив ва пассив муҳим мебошад. Нобаробарии чорум хислати «баланскунандагӣ» дорад ва ҳамзамон маънои иқтисодии чуқурро дорост: иҷроиши он аз риоя намудани шароитҳои камтарини устувории молиявӣ – дар корхона мавҷуд будани воситаҳои гардони худӣ – дарак медиҳад.

Дар ҳолате, ки агар як ва ё якчанд нобаробарӣ дорои аломати муқобил ба аломати дар тариқаи беҳтарин муқараргардида бошанд, ликвиднокии баланс бо сатҳи каму беш аз ликвиднокии мутлақ фарқ мекунад. Дар ин ҳолат норасоии воситаҳо барои як гурӯҳи активҳо аз ҳисоби барзиёдати гурӯҳи дигар пӯшонида мешавад, гарчанде ҷуб-

ронкунӣ дар ин ҳолат фақат бо бузургии арзишӣ ҷой дорад, чунки дар вазъи пардохтии воқеъӣ активҳои ликвиднокиашон камтар активҳои ликвиднокиашон зиёдтарро иваз карда наметавонанд.

Муқоиса намудани активҳои ликвидноктар (A_1) ва активҳои зудфурӯхташаванда (A_2) бо пассивҳои таъҷили (P_1) ва пассивҳои кӯтоҳмӯҳлат (P_2) имконият медиҳад, ки ликвиднокии ҷорӣ баҳо дода шавад. Муқоисакунӣ активҳои суэфурӯхташаванда бо пассивҳои дарозмӯҳлат ва миёнамӯҳлат ликвиднокии ояндаро инъикос менамояд.

Ликвиднокии ҷорӣ ($L_ч$) аз пардохттавонӣ (ё пардохтнотавонӣ) корхона дар муддати ба лаҳзаи таҳлили наздик дарак медиҳад:

$$L_ч = (A_1 + A_2) - (P_1 + P_2).$$

Ликвиднокии оянда (перспективӣ) – ояндабинӣ пардохттавониро дар асоси муқоисакунӣ воридшавиҳо ва пардохтҳои дар пеш буда ифода менамояд:

$$L_о = A_3 - P_3.$$

Ин тарзи таҳлили ликвиднокии баланс тақрибӣ мебошад, аз он сабаб, ки мувофиқати дараҷаи ўҳдадориҳо дар пассив тақрибӣ гирифта шудааст, чунки ахбори барои таҳлили берунӣ дар асоси ҳисоботи буғалтерӣ истифодашаванда маҳдуд аст.

Таҳлили пардохттавонӣ бо ёрии коэффисиентҳои молиявӣ муфассалтар мебошад.

1. *Коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ* ($K_{лч}$) нишон медиҳад, ки оё воситаҳои корхона кифоянд, ки тавонанд барои пушонидани ўҳдадориҳои кӯтоҳмӯҳлати худ дар муддати давраи ҳисоботӣ (сол) истифода шаванд. Ин нишондиҳандаи асосии пардохттавонии корхона мебошад:

$$K_{лч} = \frac{A_1 + A_2 + A_3}{P_1 + P_2}.$$

Дар амалияи ҷаҳонӣ қабул гардидааст, ки қимати ин коэффисиент бояд дар фосилаи аз 1 то 2 ҷойгир бошад. Табиист, ки ўҳдадориҳои мавҷуданд, ки барои онҳо қимати ин нишондиҳанда калон буда метавонад, вале агар коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ аз 2 калон бошад, пас, чун қоида, ин аз истифодабарии ноқилонаи воситаҳои корхона гувоҳӣ медиҳад. Қимати коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ аз 1 паст аз пардохтнотавонии корхона дарак медиҳад.

Бояд қайд кард, ки ноустувории иқтисодиёт бамеъёрдарории ин нишондиҳандаро ғайриимкон мегардонад. Дар чунин ҳолатҳои хоҷагидорӣ нишондиҳандаи ликвиднокии ҷорӣ бояд барои ҳар як корхонаи мушаххас аз рӯи маълумоти ҳисобдорӣ баҳо дода шавад. Агар таносуби активҳои ҷорӣ ва ўҳдадориҳои кўтоҳмўҳлат аз 1:1 паст бошад, пас хулоса баровардан мумкин, ки таваккали молиявӣ баланд аст, чунки корхона қодир нест, ки ҳисобҳои худро сари вақт пардохт кунад. Ҳаминро ба назар гирифта, ки активҳо дорои дараҷаи гуногуни ликвиднокӣ мебошанд, фарз кардан мумкин аст, ки на ҳамаи активҳо метавонанд бо тартиби таъҷили фурўхта шаванд, ва дар натиҷа, ҳавфи устувории молиявии корхона пайдо мешавад. Агар қимати коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ аз 1 калон бошад, пас метавон хулоса баровард, ки корхона дорои чанде сарватҳои озод мебошад (ҳар қадаре, ки ин коэффисиент баланд бошад, ҳаҷми ин воситаҳо зиёд аст).

Дар назарияи молия гўфтае ҳаст, ки ҳар қадаре, ки гардонии воситаҳои гардон зиёд бошад, сатҳи меъёрии коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ паст аст. Вале на ҳама тезкунии гардонии воситаҳои гардони моддӣ имконият медиҳад, ки сатҳи пасти коэффисиенти ликвиднокии ҷориро муътадил ҳисобид, балки фақат ҳамоне, ки бо пастикунии масолеҳфарогирӣ алоқаманд аст. Ин гуфта чунин шарҳ дода мешавад: ҳар қадаре, ки талаботи зарурӣ ба сарватҳои моддӣ кам аст, қисми ками воситаҳо барои харидани масолеҳ истифода мешавад ва қисми зиёди воситаҳо барои пўшонидани қарзидориҳои корхона боқӣ мемонад. Ҳамин тариқ, корхона метавонад пардохттанон ҳисобида шавад, ба шарте, ки ҷамъи активҳои гардони вай ба ҷамъи ўҳдадориҳои кўтоҳмўҳлаташ баробар бошад.

2. *Коэффисиенти ликвиднокии зуд ($K_{лз}$)* нишон медиҳад, ки воситаҳои ликвиднок қарзидориҳои кўтоҳмўҳлати онро чӣ қадар мепўшонанд:

$$K_{лз} = \frac{A_1 + A_2}{П_1 + П_2}.$$

Ба активҳои ликвиднок ҳамаи активҳои корхона мансубанд, ба ғайр аз захираҳои молия-моддӣ. Азбаски барои пўшонидани ўҳдадориҳо бо маҳсулоти тайёр ва захираи ашёи хом фурўши пешакии онҳо лозим аст, ин коэффисиент нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи қарзидорӣ кредиторӣ метавонад аз ҳисоби активҳои ликвидноктар пўшонида шавад, яъне чӣ миқдори ўҳдадориҳои

кӯтоҳмӯҳлати корхона метавонад фавран аз ҳисоби воситаҳои дар сӯроҳи гуногун ва қоғазҳои қиматноки кӯтоҳмӯҳлат буда, инчунин аз ҳисоби воридшавиҳои маблағҳо ба сӯроҳи пушонидани шавад. Қимати муътадили қабулгардидаи ин коэффисиент аз 0,7-0,8 то 1,5 мебошад, вале бояд ба эътибор гирифт, ки эътимоднокии ҳулосаҳо аз натиҷаи ҳисобкуниҳои ин коэффисиент ва динамикаи он аз «сифати» қарзидории дебиторӣ вобаста аст, ки онро танҳо бо истифодаи маълумотҳои ҳисобдорӣ дохили ошкор намудан мумкин.

3. *Коэффисиенти ликвиднокии мутлақ ($K_{\text{лм}}$)* нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи қарзидории кредиторӣ корхона метавонад фавран пушонидани шавад:

$$K_{\text{лм}} = \frac{A_1}{P_1 + P_2}.$$

4. *Нишондиҳандаи умумии ликвиднокии баланс*, ки барои истифода дар баҳодиҳии комплекси ликвиднокии баланс тавсия дода мешавад, таносуби маблағи тамоми воситаҳои ликвиднокии корхонаро бар маблағи тамоми ӯҳдадорӣҳои пардохтӣ (кӯтоҳмӯҳлат, миёнамӯҳлат, дарозмӯҳлат) нишон медиҳад (ба шарте, ки гурӯҳҳои гуногуни воситаҳои ликвиднок ва ӯҳдадорӣҳои пардохтӣ бо коэффисиентҳои вазнии муайяни баҳисобгирандаи қиматнокии онҳо аз диди мӯҳлатҳои воридшавии воситаҳо ва пушонидани ӯҳдадорӣҳо ба маблағҳои нишондодашуда дохил шаванд).

Нишондиҳандаи умумии ликвиднокии баланс ($K_{\text{лу}}$) бо чунин формула муайян карда мешавад:

$$K_{\text{лу}} = \frac{A_1 + 0,5A_2 + 0,3A_3}{P_1 + 0,5P_2 + 0,3P_3}.$$

Қимати ин нишондиҳанда бояд баробари 1 ё аз 1 калон бошад. Бо ёрии вай баҳодиҳии тағиротҳои вазии молиявӣ дар корхона аз диди ликвиднокӣ ба ҳолати оварда мешавад. Ин нишондиҳанда инчунин барои интиҳоб намудани партнери эътимодноктар аз маҷмӯи имконии партнерҳо дар асоси таҳлили ҳисоботҳои онҳо истифода мешавад.

5. *Нишондиҳандаи ликвиднокӣ ҳангоми сафарбаркунии (мобилизатсияи) воситаҳо ($K_{\text{лс}}$)* дараҷаи вобастагии пардохттавонии корхонаро аз захираҳои моддӣ-истеҳсолӣ аз диди зарурияти сафарбаркунии воситаҳои пулӣ барои пушонидани ӯҳдадорӣҳои кӯтоҳмӯҳлати худ тавсиф медиҳад:

$$K_{лс} = \frac{A_3}{\Pi_1 + \Pi_2}.$$

Қимати муътадили ин нишондиҳанда аз 0,5 то 1 мебошад. За-
рурияти ҳисобкунии ин нишондиҳанда аз гуногунияи ликвиднокии
чузъҳои алоҳидаи сармояи корхона бармеояд. Агар воситаҳои пулӣ
тавонанд, ки чун манбаи бевоситаи пардохти ўҳдадориҳои ҷорӣ
истифода шаванд, пас захираҳо ва хароҷот метавонанд барои ин
мақсад фақат пас аз фуруши худ истифода шаванд, ки ин на фақат
мавҷудияти харидор, балки мавҷуд будани воситаҳои пулии хари-
дорро низ талаб менамояд. Ин коэффисиент вобаста аз масо-
леҳфарогирии истеҳсолот метавонад тамоилоти зиёд дошта бошад
ва барои ҳар як корхона фардӣ аст. Хуб аст, ки динамикаи ин коэф-
фисиент тамоилоти калон надошта бошад.

Дар рафти таҳлили ликвиднокии баланс ҳар яке аз коэффиси-
ентҳои муоинашуда барои аввал ва охири давраи ҳисоботӣ чен кар-
да мешавад. Агар қимати воқеии коэффисиент ба маҳдудияти
муътадил мувофиқат накунад, пас вайро метавон дар динамика (зи-
ёдшавӣ ё камшавӣ қимати вай) баҳо дод.

Нишондиҳандаҳои гуногуни ликвидноки ба манфиатҳои истифо-
дабарандагони гуногуни ахбори таҳлилӣ ҷавобгӯ мебошанд. Масалан,
барои таъминкунандагони ашёи хом ва масолеҳ коэффисиенти лик-
виднокии мутлақ муҳим мебошад. Бонки тижоратӣ ҳангоми қабули
қарор оиди додани кредит диққати худро ба коэффисиенти ликвидно-
кии зуд равона мекунад. Харидорон ва дорандагони аксияҳои корхона
бештар ба коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ рағбат доранд, чунки бо
вай пардохттавонии корхонаро баҳо медиҳанд.

Барои хулосаҳои дуруст баровардан оиди динамика ва сатҳи пар-
дохттавонии корхона бояд чунин омилҳо ба ҳисоб гирифта шаванд:

- *Ҳислати фаъолияти корхона.* Масалан, дар корхонаҳои сано-
атӣ ва сохтмонӣ вазни қиёсии захираҳо (запасҳо) зиёд ва вазни
қиёсии воситаҳои пулӣ кам мебошад; дар корхонаҳои савдои
чакана ҳиссаи воситаҳои пулӣ зиёд аст, гарчанде андозаҳои
молҳо барои азнавфурушӣ зиёд ҳам бошанд.
- *Шароитҳои ҳисоббарбаркуниҳо бо дебиторҳо.* Воридша-
вии қарзидории дебиторӣ дар фосилаҳои кӯтоҳи вақт пас аз
хариди молҳо (кор, хизматҳо) ба он меорад, ки ҳиссаи қар-
зидориҳои харидорон дар ҳайати активҳои гардон кам ме-
шавад ва баръакс.

- *Вазъи захираҳо.* Дар корхона барзиёдатӣ ва ё норасоии захираҳо нисбат ба бузургии барои фаъолияти беисти корхона лозимӣ вучуд доша метавонад.
- *Вазъи қарзидориҳои дебиторӣ.* Будан ва ё набудани қарзҳои мӯҳлатгузашта ва беумед дар ҳайати қарзидориҳои дебиторӣ.

Баҳодиҳии кредиттавонии корхона. Кредиттавонӣ – ин имконияти доштаи корхона барои саривақт баргардонидани кредитҳо мебошад. Бояд ба ҳисоб гирифт, ки кредиттавонӣ – ин на фақат мавҷуд будани имконияти баргардонидани кредит, балки инчунин мавҷуд будани имконияти додани фоизи он низ мебошад.

Барои баҳодиҳии кредиттавонии корхона усулҳои гуногун истифода мешаванд.

Коэффисиентҳои асосии баҳодиҳандаи кредиттавонии корхона инҳоянд:

1. *Таносуби ҳаҷми фурӯш бар активҳои ҷорӣ соф:*

$$K_1 = \frac{M\Phi}{A_{\text{с}}},$$

дар ин ҷо: $A_{\text{с}}$ – активҳои ҷорӣ соф; $M\Phi$ – маблағи фурӯш.

Активҳои ҷорӣ соф – ин активҳои гардони корхона бо тарҳи қарзҳои кӯтоҳмӯҳлат мебошанд. Коэффисиенти K_1 самаранокии истифодабарии активҳои гардонро нишон медиҳад. Сатҳи баланди ин нишондиҳанда кредиттавонии корхонаро баҳои хуб медиҳад. Вале дар ҳолатҳои, ки вай ниҳоят баланд бошад, ё ниҳоят тез зиёд мешавад, метавон хулоса кард, ки фаъолияти корхона бо ҳаҷмҳои пеш бурда мешавад, ки ба арзиши активҳои гардон мувофиқат намекунад. Чунин вазъ эҳтимолияти сустшавии гардонии қарзидориҳо баланд мекунад ва ё метавонад афтиши фурӯш ва дар оқибат душворгардии ҳисоббаробаркуниҳои корхонаро бо кредиторҳо ба миён орад.

Пастшавии гардонии қарзидориҳои дебиторӣ метавонад бо сабаби омода набудани дебиторҳо ба пардохти ҳаҷмҳои афзояндаи молҳои ба онҳо равокардашуда ба миён ояд; инчунин метавонад қарзидориҳои дебиторӣ мӯҳлатгузашта пайдо шавад.

Афтиши ҳаҷми фурӯш натиҷаи норасоии активҳои гардони моддӣ барои давом додани фаъолияти беист бо ҳаҷмҳои пешина мебошад.

2. *Таносуби ҳаҷми фурӯш бар сармояи худӣ:*

$$K_2 = \frac{M\Phi}{CX},$$

дар ин ҷо: CX – маблағи сармояи худӣ.

Ин нишондиҳанда гардонии манбаъҳои худии воситаҳоро тавсиф медиҳад. Вале бояд бузургии сармояи худӣ воқеъона баҳо дода шавад. Дар активи баланс ба манбаъҳои худии пушонии активҳои ғайримоддӣ ва захираҳо мувофиқат мекунад. Ҳангоми баҳодиҳии арзиши сармояи худӣ тавсия мешавад, ки бузургии вай ба маблағи активҳои ғайримоддӣ, ки амалан арзише надоранд (масалан, ҳангоми барҳамдиҳӣ ва ё азнавташкилкунӣ ноилоҷонаи корхона), кам бояд карда шавад. Ба ғайр аз ин, захираҳоро мувофиқи фарқиати нархе, ки онҳо дар баланс нишон дода мешаванд ва он нархе, ки онҳо бо вай метавонанд фурухта ё хориҷ карда шаванд, кам бояд намуд.

Сармояи худии бо баназардошти вазъи воқеъии чузӯҳои номбаршудаи активҳои ғайригардон ва гардон таҳриршуда арзиши амволи корхонаро, ки бо манбаъҳои худии пушонии таъмин аст, аниқтар ифода менамояд. Маблағи фуруше, ки ба ин арзиш гузаронида шудааст гардонии манбаъҳои худиро аниқтар нишон медиҳад, чунки на активҳои моддӣ, на барзиёдатии арзиши балансии захираҳо аз арзиши воқеъии онҳо омилҳои нестанд, ки ба зиёдшавии ҳаҷми фуруш мусоидат кунанд.

3. *Таносуби қарзидорӣ кӯтоҳмӯҳлат бар сармояи худӣ:*

$$K_3 = \frac{K_{\kappa}}{CX},$$

дар ин ҷо: K_{κ} – қарзидорӣ кӯтоҳмӯҳлат.

Ин коэффициент ҳиссаи қарзидорӣ кӯтоҳмӯҳлатро дар сармояи худии корхона нишон медиҳад. Агар қарзидорӣ кӯтоҳмӯҳлат аз сармояи худӣ якчанд маротиба кам бошад, пас метавон бо тамоми кредиторҳо пурра ҳисобӣ намуд. Дар амалия кредиторҳои аввалнавбате вучуд доранд, ки қарзҳои онҳо бояд пеш аз даъво намудани кредиторҳои боқимонда баргардонида шаванд. Аз ин рӯ дурсттар ин аст, ки қарзидорӣ кӯтоҳмӯҳлати аввалнавбат бо бузургии сармоя ва захираҳо муқоиса карда шавад.

4. *Таносуби қарзидорӣ дебиторӣ бар маблағи фуруш:*

$$K_4 = \frac{KD}{M\Phi},$$

дар ин ҷо: KD – қарзидорӣ дебиторӣ.

Ин нишондиҳанда оиди бузургии давраи миёнаи вақти барои аз харидорон гирифтани маблағ сарфшаванда тасаввурот медиҳад.

Масалан, таносуби 1:4 мӯҳлати пӯшониши семоҳаи қарзидории дебиториро ифода менамояд. Ин кам аст ё зиёд, аз соҳаи фаъолият, вазъи ҳисоббаробаркуниҳо бо кредиторҳо, давомнокии даври истеҳсоли ва ғ. вобаста аст. Тезкунии гардонии қарзидории дебиторӣ, яъне паст намудани нишондиҳандаи K_4 –ро метавон чун аломати баландшавии кредиттавонии корхона тавсиф дод, чунки дар ин ҳолат қарзҳои харидорон зудтар ба пул мубаддал мегарданд.

5. Таносуби активҳои ликвиднок бар қарзидории кӯтоҳмӯҳлати корхона:

$$K_5 = \frac{A_l}{D_k},$$

дар ин ҷо: A_l – активҳои ликвиднок.

Чӣ тавре, ки маълум аст, активҳои ликвиднок гуфта активҳои гардонро бо тарҳи захираҳо ва дигар ҷузъҳои меноманд, ки фавран ба пул табдил додани онҳо мумкин нест. Агар дар ҳайати активҳои гардон қарзидории дебиторӣ сернуфуз бошад, барои баҳодихии кредиттавонии корхона муҳим он аст, ки оё захира барои ҳолати қарзидории дебиторӣ беумед мавҷуд ҳаст ё не.

Ҳолати хубтарини баландбардории кредиттавонӣ ин афзоиши ҳаҷми фуруш ҳангоми ҳамзамон пастшавии активҳои ҷорӣ соф, сармоия худӣ ва қарзидории дебиторӣ мебошад.

Устувории молиявӣ гуфта, чунон вазъи корхона фаҳмида мешавад, ки ҳангоми он пардохттавонӣ дар вақт доимӣ мебошад ва таносуби сармоия худӣ ва заёмӣ ин пардохттавониро таъмин менамояд.

Дар амалия зиёдшавии ҳаҷми фуруш ба афзоиши активҳои гардон (ҳам захираҳо ва ҳам қарзидории дебиторӣ) меоварад; қарзҳои корхона ҳам, бахусус қарзҳои кредиторӣ зиёд мешаванд, агар ҳайати кредиторон ва шароитҳои шартномавии ҳисоббаробаркуниҳо бо онҳо тағир наёбад. Ин маъно дорад, ки баландшавии воқеии кредиттавонӣ бо се нишондиҳандаи номбаршуда ба даст омадааст, агар ҳаҷми фуруш аз ҳаҷми захираҳо ва қарзидории дебиторӣ бештар афзуда бошад ва қарзидории кредиторӣ аз қарзидории дебиторӣ тезтар афзояд.

Яке аз аломатҳои муҳими вазъи молиявӣ – ин устувории фаъолият аз диди ояндаи дарозмӯҳлат мебошад. Вай бо сохтори баланси корхона, дараҷаи вобастагии корхона аз кредиторҳо ва инвесторҳо, бо шароитҳои ҷалбкунӣ ва хизматрасонии манбаҳои берунӣ воситаҳо вобастагӣ дорад.

Баҳодиҳии устувории молиявии корхона. Мафҳуми «устувории молиявӣ» нисбат ба мафҳумҳои «пардохттавонӣ» ва «кредиттавонӣ» васеътар аст, чунки вай баҳодиҳии ҷиҳатҳои гуногуни ғайолияти корхонаро дар бар мегирад.

Барои баҳодиҳии устувории молиявӣ системаи коэффисиентҳо истифода мешавад. Онҳоро мухтасар мебинем.

1. *Коэффисиенти мустақилият (новобастагӣ) ва ё муттаҳидкунии (консентратсия) сармояи худӣ* – $K_{\text{мус}}$:

$$K_{\text{мус}} = \frac{CX}{BB},$$

дар ин ҷо: CX – сармояи худӣ; BB – валютаи баланс.

Ин нишондиҳанда ҳиссаи соҳибони корхонаро дар маблағи умумии воситаҳои ба ғайолият авангардида тавсиф медиҳад. Ҳисоб карда мешавад, ки ҳар қадаре, ки қимати ин коэффисиент баланд бошад, корхона аз ҷиҳати молиявӣ устувортар ва аз кредиторҳои берунӣ новобастатар аст.

Дар амалияи ҷаҳонӣ қимати муътадили коэффисиенти мустақилият чун 0,5 қабул гардидааст. Ин маъно дорад, ки то ба даст овардани ин ҳудуд истифода бурдани сармояи заёмӣ мумкин аст. Маҳдудияти $K_{\text{мус}} > 0,5$ маъно дорад, ки тамоми ўҳдадорҳои корхона бо воситаҳои худии он пушонидани мешаванд. Иҷрошавии ин маҳдудият на фақат барои корхона, балки инчунин барои кредиторҳои вай низ муҳим мебошад. Вале муқаррар намудани нуқтаи критикӣ дар сатҳи 50% ниҳоят шартӣ мебошад ва натиҷаи чунин муҳокимарониҳо аст: агар дар лаҳзаи муайян бонкҳову кредиторҳо талаб кунанд, ки ҳамаи қарзҳо баргардонида шаванд, пас корхона метавонад, ки нисфи амволи аз ҳисоби манбаъҳои худӣ бунёдгардидаашро фурӯхта, онҳоро баргардонад, гарчанде, ки нисфи дигари амвол бо сабабҳои ноликвид бошад.

Афзоиши коэффисиенти мустақилият аз зиёдшавии новобастагии корхона, пастшавии таваккали душвории молиявӣ дар оянда огаҳӣ медиҳад. Ба корхонае, ки дар он ҳиссаи сармояи худӣ калонтар аст кредиторон воситаҳои худро меҳоянд бештар гузоранд, чунки барои ин гуна корхона эҳтимолияти аз ҳисоби воситаҳои худӣ пушонидани қарзҳои худ калонтар аст.

Нишондиҳандаи дигари пурракунандани коэффисиенти мустақилият ин *коэффисиенти консентратсияи сармояи заёмӣ* – $K_{\text{кз}}$ мебошад:

$$K_{\text{кз}} = \frac{CЗ}{BB},$$

дар ин ҷо: $CЗ$ – сармояи заёмӣ.

Ин ду коэффисиент дар ҷамъ баробари як бояд бошанд:
 $K_{\text{мус}} + K_{\text{кз}} = 1$.

2. Коэффисиенти таносуби сармоияи заёмӣ ва худӣ – $K_{з/х}$:

$$K_{з/х} = \frac{CЗ}{СХ},$$

Ин коэффисиент дар адабиётҳои иқтисодӣ бештар *фишанги молиявӣ* ё *леверичи молиявӣ* номида мешавад.

Вай бузургии воситаҳои заёмии ба ҳар 1 сомонӣ воситаҳои худии ба активҳои корхона гузошташуда ростояндаро нишон медиҳад.

Алоқамандии коэффисиенти мустақилият ва коэффисиенти таносуби сармоияи заёмӣ ва худӣ (фишанги молиявӣ) бо чунин формула ифода карда мешавад:

$$K_{з/х} = \frac{1}{K_{\text{мус}}} - 1,$$

Аз ин бармеояд, ки маҳдудияти муътадил барои коэффисиенти таносуби воситаҳои заёмӣ ва худӣ $K_{з/х} < 1$ аст.

3. Коэффисиенти таъминнокии активҳои гардон бо воситаҳои худии молиякунонӣ – $K_{\text{тавх}}$:

$$K_{\text{тавх}} = \frac{СХ + АНГ}{АГ},$$

дар ин ҷо: $АНГ$ – активҳои ғайригардон (ногардон) ва $АГ$ – активҳои гардони корхона.

Ин коэффисиент мавҷудияти воситаҳои гардони худиро тавсиф медиҳад, ки барои устувории молиявии корхона заруранд. Маҳдудияти муътадили ин коэффисиент дар амалияи ҷаҳонӣ чун $K_{\text{тавх}} > 0,6-0,8$ қабул гардидааст.

Ин коэффисиент яке аз нишондиҳандаҳои асосӣ барои баҳодиҳии нотавонии корхона мебошад.

Сатҳи коэффисиенти таъминнокии активҳои гардон бо воситаҳои худӣ барои корхонаҳои соҳаҳои гуногуни истеҳсолот муқоисашаванда мебошад. Новобаста аз тобеъияти соҳавӣ дараҷаи кифоягии воситаҳои гардони худӣ барои пӯшонидани активҳои гардон дараҷаи устувории молиявиро яхела тавсиф медиҳад. Дар ҳолатҳои $K_{\text{тавх}} > 1$ будан метавон гуфт, ки корхона ҳангоми бунёдкунии активҳои гардони худ аз манбаъҳои заёмии воситаҳои вобаста нест.

4. Коэффициенти зудҳаракати (манёерноки) воситаҳои худӣ – K_{zx} :

$$K_{zx} = \frac{BGX}{CX},$$

дар ин ҷо: BGX – воситаҳои гардони худӣ.

Ин коэффициент нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи сармоияи худӣ барои молиякунонии фаъолияти ҷорӣ истифода мешавад, яъне ба воситаҳои гардон гузошта шудааст. Қимати ин нишондиҳанда вобаста аз намуди фаъолияти корхона ва сохтори активҳои он, аз он ҷумла активҳои гардон ба қадри зиёд тағир ёфта метавонад. Қимати баланди ин коэффициент вазъи мусбии молиявии корхонаро тавсиф медиҳад. Барои ин коэффициент дар иқтисодиёт қиматҳои муътадилӣ аниқ вучуд надоранд. Баъзан дар адабиётҳои махсус ба сифати бузургии беҳтарин $K_{zx}=0,5$ тавсия мешавад.

4. Коэффициенти сохтори гузоришҳои дарозмӯҳлат – K_{cz} :

$$K_{cz} = \frac{ПД}{АНГ},$$

дар ин ҷо: $ПД$ – пасивҳои дарозмӯҳлат.

Ин коэффициент нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи воситаҳои асосӣ ва дигар активҳои ғайригардон аз ҳисоби манбаъҳои заимии дарозмӯҳлат бунёд шудааст.

5. Коэффициенти молиякунонии устувор – $K_{му}$:

$$K_{му} = \frac{CX + ПД}{АНГ + АГ},$$

Ин таносуб нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи активҳо аз ҳисоби манбаъҳои устувор бунёд гардидааст. Ба ғайр аз ин $K_{му}$ дараҷаи новобастагии (ва ё вобастагии) корхонаро аз манбаъҳои заимии кӯтоҳмӯҳлати пушонии инъикос менамояд.

6. Коэффициенти арзиши воқеии амвол – K_v :

$$K_v = \frac{A_{ам}}{ВВ},$$

дар ин ҷо: $A_{ам}$ – арзиши ҷамъонаи воситаҳои асосӣ, ашёи хом, масолеҳ ва истеҳсолоти нотамам.

Ҷузъҳои дар сурати таносуб овардашуда – ин воситаҳои истеҳсолот, мебошанд, ки барои ба ҷо овардани фаъолияти асосӣ заруранд, яъне потенциали истеҳсолии корхона мебошанд. Ҳамин тариқ, коэффициент K_v ҳиссаи амволеро инъикос менамояд, ки

фаъолияти асосии корхонаро таъмин менамоянд. Фаҳмост, ки истифодаи ин коэффисиент маҳдуд аст, вай вазъи воқеъиро фақат дар корхонаҳои соҳаҳои истеҳсоли ифода менамояд ва барои соҳаҳои гуногун ба қадри зиёд фарқ мекунад.

Коэффисиентҳои воқеъии ҳисобшудаи давраи ҳисоботи бо меъёр, бо қимати давраи пешина, бо ҳамин гуна коэффисиентҳои корхонаҳои дигар муқоиса карда мешаванд ва бо ин вазъи молиявии воқеъӣ, чиҳатҳои суғур ва пурзӯри корхона ошкор карда мешаванд.

Яке аз маҳакҳои баҳодиҳии устувории молиявии корхона ин барзиёди ё норасоии манбаъҳои воситаҳои барои бунёдгардии захираҳо ва хароҷот (активҳои гардони моддӣ) мебошад. Одатан чор намуни устувории молиявӣ фарқ карда мешавад:

1. *Устувории мутлақи вазъи молиявӣ*, вақте ки маблағи захираҳо (запасҳо) ва хароҷот (Z) аз маблағи сармояи гардони худӣ ва кредитҳои бонкӣ барои қиматнокиҳои молӣ-моддӣ ($KP_{кмм}$) кам мебошад:

$$Z < ВГХ + KP_{кмм}.$$

Дар ин ҳолат барои коэффисиенти таъминнокии захираҳо ва хароҷот бо манбаъҳои воситаҳои ($K_{тзмв}$) чунин шарт бояд иҷро шавад:

$$K_{тзм} = \frac{ВГХ + KP_{кмм}}{Z} > 1.$$

2. *Устувории муътадил (K_M)*, ҳангоме, ки пардохттановии корхона кафолат дода мешавад, агар

$$Z = ВГХ + KP_{кмм} \quad \text{ҳангоми} \quad K_M = \frac{ВГХ + KP_{кмм}}{Z} = 1.$$

3. *Вазъи молиявии ноустувор (нешазбӯҳронӣ)*, ҳангоме, ки баланси пардохтӣ вайрон мешавад, вале имконияти барқароркунии воситаҳои ва ўҳдадориҳои пардохтӣ бо роҳи ба гардиш ҷалбукунии манбаъҳои воситаҳои муваққатан озод – фонди захиравӣ, фонди ғункунӣ ва фонди истеъмолӣ ($M_{моз}$), кредитҳои бонкҳои барои муваққатан пуркунии воситаҳои гардон ва ғ. нигоҳ дошта мешавад.

$$Z = ВГХ + KP_{кмм} + M_{моз}$$

ҳангоми

$$K_M = \frac{ВГХ + KP_{кмм} + M_{моз}}{Z} = 1.$$

Дар ин ҳолат ноустувории молиявӣ раво ҳисобида мешавад, агар чунин шартҳо риоя шаванд:

- захираҳои истеҳсоли ва маҳсулоти тайёр ба маблағи кредитҳои кӯтоҳмӯҳлат ва воситаҳои заемии дар бунёдкунии захираҳо иштирокдошта баробар бошад ё аз он зиёд бошад;
- истеҳсолоти нотаомом ва хароҷоти давраҳои оянда ба маблағи сармояи гардони худӣ баробар ва ё аз он кам бошад.

4. *Вазъи молиявии бӯҳронӣ* (корхона дар ҳадди муфлисшавӣ қарор дорад), ҳангоме, ки

$$З > ВГХ + КР_{к.м.м} + М_{м.оз}$$

ҳангоми

$$K_m = \frac{ВГХ + КР_{к.м.м} + М_{м.оз}}{З} < 1.$$

Баробарвазнии баланси пардохтӣ дар ин ҳолат аз ҳисоби пардохтҳои мӯҳлатгузаштаи музди меҳнат, қарзҳои бонк, таъминкунандагон, бучет ва ғ. таъмин мегардад.

Устувории вазъи молиявии корхона бо чунин роҳҳо барқарор шуда метавонад:

- тезкунии гардони сармоя дар активҳои ҷорӣ, ки дар натиҷаи ин камшавии нисбии вай бар 1 сомонӣ молгардиш ё маблағи фурӯш ба амал меояд;
- камкунии боасоси захираҳо ва хароҷот (то меъёр);
- пуркунии сармояи гардони худӣ аз манбаъҳои дохилӣ ва берунӣ.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория анализа хозяйственной деятельности: Учебник. М.: Финансы и статистика, 2000.
2. Басовский Л.Е. Теория экономического анализа: Учеб. Пособие. – М.: ИНФРА-М, 2001.
3. Бухгалтерский анализ: Пер. с англ. – Киев: Торгово-издательское бюро ВНУ, 1993.
4. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ бухгалтерской отчетности. М.: ДИС, 1998.
5. Ковалев В.В., Волкова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. М.: Проспект, 2000.
6. Ковалев В.В. Сборник задач по финансовому анализу. – М.: Финансы и статистика, 1997.
7. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс. – М.: Финансы и статистика, 1998.
8. Луксевич И.Я. Анализ финансовых операций: методы, модели, техника вычислений. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 1998.
9. Любушин Н.П., Лещева В.Б., Дьякова В.Г. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: Учеб. Пособие для вузов/ Под ред. Н.П. Любушина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
10. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятий: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2002.
11. Стоун Д., Хитчинг К. Бухгалтерский учет и финансовый анализ: Пер. с англ. С-Пб.: «Литера плюс», 1994.
12. Хэлферт Эрик. Техника финансового анализа. - М.: «Аудит», ЮНИТИ, 1996.
13. Чечевицына Л.Н. Экономический анализ: Учебное пособие. – Ростов н/Д: изд-во “Феникс”, 2001.
14. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учебник. М.: ИНФРА-М, 2002.
15. Шеремет А.Д., Негашев Е.В.. Методика финансового анализа. – М.: ИНФРА-М, 1999.

МУНДАРИЧА

САРСУХАН.....	3
БАХШИ 1. НАЗАРИЯИ ТАҲЛИЛИ ИҚТИСОДӢ	5
Мавзӯи 1. Предмет, вазифаҳо ва мундариҷаи таҳлили иқтисодӣ	5
Мавзӯи 2. Метод ва методикаи таҳлили иқтисодӣ	18
Мавзӯи 3. Усулҳои коркарди ахбор дар таҳлили иқтисодӣ	32
Мавзӯи 4. Усулҳои ҷенкунии таъсири омилҳо дар таҳлили иқтисодӣ	52
Мавзӯи 5. Методикаи муайянкунии бузургии захираҳо дар таҳлили иқтисодӣ	64
Мавзӯи 6. Таъминоти ахборӣ ва ташкили таҳлили иқтисодӣ дар корхона	70
БАХШИ 2. ТАҲЛИЛИ ИДОРАВӢ	82
Мавзӯи 7. Таҳлили талабот, истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (кор ва хизматҳо)	82
Мавзӯи 8. Таҳлили истифодабарии фондҳои асосии корхона	110
Мавзӯи 9. Таҳлили истифодабарии сарватҳои моддии корхона	136
Мавзӯи 10. Таҳлили истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ ва фонди пардохти меҳнати корхона	150
Мавзӯи 11. Таҳлили арзиши аслии маҳсулот (кор ва хизматҳо)	165
БАХШИ 3. ТАҲЛИЛИ ФАӢОЛИЯТИ МОЛИЯВИИ КОРХОНА	180
Мавзӯи 12. Асосҳои назариявӣ ва ташкиливу методи таҳлили молиявӣ	180
Мавзӯи 13. Таҳлили натиҷаҳои молиявии фаӢолияти корхона	186
Мавзӯи 14. Таҳлили вазъи молиявии корхона	212
АДАБИӢТИ ИСТИФОДАШУДА	238

Каримов Баходур Ҳасанович

Таҳлили иқтисодӣ

Дастури таълимӣ

Мухаррири ороиш А. Исоев
Мухаррири техникӣ Я. Бекназарова
Нусхаи асили компютериरो муаллиф омода намудааст

Ба матбаа супорида шуд: 20.05.2005

Ба чоп 26.07.2005 имзо шуд.

Ҷузъи нашрию ҳисобӣ: 15,0

Формат 60x84 1/16 Теъдод 500

Супориши № 18

Муассисаи нашриявии «Ирфон»-и Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии
Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабоев, 17
Дар матбааи ҚДММ «Паёми ошно» чоп шудааст
ш. Душанбе, хиёбони Борбад 54/А

Каримов Баходур Ҳасанович

Экономический анализ

Учебное пособие

Подписано в печать: 26.07.2005 Печ. лист: 15,0

Формат 60x84 1/16 Тираж 500 экз.

Компьютерный оригинал-макет подготовлен автором

Отпечатано в типографии ООО «Паёми ошно»

г. Душанбе, проспект Борбад 54/А